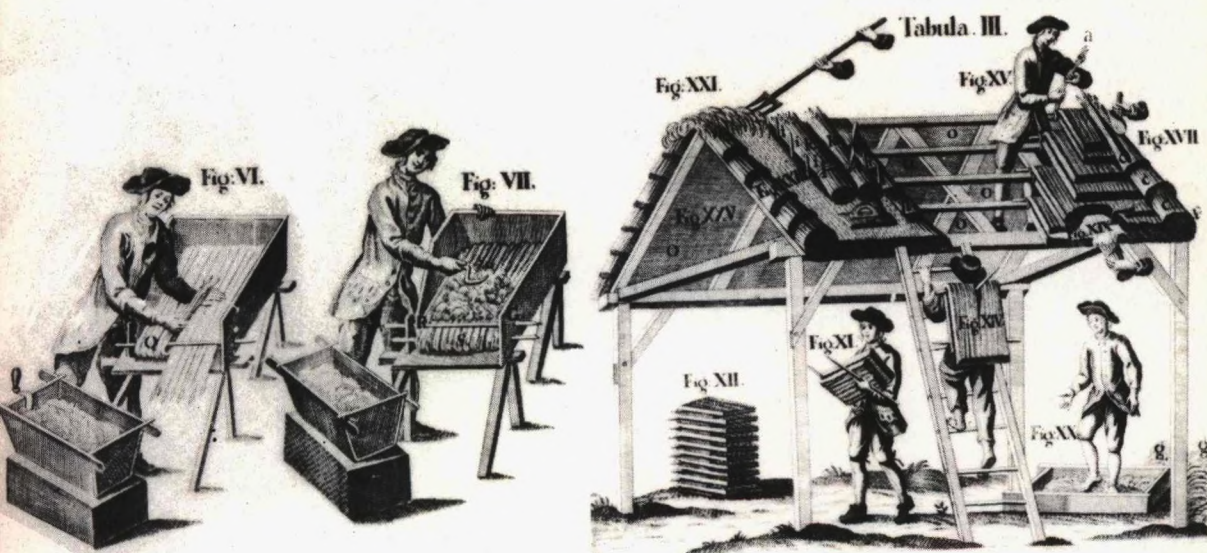

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 15

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Cs. Dobrovits Dorottya ÉPÍTKEZÉS A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON (Az uradalmak építészete)

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő

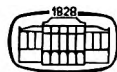
ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság

ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, POGÁNY Ö. GÁBOR,
MIKLÓS PÁL, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő

SZABÓ JÚLIA

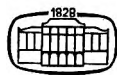
AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

ÉPÍTKEZÉS A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(AZ URADALMAK ÉPÍTÉSZETE)

Írta

CS. DOBROVITS DOROTTYA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

ISBN 963 05 3000 7

© *Akadémiai Kiadó · Budapest 1983 — Cs. Dobrovits Dorottya*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Falus János és Szécsi Katalin

Műszaki szerkesztő: Csákvári András

Terjedelem: 13,3 (A/5) ív + 88 oldal melléklet

AK 1922 k 8387 HU ISSN 0324-7791

82.10209 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	9
Az építészet feladatai Magyarországon a 18. században	11
A megrendelők	16
A megrendelő főúr	16
Eszterházy Károly egri püspök, a mecénás	21
Az uradalmi főtisztek szerepe az építkezésekben	28
Az építkezés	40
Az építészeti program	40
Tervkészítés, szerződés, költségvetés	43
Átépités, bontás, új funkció	51
A kivitelezés	53
A város és a falu átalakulása	58
A mesterek	65
Az uradalmi építési iroda	65
A pápai uradalom építőmesterei	72
Kézművesek a pápai uradalomban	83
Művészi igény és műpártolás az uradalomban	89
Az uradalom és a céhek	95
A műalkotások	100
A műalkotások a kortársak szemében	100
Az uradalmi építkezések szerepe a 18. században	101
Rövidítések	104
Jegyzetek	107
Az idézett forrásokban előforduló, ritkábban használt szakkifejezések	130
Képjegyzék	132
Zusammenfassung	134
Abbildungsverzeichnis	141
Névmutató	145
Helynévmutató	148
Képek	151

*Hadverés és Épület nem akkorra készül, mikor az ember gondollya.
Valóban szükséges a patientia, de sat cito, si bene.*
(Eszterházy Károly, 1776)

A magyarországi barokk építészet nagyszámú emléket hagyott ránk, s ezek tudományos megközelítése többféle. Az összefoglaló tanulmányok elsősorban azokat a vonásokat tárják fel, melyek segítségével elhelyezhetjük emlékeinket az európai stílusfejlődés folyamatában, illetve a magyar fejlődés történetét elemzik. Egy-egy objektummal kiváló monografikus feldolgozások foglalkoznak, jelentős mesterek életművét számos tanulmány igyekszik feltárni, s ezeknek az adatoknak a száma egyre bővül. A topográfiák, városmonográfiák a földrajzi egységekre jellemző vonásokat emelik ki, míg az elemző tanulmányok egy-egy jellegzetes építőfeladat – pl. a kastélyok – vagy sajátos térbeli, szerkezeti megoldások – pl. a különböző templomalaprajzok – problémáit taglalják.

A kutatások más része arra irányul, hogy az építőtevékenységet az alkotás folyamatában mutassa be. A megrendelők szerepének vizsgálata, az építőcsoportok – céhek, uradalmi építési irodák, kamarai építészet – munkaszervezeti problémái, a korabeli építészetelméletek kutatása stb. túlmegy az egyedi alkotások vizsgálatán, és általánosabb támpontot ad olyan módszerek kialakításához, melyekkel nagyszámú korabeli épület értelmezhető.

Jelen kutatások ez utóbbi utat kívánták folytatni. Ezért témául magát az építkezés folyamatát választottuk, és ezt a 18. századi Magyarország egyik jellegzetes és fontos gazdasági egységének, a nagybirtokos uradalomnak építőtevékenységén keresztül mutatjuk be. Ez a korszak építőgyakorlatának és építőszervezetének egy sajátos csoportja, mellette él a céhes polgári-nemesi építészet, a kamara építőtevékenysége, a szerzetesrendek művészeti szervezete, a városi-vármegyei adminisztráció mérnöki tevékenysége és a falusi építkezés is. Ezeknek a csoportoknak azonban számos érintkezési pontja van, hatással vannak egymásra. A tanulmány tehát a megrendelő – építkezés – mesterek hármasságának vizsgálatakor részben egyedi, csak az uradalmakra jellemző vonásokat tár fel. Vannak azonban olyan kérdések – elsősorban magában az építési gyakorlatban –, melyek az egész időszakra általánosan is jellemzőek. Következtetéseink egy része tehát túlmutat az uradalmak tevékenységén. A történeti korszakok építészeti folyamatainak rekonstruálása azonban dokumentatív értékű, hiteles adatok nélkül csak nehezen valósítható meg. A hazai uradalmak sajátos helyzetéből adódóan a megrendelő, építtető főurak általában távol élnek az építkezések színhelyétől, viszont figyelemmel kísérik azokat. Ezért a családi levéltárak levelezései megőrkítenek olyan építési mozzanatokat, melyeket a helyszínen tartózkodó építtető tudomásul vesz, olyan utasításokat, amik szóban is közölhetők stb.

Az általunk idézett pápa – ugod – devecseri Eszterházy-uradalom adatait tehát nemcsak más uradalmak példáival támasztottuk alá, hogy érzékeltesük a minta

tipikus voltát, hanem összevetve más építőcsoportok, a kamara és a céhek, sőt helyenként a falusi építészet gyakorlatával is, a barokk kor építési tendenciáinak bizonyos általánosságaira is utalhattunk.

A feldolgozás során elsősorban saját levéltári kutatásaimra támaszkodtam, emellett többször hivatkozhattam egy évtizedes műemlékvédelmi gyakorlatomra is. Ez utóbbi különösen az építkezések technikai jellegű problémáinak megközelítésében jelentett segítséget.

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkámban segítettek. Mindenekelőtt dr. Garas Klára akadémikusnak, aki kezdettől fogva figyelemmel kísérte a tanulmányt, tanácsai, konzultációi rendkívül nagy tudományos-módszertani segítséget jelentettek. Hasonlóképp szeretném megköszönni dr. Zádor Anna, a művészettörténet-tudományok doktora és dr. Voit Pál, a művészettörténet-tudományok doktora támogatását. Köszönetet szeretnék mondani továbbá az Országos Levéltár munkatársainak, elsősorban dr. Baraczka Istvánnénak és dr. Kenéz Győzőnek, akik mindenkor készségesen siettek segítségemre a néhol meglehetősen rosszul olvasható kéziratok megfejtésekor.

Cs. Dobrovits Dorottya

AZ ÉPÍTÉSZET FELADATAI MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZADBAN

Ha megvizsgáljuk a 18. századi Magyarország építési feladatait, jól érzékelhető a különbség a török hódoltság alól felszabadult területek és a meg nem szállt országrészek között. Vizsgálódásainkat zömmel az előbbi területen folytattuk, így megállapításaink jórészt ezt a helyzetet elemzik.

Erdély, a Felvidék, illetve a nyugati határszél ettől némiképp eltérő vonásokat mutatnak. Bár a három terület fejlődése egymástól is különbözik, általánosságban az alábbiakat mondhatjuk el: a folyamatosan kiegészülő épületállomány már a 17. században kapcsolódik az európai kora barokk stílusáramlatokhoz. Az új stílusnak azonban meg kell küzdenie az erős reneszánsz hagyománnyal, mely egyaránt jelenti a megrendelők izlésbeli konzervativizmusát és a mesterek ragaszkodását a tanult formákhoz. A helyi céhek alkalmasak arra, hogy az állandóan fellépő, de kevés számú természetes igényt kielégítsék. Az ettől eltérő épületeket – pl. a szerzetesrendi templomokat, kastélyokat – megalkotó idegen mesterek, akik egy-egy megrendeléshez érkeznek, a munka végén általában más területekre távoznak.¹

Bár a két csoport hat egymásra, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy a 17. században lényegében kétféle építészeti gyakorlat él egymás mellett: az egyik a helyi izlésnek, igényeknek megfelelő, a másik pedig a külföldi áramlatokhoz csatlakozó építményeket hoz létre.

A 18. században megváltozik a helyzet. A lassú fejlődés eredményeképp asszimilálódott barokk tartalmi-formai elemek egyeduralkodóvá válnak. A változó történelmi-gazdasági helyzet következtében azonban az egyes területek eltérő helyzetbe kerülnek. Pozsony az ország egyik legfontosabb politikai-kulturális központjává válik, a barokk művészet egyik irányítója is. A nyugati határvidék harmonikus átmenetet képez az osztrák és az erőteljesen fejlődő nyugat-dunántúli területek között. A keleti részek – különösen Erdély – viszont egyre nehezebb helyzetbe kerülnek, az újjáépülő középső országrész elszívja a munkakerőt, így itt még a lassú fejlődéshez képest is bizonyos mértékű visszaesés következik be, melynek eredményeképpen a 18. század közepétől az új kultúrközpontok, Pest, Eger stb. közvetítésével a barokknak újabb hulláma ér el ide. Az erőteljesen érvényesülő reneszánsz tradíció azonban megszűri, átformálja e hatásokat.²

E folyamatos fejlődés az ország középső részén nem érvényesül. Az újjáépítés egyszerre nagy mennyiségű épület létesítését követeli meg, és a helyi hagyományok hiányában fordított folyamat zajlik le. A 18. század első építőmester-gárdája az érett barokk stílus osztrák, cseh, morva, esetleg olaszos vagy franciás változatát hozza be hazánkba, s ez a kiérlelt stílus aztán alkalmazkodik az egyre inkább

körvonalazódó helyi igényekhez. Az első esetben az átvétel egy új formavilág elemeinek a régihez való illesztését jelenti. A második esetben a barokk stílust kezdetben kiforrt, külföldi minták szerint alkalmazzák, a későbbiekben ez a rendszer a magyarországi lehetőségekhez, ízléshez és építési gyakorlathoz illeszkedve, általában szegényedést, redukciót mutat.

A töröktől felszabadult országrész építészeti öröksége meglehetősen rossz állapotban volt. Ezért az első feladat az újjáépítés. A második fázist a „berendezkedés” jellemzi, melyben a 18. századi élet különböző területeinek megfelelő objektumok zöme felépült. A harmadik korszakban az épületállomány kiegészült, azok a típusok kerültek előtérbe, melyek a 18. század végi politikai-gazdasági változások folytán merültek fel új feladatként.

E nagyon vázlatos periodizáció, mely az építési feladatok oldaláról közelíti meg a kérdést, nem fedi pontosan a művészi stílusperiódusokat.³ Alkalmas azonban arra, hogy a különböző megrendelő rétegek és különböző jellegű építőcsoportok aktivitásának súlyát és jelentőségét kimutassuk.

Az újjáépítési szakasz nagyjából a 17. század nyolcvanas éveitől az 1720-as évekig tartott. A feladatok felmérése után az első, szinte romeltakarításhoz hasonlító, illetve katonai jellegű feladatokra a munkaerő a Habsburg-birodalom különböző részeiből érkezett. Kezdetben az építkezésekhez szükséges tőke a királyi udvar és a kamara kezében volt, az első jelentős mesterek udvari és kamarai építészek, hadmérnökök, akik esetleg letelepszének hazánkban.⁴ Az építőcéhek ott alakulnak újjá legkorábban, ahol ez a tendencia érvényesül (pl. Győrött, Budán).⁵ Az újjáépítési munkában természetesen a városok is részt vesznek, hiszen a lakhatóvá tétel a már meglevő adottságok lehető legnagyobb mértékű felhasználását jelenti. Így a polgárság kollektíven és egyénenként is jelentős megrendelőként lép fel ebben a korszakban. A nemesi birtokokon folyó kezdeti tevékenységet a Rákóczi-szabadságharc részben megszakítja. A legjelentősebb megrendelések azoktól az idegen származású főuraktól erednek, akik a felszabadult területeken kapnak birtokokat – hogy csak a ráckevei Savoyai- és az edelényi l’Huillier-kastélyra utaljak.

Igen jelentős e periódusban a szerzetesrendek építészeti tevékenysége. Sok városban a rendi építkezések nyitják meg az újjáépítés folyamatát. E korai rendi templomok mutatják legtisztábban a barokk stílus ellenreformációs törekvéseit, művészileg talán ez a csoport a legegységesebb. A helyi céhek hiányában a tervezők és kivitelezők egyaránt idegen mesterek, gyakran a barokk legjobb hagyományait követő rendi építészek.⁶ Munkásságuk nagyszabású képzőművészeti és iparművészeti tevékenységgel egészül ki. A katolikus templom agitatív szerepe e periódusban a legerősebb, elég pl. a jezsuita templomokra utalnunk.

A második szakaszban kerül sor a legnagyobb szabású építkezésekre, a 18. századi követelményeknek megfelelő környezet kialakítására. A nemesi rétegek birtokviszonyai stabilizálódnak, a régi szabad királyi városok nagy része visszakapja korábbi privilégiumait. A püspökségek újjászervezése nagyjából befejeződik, a vallási viszonyok részben állandósulnak. A kamara tevékenysége a zömmel katonai jellegű építkezésektől áttolódik a birtokok betelepítésére és kiépítésére. A kevés számú, de nagy hatású udvari építkezés (pl. a pozsonyi és budai királyi palota) jelzi talán e periódus művészi tetőpontját.⁷

A korszakot egyrészt az igen nagy számú építkezés jellemzi, másrészt a felépítésre kerülő objektumok változatossága. A 18. század a lakóhely gyökeres átalakítását igényli, ez a kastélytól a falusi házig terjedő változásokat jelent. A fejlődő adminisztráció új középületek létesítését vonja maga után. A templomépítés igen nagymérvű, de művészileg az első periódushoz néha alig mérhető, s csaknem kizárólag katolikus templomokra korlátozódik. A Carolina Resolutio visszafogja a protestáns templomépítészetet, de a rendelet a katolikus templom megjelenésére is kihat. Maradandó anyagokból épült, tornyos tömege már önmagában is hirdeti a katolikus vallás diadalát, s nincs szükség az egyházi reprezentáció kifinomult, hatásos művészi eszközeinek felvonultatására.⁸ Így az építkezés inkább mennyiségi, mint minőségi változást hoz.

Nem feledkezhetünk meg a mezőgazdasági és agráripari építményekről sem. A gabonamalmok, fűrészmalmok, magtárak, szárítók, istállók, majorsági épületek stb., emellett a téglaegetők, kallók, a korai manufaktúrák jelentős építészeti tevékenységet igényelnek. Anyaguk egyre inkább tartós, tűzbiztos, belső elrendezésük, felszereltségük állandóan fejlődik.

A török megszállás alól felszabadult területeken az 1730-as évektől kezdve játszik jelentős szerepet a feudális uradalom mint építtető. Alig van olyan korabeli építészeti feladat, mellyel egy nagybirtok ne kerülne kapcsolatba, emellett nagy területen sokat kell építeni, amely sajátos szervezést is igényel. Az uradalom fogalmát nem csak világi értelemben használjuk; a püspökségek, a legnagyobb apátságok (pl. a pannonhalmi, zirci, tihanyi) ugyancsak találkoznak e feladatokkal. Ezért lassan elválnak a nagybirtokok és a polgári-kisnemesi rétegek építtető szerepe. A nagy földbirtokokon koncepciózus építészeti programok születnek az egész uradalom területére, míg a polgári-kisnemesi rétegek megmaradnak egyszeri megrendelőnek, ez pedig már lényeges szervezeti-művészi eltérést is jelent. Mennyiségileg is az uradalomé lesz a vezető szerep, művészileg is ez az irányító réteg. Az érett barokk hazánkba a külföldi származású céhmesterek munkáival érkezik, de az uradalmi építési irodák fogják a hazai igényeknek megfelelő magyar stílusvariánst létrehozni.

A harmadik korszakban az építkezések mennyisége alig változik. A protestáns templomépítkezések azonban az 1780-as évektől új földrajzi területeket kapcsolnak be az építkezések áramlatába, s új megrendelő rétegek — a mezővárosi polgárság és a paraszti közösségek — izlése és igénye jelentkeznek.⁹ Az adminisztráció fejlődésével részben a régebbi városok építőtevékenysége is a közösségi feladatok irányában halad. Megnövekszik a felvilágosodás követelményeit kielégítő szociális-kulturális intézmények száma, ezek új építészeti megoldásokat is jelentenek. Lelassul viszont a főúri reprezentáció jellegzetes műfajainak — a vidéki kastélyoknak, családi templomoknak, birtokközpontoknak stb. — az építése, utat engedve a városi palotáknak.¹⁰

Az uradalmakban az építkezések száma alig csökken e korszakban, lényegében egy hosszú folyamat érkezik befejező szakaszához. A hagyományos szükséglet kielégítése mellett azonban formai megújulásra sem igény nincs, sem alkalom nem nyílik, az uradalmi építészet lassan elveszíti irányító szerepét, a harmadik periódus a polgárosodó művészet felé mutat.

Az általunk részletesen tárgyalt 1750–1800 közötti időszak az uradalmi építkezések fénykorát és művészi hanyatlását jelenti tehát, összefoglalva az 1740-es évektől kialakult gyakorlatot is, amely az 1810-es évekig továbbél.

A kiválasztott pápa – ugod – devecseri uradalom alkalmasnak látszott arra, hogy építőtevékenységét mintaként bemutassuk. Területe mintegy 85 000 ha volt. Zömmel Veszprém megyében feküdt, egyes falvak Zala, illetve Győr megyéhez tartoztak. A birtokközpont Pápa városában volt, Devecser mezőváros mellett mintegy 24 nagyobb falu és számos puszta, majorság található a birtokrészen. Az uradalom nevét a területén fekvő három várról kapta. Ezek közül az ugodit még a török idők kezdetén lebontották, a településen a 18. században csak kisebb kasznárság működött. Devecser is veszített ugyan fontosságából, várát épp az általunk tárgyalt időszakban jórészt lebontották, azonban jelentős birtokközpont volt, innen irányították a Bakonytól nyugatra eső birtokrészeket.

Pápa a török korban egyike a kisszámú dunántúli váraknak, melyek magánkézen voltak, és főleg helyi erőkkal védték magukat. A 18. század elején jelentéktelen település volt, kiépítésére zömmel a század második felében került sor.¹¹

Az uradalom a 17. század közepén került az Eszterházy család birtokába, akik a végiai Horváth családtól vették meg. A 18. század elejétől Eszterházy József és Ferenc bírják, az előbbi veszi meg a gyömörei uradalmat is. A 17. században szerzett gesztési és a 18. század elején vásárolt tatai uradalommal együttesen alkotja az ún. fraknoi grófi ág birtokát. Eszterházy József halála után családi szerződéssel jut 1762-ben Eszterházy Károly egri püspök tulajdonába. Adataink szerint azonban már korábban, 1759-től ő irányítja a pápa – ugod – devecseri birtokrészt. Halála után 1799-ben visszacsatolják a tatai régensséghez.¹²

A 18. században igen jelentős építőtevékenység folyt, szinte állandóan, az uradalom különböző területein. Példaként idézzük az 1790 márciusa és 1791 június között folyó munkákat. Ez idő alatt hét templom építését kezdték el – ebből négy tető alá került –, és további két templom tervei készültek el. Ezenkívül négy plébániaház, egy iskolaház, három kocsmá, egy téglavető, egy mészárszék, egy kendertörő malom, egy vendégfogadó és egy vadászlakás készült el. Pápán két emeletes városi ház és a Korona-szálló átépítése folyt, a várhoz új falazott kerítés épült szobrokkal, elkészült az üvegház, a kertész és a mosónő háza, az utóbbi mosókonyhával és szárítóudvarral. Emellett kisebb javításokra és tűzkárok helyreállítására is sor került.

Vannak ugyan passzívabb időszakok is, a rossz termés, katonaállítási kötelezettségek stb. miatt az uradalom néha csaknem teljesen leállítja az építkezéseket. Az átlagos tevékenység – a feladatoknak megfelelően – azonban megközelíti a fenti felsorolást, tehát hosszú ideig érvényes, jellegzetes tendenciákat tudunk megfigyelni, sok épületen keresztül.

A fennmaradt emlékanyagot szerencsésen egészítik ki a levéltári adatok. Zömük levelezés. A birtokosok, Eszterházy Ferenc és Károly távol élnek az uradalomtól, az előbbi Pozsonyban lakik, az utóbbi székhelye Vácott, majd Egerben van. A püspök kezdetben évente 2–3 hónapot tölt Pápán, később a látogatások ritkulnak, majd elmaradnak. Ezért a birtokot vezető gazdatisztek igen részletesen számolnak be leveleikben az uradalom életéről. Eszterházy Ferenc levelei az 1750-es évekből

eredetiben maradtak meg. Eszterházy Károly levelei részben eredetiek, részben 7 kötetben, másolatban maradtak fenn leveleskönyvekben, hasonlóképp a pápai prefektusok és a tatái régensek 1799–1820 közötti levelezése is. Az anyag elszámolásokkal, számlákkal, jegyzőkönyvekkel stb. egészül ki.¹³ A levelezésből teljes hitelességgel bontakozik ki az uradalom építőtevékenysége, a munkaszervezet, a megrendelő, művész, mesterember szerepe, az a háttér, amelyben a Dunántúl egy jelentős épületcsoportja létrejön. Ezt az alkotófolyamatot kísérjük tehát nyomon a korabeli adatok tükrében.

életre szóló adósságot vállalnak magukra, más megrendeléseiknél, pl. a bérbe adandó házak, uradalmi épületek, kegyúri templomok esetében szinte kínos alapossággal faragják le a költségeket. Igen nagy a különbség a reprezentáció általános szabályai szerint megkövetelt és a gazdasági-politikai szükségszerűségből adódó feladatok megoldása között. Ez viszont nemcsak a főúri építkezésekre jellemző. A városi szociális és gazdasági épületek és a polgárházak, illetve reprezentatív városházák között épp ilyen nagy különbségeket találunk az építkezésre közösen szánt összegek arányában.

Az építtetők feladata kijelölni a mestereket, akiket megbíznak a tervezéssel és kivitelezéssel. Ez igen nagy felelősséggel járó döntés. A 18. század folyamán Magyarországon megforduló építőmesterek mind származás, mind felkészültség szempontjából igen változatos képet nyújtanak. Mégis megfigyelhető mint tendencia az akadémiai művészekből való bizonyos mérvű idegenkedés. A hagyományos céhes gyakorlaton nevelkedett generáció támogatása arra utal, hogy a megrendelők zöme a biztosabb technikai felkészültségű mestereket keresi. Ez megmutatkozik esetenként a műszaki megoldásokban is.

Voit Pál pl. rámutat, hogy Fellner Jakab szükségtelenül túlbiztosítja az egri líceumot, melyet Josef Ignaz Gerl a legökonomikusabb szerkezetekkel látott el tervében. Eszterházy Károly mégis Fellner tervét fogadja el, hogy a kockázattól mentesítse az épületet.¹⁸

Itt kapcsolódik újabb szempont a vizsgálathoz: az építtetők ismeretei. E szempontból talán valóban a legérdekesebb képet a főúri megrendelők adják. A kamara építészeti hivatalai szakemberekből álló gárdák, hatáskörükön belül megrendelik és jóváhagyják a terveket. A polgári építtetők vagy csoportok általában egyszeri megrendelők, akik voltaképp saját körükben építtetnek, mestertársuk, polgártársuk a tervező és kivitelező, a mű ellenőrzője az egész közösség, próbaköve a szokás, tehát külön szakértelmet nem követel a megrendelőtől. A legnagyobb jelentőségű adminisztratív épületek – a város- és megyeházák – viszont általában a környék építésben járatos főurainak irányítása és ellenőrzése alatt épülnek fel, mint arra pl. a nagykállói megyeházára vonatkozó iratok utalnak.

A főúri uradalomban azonban rendszerint uradalmi, „házi” építész működik, akit sem a szokások, sem a hagyományok nem kötnek meg, irányítása és ellenőrzése az uradalomra hárul. Adataink szerint a főurak az építkezéseket általában élénk érdeklődéssel követték, irányították, sőt egyik fontos tevékenységüknek tekintették.

Talán leegyszerűsítésnek hangzik, de tapasztalatokon alapul e megállapítás: a barokk korban minden főurat, főpapot mecénásnak, építtetőnek nevelnek. Ezt az állításunkat fejedelmek példái is alátámasztják: pl. Karl Eusebius von Liechtenstein herceg¹⁹ az 1680-as években építészeti traktátust írt fia számára. I. József császárt Johann Bernhard Fischer von Erlach tanított az architectura civilis tudományára.²⁰ Erős Ágost tanára Wolf Caspar von Klengel volt,²¹ ő és II. Frigyes²² építészeti terveket is készítettek. Ez a reneszánsztól kezdve hagyomány volt, ekkor került az architectura az artes liberales körébe.²³

Magyarországon a török harcok kezdetétől fogva létkérdéssé vált, hogy az idegen hadmérnökök által megerősített várak ellenőrzését és karbantartását a

várurak el tudják látni. A 16–17. században az architectura militaris ismerete, elsősorban annak gyakorlati vonatkozásaiban, igen széles körű volt. A hivatásos katonák azonban az elméleti építészetben is járatosak voltak; Esterházy Pálnak „Mars Hungaricus” (Tractatus de bello Turcico) című kéziratos művéhez 1664-től készített helyszínrajzai bizonyos mértékű hadmérnöki képzettségről is tanúskodnak. (4–5. kép.)²⁴

A probléma fontosságát mi sem jelzi jobban, mint Apáczai Csere János 1653-ban megjelent „Magyar Encyclopaedia” c. műve, melyben a „csinálmányokról” szóló fejezet a várépítéssel kezdődik.²⁵

Ugyancsak a 17. században kapcsolódnak be a magyar főurak a polgári építészet megismerésébe is. Az erdélyi protestáns ifjak a német és németalföldi egyetemeken hallgatják az architectura civilist. Bethlen Miklós, akit a körülmények arra kényszerítenek, hogy kastélyát maga tervezze meg, önéletírásában leírja, hogy Utrechtben egy Wasner nevű mathematicusnál „Fortificatiot, vagy militaris Architecturát” tanult, Leidenben pedig Nicolaus Goldmannusnál „civilis architecturát és perspectivát”. „Ezen a tudományon én igen kaptam, és ezért Adam Freytag architecturáját németből deákra fordítottam” – írja.²⁶ Ha kortársai talán nem is mélyedtek el annyira a tanulmányokban, hogy maguk „fundálhatták” volna kastélyaikat, mindenesetre rendszerint tájékozódást nyertek az építészet elméleti és gyakorlati problémáiban.²⁷

A 18. században a súlypont áttolódott a polgári építészetre. A katolikus ifjakat a piarista gimnáziumok, majd az akadémiák, de elsősorban a bécsi Theresianum oktatta az építészet tudományára, a protestánsokat a hagyományos német és németalföldi egyetemek.²⁸ Az építészet oktatása a házi nevelésben is szerepet kapott, erre utal az ifjú gr. Dessewffy Ferenc perspektivikus rajza az edelényi kastélyról 1770-ből, amit tanára, a piarista Joseph Sindler rajztanár vezetésével készített. (8. kép.)²⁹ Az oktatás célja az volt, hogy eleget tudjanak tenni a történelmi hivatásnak: lényegében az országot kellett újjáépíteniök. Ez a folyamat nagyjából egybeesett az európai fejlődéssel, ahol más indítékokból ugyan, de szintén újjáformálták a történelmi örökségként kapott épületeket. A rendkívüli építőkedv – Bauwurm, ahogy a Schönbornok elnevezik – az egész barokk korra jellemző, és jóformán alig van olyan ország, fejedelemség Európában, mely kimaradna a lázas építkezésből. A mintaképek a francia királyok barokkizált Louvre-palotája és a versailles-i kastély, később a Nápoly melletti Caserta és a Torino melletti Stupinigi-kastély lesznek. Az orosz cárok és cárnők Pétervár és Petrodvorec kiépítésével, a spanyol királyok a madridi királyi palotával és a San Ildefonso-i La Granja kastéllyal, az angol Anna királynő a Blenheim-palotával, a Habsburg-császárok a bécsi Hofburg átépítéseivel és nyári palotákkal – Laxenburg, Schönbrunn stb. –, Erős Ágost szászországi és lengyelországi, Nagy Frigyes poroszországi kastélyok sorával gazdagítják Európa műemlékállományát. A kastélyok mellett fejedelmi alapítású kolostoregyüttesek, városrészek, sőt városok születnek. A főnemesség és főpapság e példák nyomán igyekszik felvenni a versenyt, és saját hatalmának, gazdagságának fitogtatására is az építészetet, e leghatásosabb és legnyilvánosabb kifejezőmódot választja. A főúri paloták, érseki és püspöki rezidenciák, vidéki kastélyok, különösen a 18. század első felében, az építészet rendkívüli fellendülését jelentik. Ez természetesen nem marad hatástalan a

polgári építészetre sem, s így egész városok alakulnak át, vetik le középkori formáikat.³⁰

Magyarországon ez a folyamat a szükségszerűséggel párosul, s ha az anyagi lehetőségek lényegesen szerényebbek is, a főúri-főpapi építőkedv az európaihoz hasonlóan jelentkezik.

Nemességünk építészeti ismeretei a 18. században meglepően magasak voltak. A kamarához az épületekről meghatározott jellegű terveket kellett benyújtani:³¹ az alaprajz – homlokzat – metszet séma ennek következtében általánossá vált, és a megrendelők többnyire olvasni tudták ezt az elvont építészeti formanyelvet. Eszterházy Károly még a tervrajzok minőségét is bírálta.

A megrendelő főúr irányító szerepe a kutatások egyik sokszor vitatott problémája. A legjellemzőbb példa talán a Fertőddel kapcsolatos publikációk sora: művészettörténészeink ma sem tudják eldönteni, hogy a voltaképpeni „inventor” egy eddig ismeretlen (vagy ismert) építész volt vagy maga Esterházy Miklós herceg.³² Nem hagyott viszont kétséget felől Festetics György, a 18. század talán utolsó nagy építtetője. Az 1799-es keszthelyi átépítési terv felirata: „Inventirt von Herrn Gravn Festetits. Durch dem Johann Georg Rantz B. M. aber ausgearbeitet worden. Im Jahr 1799.”³³

Hogy a magyar nemesek kedvvel foglalkoztak az építészettel, Ráday Pál két fennmaradt terve bizonyítja. Az egyik a később felépülő péceli kastély első koncepcióját rögzíti, s a falkutatási eredmények azt bizonyítják, hogy nagyjából meg is valósult. A másik terv felirata egyszerre jellemző és meghatározó is: „Isten Segedelméből és áldásából Rádan vagy Bajon Hatvan möllet epitendő Haznak delineatioja, kit jo remensegh alatt bujdósasában mulatsagal véghez vit... 20. Febr. 1720.” (6 – 7. kép.)³⁴

A 18. századi művészet sajátos hazai vonásai nagyrészt a főúri-főpapi műpártolásból erednek. Bizonyos, hogy a mecénások megmutatták egymásnak a fontosabb épületek tervrajzait; a művészeket, akikkel meg voltak elégedve, ajánlották egymásnak; példának tekintették egymás kastélyait, templomait és egyéb épületeit.

Mintaképük az európai példa volt, fiatal korukban a legtöbben utazgattak, s a látott alkotások gyakran egy életre szóló indítást jelentettek. Ezt bizonyítja pl. Teleki József útinaplója, aki nagy gonddal írja le és bírálja a megtekintett műemlékeket, s később a család egyik legjelentősebb építtető mecénása lesz.³⁵

Ugyancsak külföldi utazásaikon kezdték meg az építészeti könyvek gyűjtését is, melyhez hozzájárultak egyetemi tanulmányaik. Példaként tanulmányoztuk Széchényi Ferenc, Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Eszterházy József cseklései könyvtárának katalógusait, az egri líceum könyvtárát, ahova Eszterházy Károly könyvei kerültek, valamint Bél Károly könyvtárának aukciós katalógusát, Kollár Ferenc Ádám, Péczeli József könyveinek jegyzékét.³⁶ Adatainkat a Teleki József könyvtárát elemző tanulmány is bővíti.³⁷ Azt vizsgáltuk, milyen építészeti jellegű szakkönyveket tartalmaztak. A polgári könyvtárakban inkább művészetelméleti tanulmányokkal találkoztunk, míg a nemesi könyvtárak, még a legkisebbek is, számos építészeti szakkönyvvel és metszettel rendelkeztek. Így egyes megrendeléseknél a könyvtárakból adhatták át a kívánt mintarajzokat az építőmestereknek.³⁸

A könyvtárak építészetelméleti és gyakorlati műveket egyaránt tartalmaztak. A klasszikus traktátusok, Vitruvius, Palladio, Vignola³⁹ barokk kori kiadásai és kommentárjai mellett Blondel, Sturm, Penther legismertebb műveit,⁴⁰ valamint tankönyveket, Rieger és Izzo műveit⁴¹ rendszerint megtaláljuk. Népszerűek a gyakorlati kézikönyvek, elsősorban Belidor művei, valamint a gazdasági épületekről, kertépítésről, hidrotechnikáról szóló könyvek.⁴² Emellett jelentősek a korabeli, kiemelkedő épületeket ismertető metszetkiadványok, és igen nagy számban fordulnak elő valódi és képzelt útikönyvek, melyek a Kelet műemlékeit és a görög-római ásatások anyagát is bemutatják gazdagon illusztrálva.⁴³ Ezek a könyvek, traktátusok kezdetől fogva nagyrészt a megrendelőknek szóltak, amint erre a kutatások rámutatnak.⁴⁴

A magyar földön keletkezett művek az 1750-es évektől kezdve jelennek meg. Hadaly és Rausch Budán, Győrben és Pozsonyban megjelent latin nyelvű könyvei arról az igényről tanúskodnak, mely a tanulni vágyó építetők részéről a 18. század folyamán sürgetően megnyilvánul.⁴⁵ Ezek a könyvek az építészet alapvető technikai, gazdasági kérdéseit tárgyalják elsősorban, részben az immár kialakult hazai gyakorlat alapján. E művek azonban elkéstek, tulajdonképpeni funkciójukat alig-alig töltötték be. A Ratio Educationis, majd II. József rendeleteinek hatására egyre inkább előtérbe kerül a rajzoktatás, általában az elméleti oktatás, s bár kezdetben a megrendelőknek és a mestereknek egyaránt ajánlják e stúdiumokat, a 19. század elejére a fejlődés iránya döntő módon megváltozik a 18. századhoz képest.⁴⁶ A művelt megrendelő réteg vezető szerepét a képzett építész veszi át. Az új generáció azonban nem a latin nyelvű irodalmon nevelkedik fel. Beregszászi Pál és követőinek magyar nyelvű építészeti munkáiban⁴⁷ egyre kevesebb az építettőnek szánt ismeret, inkább a leendő mesterek jogait és kötelességeit taglalják.

Ezzel új periódusába jut az építészet, mely napjainkig végleg eltávolodik a megrendelőtől. Megszűnik a dilettáns tervező, de ezzel együtt elvész az a biztonság is, mellyel az építetők az általa felépíteni kívánt objektumot ellenőriz és módosítja. Az egyéni ízlés egyre kevésbé érvényesül, a helyi variánsok átadják helyüket az országos, nemzeti változatnak.

Mindezt azért tartjuk fontosnak már tanulmányunk elején említeni, mert a barokk építészet egyik jellegzetes vonásának tartjuk az építetők és épület szoros, szubjektív kapcsolatát. Nem véletlen, hogy az uradalmak építkezései a 19. század elején még a késő barokk formavilágát idézik, a klasszicizmus nem a feudális nagybirtokok uralkodó építészeti stílusaként jelentkezik már. Az építészet áruvá válik, bárki által megvásárolható és megvalósítható, kész formációvá. A megrendelő alig alakít rajta, az építészet mint művészi tevékenység már csak a tervező részéről érvényesül.

ESZTERHÁZY KÁROLY EGRI PÜSPÖK, A MECÉNÁS

Gróf Eszterházy Károly (1723 – 1799) egri püspök építetők tevékenységéről több kutató írt már.⁴⁸ E kérdést azért vesszük most ismét vizsgálat alá, mert korának egyik legjelentősebb főúri építetője volt, aktivitása igen széles körben érvényesült.

Mint váci, majd egri püspök, Heves – Külső-Szolnok vármegye főispánja és a pápa – ugod – devecseri uradalom földbirtokosa jó példája a 18. század főúri-főpapi megrendelőinek. Tevékenysége így felöleli az adminisztráció, egyházi élet, főúri reprezentáció és gazdasági élet területét. Miután jelenleg azt vizsgáljuk, hogyan befolyásolja a főúr a megvalósult műalkotást, az ő megjegyzéseinek elemzésével rámutathatunk arra, hogyan érvényesülnek a főnemesség általános szempontjai és emellett a megrendelő egyéniségének vonásai egy igen nagy földrajzi területet és széles műfajbeli skálát felölelő építészeti alkotáskörön belül.

Politikusként Eszterházy a magyar nemességnek ahhoz a rétegéhez tartozott, mely hazafias érzéseitől hajtva meglehetősen távol tartotta magát a bécsi udvartól, ugyanakkor az ellenreformáció buzgó híveként magáévá tette a Habsburgok rekatolizációs törekvéseit. Megrendeléseinek színtere a magyar föld volt, kapcsolatai viszont nemzetköziek. Magánemberként anyagilag nem függött Bécstől, közhasznú elgondolásaiba az udvar annál inkább beleszólt. Földesúri tevékenysége tipikusnak mondható, püspöki működése megegyezik a legtöbb magyar katolikus egyházfővel.

Mecénásként talán azzal jellemezhető, hogy szívesen épített. Felismerte a 18. század parancsoló szükségszerűségét, mely az ország újjáépítését kívánta, és örömet tett eleget a felhívásnak.

Eszterházy célja nyilvánvaló volt: Magyarországon olyan együtteseket és épületeket kívánt létrehozni, melyek a kor „modern” szelleméhez igazodnak. Ez megnyilvánul az alapítások jellegében és megoldásában egyaránt. Legjelentősebb intézménye, a későbbi egri líceum a magyar „universitasok” számát kívánta szaporítani. Maga így vall az épületről: „... amikor ennek a líceumnak alapjait lefektettem és nagy költséggel be is fejeztettem, semmi másért nem tettem, mint szeretett hazámért és a közjóért, hogy itt a Múzsák otthonában a királynak hű és a hazának hasznos polgárokat formálni lehessen.” Az indíték a korszellem sürgetésén túl nyilván Mária Terézia határozott iskolapolitikájában keresendő, de Egerben a Foglár-féle teológiai akadémia is előképként szolgált.⁴⁹ Egész családja támogatta az oktatás fejlesztését, bátyja, Eszterházy Ferenc pl. kibővítette a pápai pálos iskolát, új fakultásokat alapított és tartott fenn. (5. 96 r.-v.)⁵⁰ A szenci, majd tatabányai iskolák az Eszterházyak pártfogásával az építészet oktatásának központjai voltak.⁵¹ De nemcsak az oktatással kapcsolatban látunk korszerű elveket. A gyöngyösi kaszánya komplexitásával megszüntette azt a régi gyakorlatot, hogy a tiszteket beszállásolják a környező házakba; állandó törekvése volt, hogy a tömlőcöt elhelyezze a pápai várkastélyból stb.

Mint váci, majd egri püspök, a rekatolizáció egyik legbuzgóbb harcosa, a püspöki székhelyeket, Vácot, majd Egert nagyvonalú barokk együttesekké kívánta kiépíteni. Gondoskodott emellett arról is, hogy az egyházmegyék területén térítő szándékának megfelelően új, hatásos templomok létesüljenek.⁵² Főispánként gondja volt az adminisztrációs épületek felépítésére és karbantartására.

Mint Pápa – Ugod – Devecser földbirtokosa, tipikus főúri megrendelője a 18. század második felének. Kora ízlésének megfelelően építtette át a pápai várkastélyt igazi rezidenciává; felépíttette a családi temetkezőhelyül is szolgáló plébániatemplomot Pápán, gondoskodott a devecseri vár mint nyaralókastély jó karba helyezéséről. Emellett az uradalom valamennyi jelentős mezőgazdasági és

feldolgozási ágának megfelelő épületeket biztosított, s természetesen kegyúri kötelességeként támogatta a templomépítést.

A mindennapok szükségleteinek kielégítésén túl építkezéseivel a „publicumnak”, az egyháznak és családja becsületének kívánt szolgálni, amint azt különböző megjegyzéseinek alapján összegezhetjük.

Fellnerrel és Böhmmel kapcsolatban megjegyzi: „...Tatán ... exercitium intellectus ex Scientiae tantum habere non possunt (nincs olyan lehetőségük tudományuk gyakorlására), mint Egerben, de az Publicumnak is többet használhatnak itten.” (l. 107.)

Megrendelői programjának is tekinthetjük 1765-ben Balogh Ferenchez írt levelét: „Jó ugyan és szükséges, hasznos oeconomicalis épületekről és különösen pintzékről, kortsmákról gondolkozni, de meg vallom meg emlékeztén arra, hogy az én jószágaimban még annyi fogyatkozás vagyon az Templomokban, ez és nehezebben esik, hogy ezeknek építése olly sokára halad, kivált elmémben ütköztén az, hogy ugyan tsak azután is aki bírni fogja azon jószágot, hamarébb gondolkozik gazdaságbéli épületekről, hogy sem talán Templomokról, magam Püspök lévén inkább tartozom ilyenekről gondolkozni.” (l. 166 r.) Ez a levél egyébként igen jól jellemzi a 18. század közepének általános felfogását is.

Tudatosságára talán egy 1779-ben kelt levele a legjellemzőbb: „Egerből az ide való Cassat nem segíthetem ... a kezdett épületeket folytatni akarom és holmi aprólékot kéntelen lések kezdeni. Ha mindezekre elégséges nem lessz a Cassa, nem tehetek róla, ha kéntelen lések újabb adósságot tenni, többet használtam Familiámnak ezen Liberalisságammal, hogy sem adósságomnak ki fizetésével.” (3. 205 v.) Természetesen egy püspök inkább a családi becsületre hivatkozik, mint saját hírnevére, mindenesetre a vagyont gyűjtő és vagyonokat külföldön elköltő nemességgel szemben kétségtelenül más jellegű, közösségibb célú életművet hagyott hátra építkezéseivel. Ami viszont anyagi helyzetét illeti, nem ő az egyetlen, aki az építkezésekhez kölcsönt vesz fel, a péceli Ráday-, a noszvaji Szepessy-kastély stb. is adósságokkal épül.⁵³

Eszterházy pápai megrendeléseinél negyven éven keresztül vitázik egymással a műpártoló mecénás, a gazdálkodó főúr és a katolikus püspök. A látszólag ellentmondásos megnyilvánulásokat mindig a pápai kassza aktuális helyzete magyarázza.

Az első általa alapított templommal kapcsolatban az építész, a „sümegi mester” megállapította, hogy az Eszterházy által javasolt bővítés következtében a templom arányai elvesznek. Eszterházy elég indulatosan ezt válaszolta: „Volo necessitati succurreri, non proportionem observare.” (A szükségesén akarok segíteni, nem az arányoknak hódolni.) (l. 21 v. – 22 r.)

A szükségletek kiszolgálása természetesen az építészetnek alapvető feladata. Az idézet azonban az építészet funkciójának és művészi megjelenésének kérdéseit is feszegeti, s a kettő néhol ellentmondásos viszonyát. Mecénási megjegyzéseiben sajátos plaszticitással jelentkezik a vitruviusi hármasság követelménye – a tartósság, hasznosság és szépség – gyakorlati megvalósulása.

A templomépítés elsődleges szempontja az, hogy a gyülekezet számához igazítsák méreteit. Már 1760-ban a gyömörei templom tervezésekor Helbersdorfer kőműves így kapja meg az építkezési utasítást: „Faciatur Leonardus novam

Delineationem, sed quae revera sit nova et non habeat similitudinem cum alijs. In quantitate accomodetur populo, qui ibi convenire solet, et cum praesertim Turris plurimum soleat constare, inveniatur modum Leonardus, ut haec, quo leviori fieri potest modo perfici queat.” (Készítsen hát Leonardus új tervet, de az valójában új legyen, és ne hasonlítson a többire. A nagyságban ahhoz a népességhez kell alkalmazkodni, mely itt össze szokott gyűlni, és mivel kiváltképpen a torony sokba szokott kerülni, találjon módot Leonardus, hogy ez a lehető legkönnyebben befejeződhessen.) (1. 19 r.-v.) Az idézet jellemzi az egész templomépítési törekvést: új, olcsó és a lakosság számára alkalmazott méretű legyen. Az új, modern forma pártolása, a biztos szerkezeti megoldás keresése és az egyszerűségekre való törekvés egyébként végigkíséri a püspök egész tevékenységét. 1796-ban pl. ezzel küldi vissza a pápai ferences templom új orgonájának tervét: „Olyan abriszt kívánok, mely minden haszontalan cifraság nélkül legyen, a mi a musikát nem segíti.”⁵⁴ Azonosak a követelmények az istvándi, noszlopi templom tervezésénél is.⁵⁵

E megjegyzéseivel azonban Eszterházy saját intencióit is szembeállíthatjuk. Számára, mint azt egy korábbi idézetben láthattuk, az építkezés a családi dicsőség előrevitelét jelentette. A kegyúri falusi templomok nem tartoznak a reprezentatív műfajok közé, és bár felépítésükre igen sok anyagi és szellemi energiát fordít, számára mégiscsak földesúri kötelességként jelentkeznek. Más a helyzet olyan épületek esetében, melyek valóban maga és családja személyéhez kötődnek. Talán az egri líceum mellett legnagyobb szabású épülete a családi temetkezőhelyként épült új pápai plébániatemplom. Kiss Ferenc pápai prefektus, aki igen rossz viszonyban volt Fellnerrel, 1779 februárjában így írt Eszterháznak: „Akar hová tesz az Isten, de úgy látszik nékem minden mozdulása a Felnernek, mintha soha nem akarná végit az Pápai Templomnak.” Eszterházy erre így válaszolt: „... haszontalan subsummállya ötet Kegyd, mert a mi ui és nagyobb költséget, halasztást kíván, nem az ő gondolattya, hanem az én rendölésem. Én szeretem a szépet és jót, ez pedig időt és költséget kíván.” (3. 222 v.)

Emellett állandóan figyelmezteti prefektusait, hogy „... ami építtetik, jó legyen és a szükséges módja meg adattassék...” (1. 178 v.)

A funkcionalizmus és esztétikum követelményének jellegzetes példája az az utasításokat tartalmazó válaszlével, melyet a pápai kastély részletterveivel kapcsolatban ír 1785-ben: „... nem kell semmi czifraság a kapu fölött, a kálha körül se legyen semmi, ha nem a fal ilyenessen és simán hagyatason, mert festetni akarom, a nitsen [sic] pedig nincs szokásban, és a kállyhák jobban melegítik a szobákat, ha szabadon állanak...” stb. (5. 26 r.) Ebben az idézetben érvényesül a hasznosság, a korszerűség és a püspök egyéni ízlése egyaránt. A puritánság a kötelező reprezentációval keveredik, a gazdaságosság a divattal vegyül. Így a pápai kastély és a pápai plébániatemplom talán a barokk kor legjellemzőbb példái. Nem azért, mert a legtipikusabb megjelenési formái a magyar barokknak, hanem mert a legjobban kifejezik a megrendelő egyéni ízlése és a műfaj követelményei szerint kötelező normatívák szintézisét.

Eszterházy figyelme nemcsak magára az épületre terjed ki. A korszak jellegzetessége a természettel való szoros kapcsolat. Amikor a devcesteri vár melletti pincék építésekor a püspök figyelmezteti a prefektust, nehogy az új építmények megzavarják a várat „prospectussát” (1. 76 r.), vagy amikor meghatározza a pápai

várkastély parkjának jellegét, akkor egy tágabb környezet kialakításában is átvesszi a vezető szerepet. De még itt is igyekszik a szépség és hasznosság arányait fenntartani, a kastélyparkkal kapcsolatban megjegyzi, hogy túl soknak tartja a pusztá zöld pázsitot, számára minden virágnál értékesebbek a gyümölcsfák. (5.75 v.)

E megjegyzés azonban arra is figyelmeztet, hogy Pápa ritkán látogatott kastély volt, és a már említett személyes kapcsolat lazább, mint a többi főúri rezidenciáknál. Jellemző típusa azonban mindazoknak a hasonló jellegű építményeknek, melyek gazdái a birtokközponttól általában távol élnek, zömmel Bécsben.

Sok főúrhoz hasonlóan, a püspök is jelentős szerepet játszott a programtervek kialakításában, és figyelemmel kísérte az építkezések menetét is.

Nála is felmerül az „inventor” kérdése, mint sok más esetben. A váci templommal kapcsolatban megjegyzi, hogy a megkezdett építkezés sok szóbeszédre adott okot. (1.65 v.) Nyilvánvaló, hogy nem maga a feladat, új püspöki templom alapítása, hanem annak koncepciója volt a feltűnő.⁵⁶ Voit Pál kutatásai szerint az egri líceum létesítésének gondolatát a püspök elődjétől vette át, itt is a lépték volt az, ami eltérhetett a megszokottól.⁵⁷

Eszterházy lehetőleg a terv megszületésétől kezdve részt vett az épület sorsának alakításában, méghozzá tudatosan és tevékenyen. A képzőművészet, és különösen az építészet iránt komoly érzéke volt. Kiváló tér- és tömeglátása tette lehetővé, hogy a hozzá küldött terveket el tudta bírálni, és ragaszkodott is hozzá, hogy minden épület tervét benyújtsák neki. 1763 március 10-én, alig háromnegyed évvel Egerbe való bevonulása után így ír: „... nemis engedem, hogy ezután vagy Vgyém, vagy Egri várasom hírem nélkül építsen...” (1. 93 r.) Ezzel gyakorlatilag kijelentette, hogy Eger, Heves – Külső-Szolnok vármegye és természetesen az egri egyházmegye területén valamennyi épület terveit meg kell vizsgáltatni vele, mielőtt azok felépülnek. Fokozottan állt ez az ellenőrzés a pápai uradalom épületeire. Minden olyan esetben be kell mutatni a terveket, mikor az uradalom csak a legcsekélyebb részt is vállalja az építkezésben, pl. a hanyi templomnál, ahol csak néhány székényi fuvarozást végeztet. (5.195 v.) Ha valamely munka kezdetét jelentették és nem emlékezett, hogy a terveket jóváhagyta volna, akár többször is megküldette azokat Egerbe.

Váci, egri programterveinek elemzésekor, de saját megjegyzései alapján is megállapíthatjuk, hogy a nagyobb távlati tervekből indult ki. Tatával, Gesztessel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a delineatit méltó nagyobbra venni”, nem szükséges azt egyszerre elkészíteni. (1.84 v.) Ezzel a tendenciával, elsősorban külföldön, számos esetben találkozunk, a legjellemzőbb példák az ausztriai kolostorok, melyek közül alig egy-kettő fejeződött be végül az eredeti nagyszabású koncepciónak megfelelően.⁵⁸ Ez a gondolat bizonyos mértékig eltér a magyarországi gyakorlattól – nálunk az időszakos bővítés, illetve átterveztetés a jellemzőbb, az ország gazdasági helyzetének megfelelően. (Jó példa erre többek között a keszthelyi kastély, melyet Hofstädter Kristóf egymaga kétszer épít fel, illetve bővít ki.)⁵⁹ Az elhúzódozó, pénzhiány vagy szakemberproblémák miatt meg-megakadó építkezések azonban számos változtatáson esnek át az eredeti elképzeléshez képest.⁶⁰ Az egri püspök nagyszabású tervei közül is jóformán csak a líceum és a pápai templom készül el az eredetileg tervezett formában. A váci és az egri székesegyház csak terv

marad, a devecseri „nagy templom” építése hat év alatt olyan lassan haladt előre, hogy a gróf halála után nem tartották érdemesnek befejezni. De terv maradt Fellner tatai kastélyátalakítása is, és még számos más példát idézhetnénk az ország egész területéről.⁶¹ Amiben a püspök leginkább hasznosítani tudta a nagyszabású elképzeléseket, az a városrendezés volt, az ő tevékenysége során alakult ki Eger és Pápa barokk városképe.

A nagy tervekhez megfelelő építészekre, művészekre is szüksége volt. A mesterek kiválasztásánál, műveik elbírálásánál egyéni ízlésére hallgatott. Amikor Gerllel szemben Fellnert ajánlják neki, így válaszol: „... többektől többeket hallok, látok, és akinek legjobb gondolati lesznek, azt veszem.” (1. 59 r.) Az elkészített terveket gondosan megőrizte, elemeiket más épületeknél felhasználta, mint erre több tanulmány is utalt.⁶²

A különböző korú és nemzetiségű mintakönyvek és metszetek felhasználása, emellett kortárs műemlékek példaként való idézése, az uradalmakban őrzött régebbi tervek alkalmazása többször jelentkezik a tervezéskor mint szempont. Ennek megfelelően épületein jellegzetes eklektika jelentkezik, amely megtalálható a korszak egyéb főúri-főpapi megrendelésein is.⁶³ A püspök olaszos indítású, klasszicizáló ízlése közismert. Mégis azt tapasztaljuk, hogy zömmel bécsi művészeket alkalmaz az épületek dekorálásakor, a mintaként megadott épületek között pedig térben és időben egymástól távol eső objektumok is lehetnek. (Az egri székesegyházzal kapcsolatos tervezési munkák során Grossmann József a bécsi Stephansdom és több olasz templom alaprajza mellett a kassai, pécsi, pozsonyi és nagyszombati székesegyházak alaprajzával és méretábráival dolgozik.)⁶⁴ A pápai plébániatemplom márványmunkáival kapcsolatban a győri székesegyház építkezéseit (4.74 v.), a győntatószékek elhelyezésekor a budai „Várbeli” templomot jelöli ki mint példát stb.⁶⁵ Ez a magatartás magában rejtje a típusterv kialakításának igényét is. Eszterházy különösen a pápai birtokon szívesen alkalmazza a már bevált formákat. Templomoknál, plébániáknál, gazdasági épületeknél számtalanszor megadja azt a korábbi tervet, amelynek alapján az új épületet el kell készíteni. A Pauly Mihály által épített templomok zöme pl. az ugodi templom mintájára készült, amelyet 1772-ben mérettek fel a kőművesmesterrel (3.34 r.), nyilván Eszterházy parancsára, ennek hatását élete végéig kimutathatjuk tervein. (50. és 63. kép.) A különbség elsősorban a tornyok fedésében van, de ezt is meglevő példák alapján válogatja ki a megrendelő. Hasonló a viszony a képzőművészeti alkotások esetében is, a pápai plébániatemplom oltárépitményei az egész uradalom főoltárainak előzményei lesznek, esetleg festéssel imitálva. A Maulbertsch-féle illuzionisztikus kazettás szentélyfestés motívuma is kimutatható. (10 – 15. kép.)⁶⁶

Úgy véljük, hogy az épületek esetében ez a tendencia a kivitelezés biztonságát is jelenti. Az egyszer bevált szerkezet, a jól megvalósított munka biztosítja azt, hogy az immár gyakorlott csoport, mely a következő épületet is kivitelezi, nagyobb rutinnal fogja az azonos formát felépíteni. Emellett a tipizálás lehetővé tette, hogy a fel nem használt anyagokat – tetőgerendák, kőkeretek stb. – más épületeknél beépítsék, ami jelentős megtakarítást eredményezett.

Nyilván a takarékoság az egyik motívuma annak a folyamatnak, amely egy-egy tervsorozat (pl. a Prokop-féle keresztelőkutak) nagyszámú megvalósítását hozta

létre. (16 – 18. kép.)⁶⁷ Számos adat van a nagy alkotások gyengébb anyagból való megismétlésére is, a gyömörei templom keresztelőkútja a pápai mintájára ugyan, de részben fából készül. (5. 133 r.-v.) Eszterházy igazán nagy építésszel nem dolgoztatott, elképzeléseinek realizálásához inkább jó hírű mesterembereket keresett, akikre a technikai részletek megoldásában számíthatott. Fellnert pl. minden ilyen jellegű problémában szaktekintélynek tartotta. A tervek funkcionális és művészi elbírálását magának tartotta fenn. Valóban inventor jellegű megrendelő volt, aki az épület első megfogalmazásától kezdve a belső dekoráció teljes kidolgozásáig kezében tartotta a mű megvalósulásának folyamatát. Nincs olyan részlet, mely elkerülné a figyelmét. Egy jellemző példa: a pápai plébániatemplom két gyóntatószékére apró szoborcsoportok kerültek. A püspök először meghatározza a képek ikonográfiáját és vázlatokat kér. Mindkét kompozíciót újra tervezteteti a bibliai passzusok szó szerinti betartásával. Ezután színmintát kér, és előírja, hogy a templom egyéb berendezéseihez illően fehér-arany festéssel készüljenek. Végül választ a vázlatok között a következő megjegyzéssel: „... arra mégis kell vigyázni, hogy a Magdolna Melye, a menyire lehet, bé legyen fedve és kivált a Csöcse ki ne tessék, a hol kis jegyet tettem tintával.” (6. 163 r., 165 v. – 166 r.) Így az alkotások nagyrészt az ő igényeinek és ízlésének megfelelő együttesekké alakultak. És e szempontból – adataim tanúsága szerint – nemcsak a reprezentatív épületek, hanem a gazdasági rendeltetésű objektumok, istállók, vendégfogadók, malmok, emellett plébániák, mesterházak, uradalmi tisztai épületek stb. éppúgy magukon viselték a püspök kézjegyét, mivel az instrukció, a tervek felülvizsgálata minden épület esetében egyformán alapos volt.⁶⁸

Eszterházy Károly egész életét végigkísérik az építkezések. S gondoskodott arról is, hogy halála után részben befejezzék, részben megfelelő karbantartásokkal védjék meg az alkotásokat. Végrendeletében 20 000 forintot hagyott erre a célra, s ezzel negyedszázadra biztosította létesítményeinek sorsát.⁶⁹

A fenti fejtegetés egy megrendelő, Eszterházy Károly szerepét elemezte. Valószínű, hogy több főúr is hasonló szerepet vállalt az építkezésekben. Grassalkovich Antal maga foglalkozott az építkezésekkel kapcsolatos összes problémával.⁷⁰ Ráday Gedeonnak a péceli, Festetics Györgynek a keszthelyi kastéllyal kapcsolatos instrukciói azt mutatják, hogy a technikai kérdéseket illetően a főúri megrendelők igen alapos ismeretekkel rendelkeztek.⁷¹ Maguknak a terveknek az elbírálásával nemcsak hivatásos építészeket bíztak meg, hanem egymásnak is megmutatták ezeket. Jellemző erre a tényre az alábbi idézet Balogh Ferenc tatai régens leveléből: „A kőműves mester ... Tatai várnak delineatiojával Bécsbe menni fog ... Excell. reménlem approbatioját adni fogja, sőt azon delineatiót másokkal, amint okvetetlen várható, ő Excell. közölvén, leg tudóssabb méltóságok is érdemesnek nézni fogják.” (1. 81 v.) A „leg tudóssabb méltóságok” olvasni tudván a tervekben, kompetens bírái lehettek azoknak.⁷²

A földesúr igényei és elképzelései tehát rányomják a bélyegüket az uradalom reprezentatív és jellegtelen épületeire egyaránt, és tisztségeiknek megfelelően kegyúri városaik és falvaik, valamint a megyei és városi adminisztrációval kapcsolatos objektumok is viselhetik kezük nyomát.

A főúri mecénás szerepe több szempontból is jelentős. A mesterek kiválasztása és letelepítése, a mintaképek meghonosítása egy tájegység, egy uradalom hatókörének

kisugárzásában meghatározhatja nagyszámú épület és egyéb műalkotás stílusát és jellegét. A magyar barokk változatos megjelenési formáinak egyik forrása éppen a főúri megrendelők személyes szerepében rejlik.

AZ URADALMI FŐTISZTEK SZEREPE AZ ÉPÍTKEZÉSEKBEN

A hatalmas latifundiumok életét nagyrészt az uradalmi főtiszték irányították. Főurainkat társadalmi helyzetük, világi és egyházi funkcióik, egyéni kedvteléseik általában az év legnagyobb részében távol tartják uradalmaiktól, emellett az egyes birtokrészek is széttagolódhatnak. Így az építkezések jelentős része nem érinti közvetlenül a földesurat, viszont az uradalom területén olyan épület alig létesül, melynek megvalósításához a főtiszték hozzá ne szólnának.

A szakirodalomban kevés kivételtől eltekintve szinte soha nem elemzik e réteg szerepét az építkezésekkel kapcsolatban, pedig ez, forrásaim tanúsága szerint, igen jelentős.⁷³

Itt elsősorban a régensek, prefektusok, tiszttartók szerepéről szeretnék egy kissé részletesebben megemlékezni. Miután minden uradalom felépítése nagyjából hasonló, a pápai gazdatiszték tevékenysége tipikusnak tekinthető.⁷⁴ A nagy uradalmak régensei, a tatai uradalom esetében Balogh Ferenc és Bezerédy Ignác középnemesi családok tagjai, a prefektusok általában kisnemesek. Az uradalom vezetésén kívül számos közeleti funkciót viselnek, részt vesznek mindazon megyék adminisztrációjának tevékenységében, melyekben a rájuk bízott uradalomnak birtokai vannak. (Bittó Titus pápai prefektus teljes címe 1799-ben: Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Sárossfalvai Bittó Titus ur, Több Vármegyének Tábla Bírája, Pápa, Ugod és Devecseri Uradalmaknak Praefectussa.)⁷⁵

Részt vesznek a vármegyei gyűléseken, úriszéket tartanak, s mindenkor az uraság teljes hatalmú és jogkörű megbízottjai. Sokat utaznak, feltételezhetjük, hogy többet, mint az átlagos magyar közép- és kisnemesi réteg tagjai. A pápai tiszték egyrészt Vácra, majd Egerbe járnak rendszeresen, hogy Eszterházy utasításait személyesen vegyék át és beszámoljanak a fontosabb ügyekről. Sokat tartózkodnak Pozsonyban, hogy az országgyűlések idején földesuruk rendelkezésére álljanak. Bécsbe személyesen mennek a jelentősebb vagy bizalmasabb megbízatásokkal. (Balásovits Mihály, mikor a pápai kastély kertjét beültetik, Bécsben veszi meg a facsemetéket, s mint írja, a „Császár Bottanicus kertésze” azonnal megkéri, hogy legyen születendő gyermekének keresztapja. [5.101 r.-v.]) Bevásárlásaikat a közismert piacokon végzik: a vasanyagot Bécsújhelyben veszik, esetenként a gömöri vasbányákban. (2.211.) A feldolgozott fáért Győr, Pozsony mellett az északi városokba, Szeredre és Galgócra is járnak. (7. 63 v.) Amikor Eszterházy egy kőfűrész építését tervezi, Balásovits teljesen természetesnek veszi, hogy esetleg Lilienfeldbe kell mennie, hogy hasonló rendeltetésű építményt tanulmányozzon.⁷⁶ (5.180 – 181.) A többi uradalom gazdatisztjei hasonlóképpen tartják a kapcsolatot a földesuraikkal, és a peres ügyek, határkérdések, közös vármegyei gyűlések miatt egymással is gyakran érintkeznek. A gazdatiszték tehát igen jól tájékozottak, látják jóformán az egész kortárs építészetet, és sok művésszel is találkoznak. Ez azért jelentős, mert pontosan tudják, milyen követelményekkel léphetnek fel mind a

„praxis”, mind a „teoria” szempontjából. Ismerik a divatos irányzatokat, és azok legszebb alkotásait mintaképnek tekintik. Igyekeznek biztosítani az uradalom számára a szükséges állandó szakembergárdát, melynek képességeiről meg is tudnak győződni. Ez kétségtelenül a művészi színvonal bizonyos állandóságát jelenti, és befolyásolja azokat a megrendeléseket is, melyek nem közvetlenül az uradalom adminisztratív, hanem szellemi hatókörébe tartoznak.

A prefektusok feladataiköre – forrásaim szerint – az építkezés megrendelésétől a kivitelezésen keresztül a művek elbírálásáig terjedhet. Már az építendő objektumok alapításakor kezdődik szerepük: ők irányítják a főúr figyelmét az elsődleges feladatokra, illetve annak kívánságára véleményezik a beérkező instanciákat. Miután kötelességük az uradalmat időnként bejárni, jól ismerik a meglévő uradalmi épületek állapotát és a gazdasági feladatokból eredő szükségleteket.

Amikor a tervezett épület helyét kijelölik, ismét a prefektus az, aki az ingéniourel kimegy a helyszínre, és kiválasztja a legkedvezőbb területet az építkezéshez; ez a terepadottságohtól a környező épületek esetleges megvásárlásáig és lebontásáig igen széles problémakört vethet fel.

A tervek egy részét maga a prefektus rendeli meg. Itt már közvetlen a kapcsolata a megvalósítandó objektummal. A levelezésekből kitűnik, hogy a helyi építkezések zömében a gazdatisztek egymással vagy az érintett plébánosokkal, a városi vagy megyei adminisztráció szakembereivel, esetleg a társbirtokosokkal együtt határozzák meg a leendő épület funkcióját, méreteit, s a részletes instrukciót azonnal közlik az építőmesterekkel, akik a terveket e normatívák alapján készítik el. Emellett azonban valószínűleg formai, szerkezetbeli utasításokat is adnak, a rendelkezésre álló helyi építőanyagok felhasználására inspirálva.

Az elkészült terveket Eszterházy a prefektusok kommentárjaival együtt kéri fel Egerbe. Ezek az első megjegyzések – melyekből a továbbiakban még idézünk – néhol olyan részletesek, hogy mindkét fél szakértelmét bámulattal figyeljük, a grófét és az uradalmi tisztét egyaránt.

A jóváhagyott terv kivitelezésének első, és talán egyik legdöntőbb szakasza a munkálatok előkészítése. A szükséges anyagokat általában az uradalom szerzi be, illetve maga állítja elő. Az egyszerre több helyen építkező uradalom minden pontjára el kell juttatni az előzőleg elkészített anyagokat. Miután a robotot is a prefektus osztja be, az ő hibájából csúszhat el pl. az építkezés. A munkák folyamatát állandóan figyelemmel kíséri, arról részletesen beszámol a földesúrnak. Ellenőrzi a számlákat, ügyel arra, hogy a tervtől ne térjenek el, intézkedik a menet közben felmerült problémákban. (Grossmann halála után az épülőfélben levő pápai várkastélyról néhány kiviteli rajz még hiányzott. Balásovits Mihály, Gött Antal építőmester minimális segítségével, jóformán egyéni elképzelései szerint folytatta a munkálatokat.)

Végül a kifizetés előtt elbírálja vagy elbíraltatja a munkát, és gyakran ki is fizeti, anélkül, hogy a megrendelő főúr látta volna.

Ez a vázlatos leírás nemcsak az Eszterházy Károly szolgálatában álló prefektusok kötelességeit jellemzi. A Nádasdy család levéltárának levelei a székesfehérvári Nádasdy-házról⁷⁷ vagy a Károlyi család Nyíregyházára vonatkozó Missiles kötetei⁷⁸ mellett pl. a fertődi kastéllyal kapcsolatos levelezésre is utalhatok, melyek hasonló adatokat tartalmaznak.⁷⁹

A régenseknek és prefektusoknak az uradalom életének minden területén hasonló önállóságuk volt. A követelményeknek megfelelően meglehetősen sokoldalú tájékozottsággal, magas fokú ismeretekkel kellett rendelkezniök. Elsősorban gazdasági és jogi tudományokban járatosak, csaknem valamennyien végeztek jogi tanulmányokat. Emellett magas szintű építészeti ismeretekkel rendelkeznek. Rendszerint különböző kisebb jelentőségű funkciókban dolgoznak, mielőtt az uradalom vezetése kezükbe kerül, s így van alkalmuk gyakorlatban is elsajátítani a szükséges tudnivalókat. Mégis, Balogh Ferenc tatai régens már felismerte, hogy az építkezések irányítása is bizonyos szakismereteket követel.

Amikor Eszterházy az egri püspöki széket elfoglalta és nagyszabású építkezések terveivel kezdett foglalkozni, Balogh nemcsak építésszt és mérnököt ajánlott neki, hanem arra is gondja volt, hogy az építkezéseket vezető leendő püspöki főtisztet megfelelőképpen kiképezzék. Ezért Ulrich Jánost – akit Eszterházy hívat Egerbe, s kezdetben „kasznár, kulcsár és Bauschreiber” egy személyben – Egerben és részben Tatán szisztematikusan oktatják az építkezések menetére. Balogh így ír: „... akarom ötet per Rubricans occupáltatni. A Számtartóságban léssen több foglalatossága, hogy láthassa és meg tanulhassa, miképp oda nem csak a készpínzek, hanem minden leg kissebb materiálé is influál... [a gazdasági adminisztrációt tanulja meg] és onnan ... a Böhmel és Paumeiszterrel [Fellner] őt járatni fogom...” (1. 93 r.-v.) Javaslatá az, hogy „... ezekkel inkább ottan járjon, és operatiokat nézze, s innend is tanullyon, mellyekből sokat itten vagy is Tatán látván in praxi, jobb ingressust tenni fog a tanulásban.” Eszterházy válasza Egerből: „Elvárom már az építő mestert a Böhmel együtt, és ezek mellett itt tartom Ulrichot. Elvárom Kegyelmed tudósittását, mikorra külgyem Tatába ... amit ott tanulhat, itt nem tanulhattya.” (1. 89 v.) A cél is világos: „... capabilis ... az Ulrich kevés idő és praxis után delineatiokat meg fogni elméjével és effectusba vinni.” (1. 107 r.) Ulrich így Eszterházy szolgálatában, Balogh javaslatára csaknem két évet tölt részben Egerben, részben Tatán Fellner és Böhm mellett, munkáik tanulmányozásával. A képzés célja az, hogy megismerje egy uradalmi építési iroda működését, az anyagok kitermelésétől és adminisztrálásától kezdve a kivitelezés befejezéséig. Később Eger város főjegyzője, majd prefektus lesz, tanulmányait a gyakorlatban is alkalmazza.

A főtisztek neveltetése, műveltsége eltérő. Némely uradalomban nem prefektus, csak tisztartó van, esetleg a fiskális, intező vezeti az építkezést. Mindenesetre a fenti, tudatos képzésre nincs más adatom, lehet, hogy csak Eszterházyinak, a nagy építtetőnek az igényeit jellemzi.

A pápai prefektusok latinul mindannyian tudnak, Thanhoffer József latinul levelez gazdjával, Kiss Ferenc is gyakran ír latin leveleket. Kiss kivételével mindannyian kiválóan tudnak németül, és ez éppen az építkezések vezetése szempontjából igen jelentős, a mesterek ugyanis többnyire német anyanyelvűek. (Ez lehet az egyik oka, hogy Kiss prefektussal csaknem valamennyi, az uradalomban dolgozó mesternek meggyűlik a baja.)

Ezzel elértünk a prefektusok szerepének egyik jelentős mozzanatához: ők képviselik ugyanis a hazai jelleget a többnyire internacionális kultúrájú és érzelmű, külföldi mestereket alkalmaztató főurak mellett.

Lényegében a prefektusok azok, akik a magyar építészet – néha talán regresszív – hagyományait, sajátosságait utasításaikban megőrzik. A zömmel idegen eredetű mestergárda a magyar építészettől gyakran eltérő tradíciókat hoz hazánkba. Ez a barokk építészet díszítőmotívumait gazdagítja ugyan, de emellett alig van hatással a lényeges konstrukcióra. A magyar városok késő középkori eredetű jellegzetes beépítési módja pl. az utcavonallal párhuzamos tetőgerincű, szélesen elterpeszkedő, alacsony házakkal a 18. században is tovább él,⁸⁰ pedig a mesterek általában a magas házak hagyományát hozzák magukkal. A falvak is megőrzik régi beépítésmódjukat, arányaikat. A gazdatisztek lakóházai, az uradalmi kocsmák, vendégfogadók viszik tovább pl. a kismemesi kúriák reneszánszból eredő oszlopos tornácos megoldását, mely a népi építészetre olyan nagy hatással volt a Dunántúlon.⁸¹ (19–20. kép.) Ennek a formának pedig e területen valódi reneszánsz példái alig akadnak, a „nagy művészet” – a főúri kastélyépítészet – pedig általában a kétmenetes palotaszárnyhoz kapcsolódó cour d'honneur-ös megoldását alkalmazta, a belsőudvaros vagy egymenetes, külsőfolyosós típust pedig nem nyitott folyosók, hanem zárt homlokzatok jellemzik.⁸² A magyar építészet hagyományai – e kiragadott példák szerint is – elsősorban a nagy számban épülő, nem reprezentatív műfajokat jellemzik, de ezek alkotják a barokk épületek zömét.⁸³ S ha a kastély idegen, francia vagy osztrák mintákat követ is, a plébániatemplom olaszos hatásokat mutat, az egyes földrajzi területek nagyszámú építményének nem ezek a példái, hanem a bárki által megépíthető, leutánozható uradalmi házak, a hagyományos szerkezeteket mutató s az általános gyakorlatban ismert gazdasági épületek, a középkori tradíciókat folytató egyhajós templomok. A prefektusok zöme azonban régi kismemesi családból származik; Észak-, Nyugat-Magyarországról, Erdélyből jön, s az e területeken töretlenül továbbélő formákat ismeri. Szerepük a hazai ízlés megőrzésében és továbbvitelében igen nagy.

A továbbiakban azokat az adatokat ismertetjük, melyek a pápai levéltárban a gazdatisztekre vonatkoznak. Forrásaink anyagát Balogh Ferenc és Bezerédy Ignác tatai régensekre vonatkozóan nem tekinthetjük még vázlatosnak sem, hiszen a tatai és csákvári levéltárakban is vannak jellemző leveleik. Az ő tevékenységük viszont elsősorban azért érdekes, mert a pápai uradalom a tatait utánozta, Fellner, Grossmann és Gött tatai építészek révén állandó művészi kölcsönhatásban álltak. Emellett Balogh Ferenc haláláig élénk hatást gyakorolt Eszterházyra, megjegyzéseinek elemzése tehát rámutat, milyen gyakorlati útmutatásokat kapott a püspök elméleti neveltetése mellett. De nemcsak az ő, hanem a többi prefektus megjegyzései is azért érdekesek elsősorban, mert a gyakorlati követelmények és lehetőségek szempontjából igyekeznek a nagy barokk stílusáramlatot hazai földre alkalmazni oly módon, hogy az egyes épülettípusok a hatásukhoz szükséges művészi vonásokat se veszítsék el. Olcsó, de szép épületeket akarnak építtetni, és ami nem közvetlenül a földesúr személyi igényeit elégíti ki, az évtizedek során épp a prefektusok által válik a ma is nagy számban megtalálható, kedvesen provinciális, de ízléses alkotássá.

Galánthai Balogh Ferenc a tata – gesztes – pápai uradalom régenseként Magyarország egyik legjelentősebb uradalmát igazgatta. Az egyes, viszonylag független birtokrészekben önálló prefektusi hivatalokat és valószínűleg hasonlóan önálló építési irodákat hozott létre. A birtokok megosztása után a régensi hivatal

Szobothin olyan precizitással számol be az építkezések menetéről, mely a problémák alapos ismeretére vall. A vezető tisztekkel szemben általános követelmény lehet az építészethez, legalábbis annak gyakorlati oldalához kapcsolódó tájékozottság. De valószínűleg részben a tiszti gyűlések azok, ahol a gazdasági téren nyilván igen képzett tisztartók, ispánok stb. a szükséges ismereteket elsajátítják. Így válik lehetővé, hogy a prefektus megbetegedése esetén őt megfelelő szinten helyettesítsék, ahogy pl. Hering József archivárius veszi át Balásovits feladatkörét az építkezések irányításában.

A pápai építkezésekben Balogh halála után a prefektusok játsszák a legnagyobb szerepet.

Az első prefektus Pápán a tárgyalt időszakban Bittó József. Régi pápai köznemesi család sarja. Eszterházy Károly apját, majd bátyját szolgálja, a 30-as évektől mint provisor, a 40-es évektől prefektusként, 1756-ig. Fiait is az uradalom alkalmazza, Bittó Ferdinánd tisztartó, István fiskális, lehet, hogy a későbbi Bittó Titus prefektus is leszármazottja volt. Prefektusi tisztsége idején bontották le a pápai vár erődítéseit, ekkor kezdődött az épület barokk szellemében való átépítése. A nagyobb tervből csak a kápolna valósult meg, de folyamatosan sor került a lakószárnyak karbantartására és részbeni átalakítására, modernizálására.⁸⁹ Bittó vezette a ferencesek 1747-es építkezéseit is.⁹⁰

Szerepe a mesterekkel kapcsolatban is igen fontos. Az ötvenes években alakul ki Pápa első nagy mesteregylete: építőmesterek, ácsok, kőfaragók, festők stb. vándorolnak be a Habsburg-birodalom különböző területeiről. Letelepítésük és a helyi igényeknek megfelelő összehangolt irányításuk nagy gyakorlatot és nyilván megfelelő tapintatot is igényelt. Ebben a periódusban nagyon sok városi központ fejlődött egyszerre az országban, a mesterek válogathattak a különböző megrendelések között. A kedvező feltételek biztosítása mellett a Bittók családi kapcsolatok is igyekeznek kialakítani, ezért vállalnak pl. keresztpapaságot, ahogy ezt Balogh és Fellner esetében is látjuk.⁹¹ Eszterházy Ferenc alig látogatja Pápát, az építkezésekkel kapcsolatos utasításaiból az derül ki, hogy a prefektus teljes mértékben alkalmas volt arra, hogy a nagyszabású munkákat irányítsa és lebonyolítsa.

Utóda Thanhoffer József volt. Még Eszterházy Ferenc birtoklása idején kerül beiktatásra, és Eszterházy Károly tovább alkalmazza az uradalom régi tisztjeit. Thanhoffer 1757-től vezeti a birtokot, és 1763-ig állt szolgálatban, ekkor általános tisztségváltás következett. Mint pápai prefektus, mecénásként kezdi működését, 1758-ban falképekkel díszítteti a régi pápai templom szentélyét.⁹² Balogh irányítása alatt jelentős szerepe lehetett az építkezések vezetésében, bár a tulajdonképpeni nagy munkálatok csak jóval később, az 1770-es években kezdődtek. A rutinmunkák mellett az ő idejében készült többek között az ugodi⁹³ és a devecseri⁹⁴ templom a két uradalmi központban. 1759-ben ezt írja: „Gratiam famulandi habiturus, eotum etiam Delineationem sitūs, quo Conventus Misericordianorum aedificandus esset, mecum praesentendam adferam, ut idaeam personāliter uberius explicare possim.” (Szolgálataimért köszönetre számítok, ugyanis azon helynek a delineatióját, ahol az irgalmas rendi konventus fog épülni, magammal viszem bemutatásra, hogy az elképzelést személyesen bővebben megmagyarázzam.) (1. 10

v.) A későbbi adatok arra mutatnak, hogy a prefektusok javaslatait Eszterházy nemcsak meghallgatta, hanem kérte és messzemenően támogatta is.

1760. július 9-én, mikor beszámol a devecseri istálló magtárrá alakításáról, szakszerű leírást küld az átépítésről, mely az anyagok mennyisége, a szükséges kőművesmunkák összege mellett olyan technikai részleteket is tartalmaz, mint pl. a cseréptető mésszel való ragasztása. (1. 18 r.-v.)

Thanhoffert jól jellemzi a következő idézet a devecseri templom építkezéséről. Amikor a kriptá elhelyezéséről van szó, Thanhoffer ezeket írja: „Hoc tamen ex experientia scio, quod prout ingressus ad templum est, sub turri Chrypta esse possit, cui fundamenta satis profunda posita sint...” (Azt már tapasztalatból tudom, hogy a templom bejáratánál a torony alatt kriptá lehetséges, ha az alapokat elég mélyre helyezték. . .) (1. 29 v.) Ez a „tapasztalatból tudom” kifejezés önmagában jellemző. Olyan bonyolult statikai kérdésben nyilvánítja itt véleményét a prefektus, melynek elhibázása súlyos következményekkel járhat. Javaslatát egyébként azért közli, mert az építőmester nem tud megbirkózni a feladattal.

Hogy a megvalósult épület megjelenésében milyen szerep jut a prefektusnak, azt szintén Thanhoffer példája mutatja. Ugyancsak a devecseri templom építésével kapcsolatban így ír 1762 februárjában: „Megvallom, különös ékességre lenne a Templomnak az is, ha a sanctuariumban levő két gömbölő ablakot a többi ablakok formájára méltóztatnék egy alkalmatossággal a' proportione nagyobra csináltatni, hogy világosabb lenne a Sanctuarium.” Eszterházy válasza: „vágassanak ki nagyobra”. (1. 46 r.) Megjegyzésével egy kialakult, többször szereplő templomsémát változtatott meg. Az építész már Sümegen⁹⁵ is kis ablakokat helyezett a szentélybe, és Maulbertsch freskóinak hatásossága nyilván arra inspirálta, hogy a sümegi mintájára épített templomban még kisebb nyílásokkal bontsa meg a festhető felületet. A praktikus Thanhoffer nem a veszprémi püspök szemével lát, a templom kifestése, amennyiben egyáltalán sor kerül rá, később következik majd be, még oltár is csak jóval később készül a templomba. Neki a jelenben kell gondolkoznia, az ablakokat nagyobbra vágják, és Devecserben már nem születik a sümegihez hasonló falképegyüttes.

A Thanhoffer után következő prefektusok hosszú ideig viselik tisztségüket, Tóth István 1763 – 1772 között, Kiss Ferenc 1772-től 1784-ig, Balásovits Mihály 1784-től 1794-ig áll Eszterházy szolgálatában. Az utolsó prefektus, Bittó Titus 1794-ben kerül az uradalom élére, és Eszterházy Károly halála után is tovább folytatja tevékenységét 1804-ig. Ezek a nagyjából tízéves ciklusok azt jelentik, hogy egy-egy prefektus szemlélete, tevékenysége huzamosabb időre rányomja bélyegét az uradalom építkezéseire.

Tóth István életéről keveset tudunk. A fennmaradt levelezésből, a prefektus intézkedéseit tartalmazó feljegyzésekből, a Dispositiones Urbarialesekből és az elszámolásokból úgy tetszik, hogy az ő prefektussága alatt válik a pápa – ugod – devecseri uradalom igazi építetővé. A szervezetet valószínűleg még Balogh állította fel, de Tóthnak is lehetett szerepe kialakításában. Nevéhez fűződnek a legnagyobb vízszabályozási munkák. Leveleiben számos munkaszervezési kérdés szerepel. „Manualistákat talán rész szerént jobban esne kész pénzzel fogadni a kőművesek mellé, akik szüntelen és az eő idejekben helyt allanának, mert a Jobbágyság csak haszontalan tölti az idejét, a Czigányság is hasznossabb a Jobbágyságnál

ezekben” – írja például, majd kifejti a robotban dolgozó jobbágyok és a kőművesek munkaideje közti különbséget. (1. 216 r.) Problémái az alakuló építési iroda jellegzetes kérdéseit érintik. 1766-ban viszont így ír: „A Pápai kép író maga munkáját Ugodban el végezte, . . . de én ahhoz nem tudok, méltóztatik Excellentiád parantsolni, hogy valakivel revideáltassam és ha egészben é vagy mennyiben fizessem ki?” (1. 241 v.) Részben a prefektusok hatáskörének tényleges növekedését, részben egyéniségük különbözőségét illusztrálандó érdemes ezt az idézetet összevetnünk Bittó Titus prefektus 1797-ben kelt levelével, mely Hubert Maurer új ugodi oltárképével kapcsolatos: „Meg érkezett az Ugodi Templom oltárjához való Péter és Pál képe, magam is ki mentem Ugodba, hogy annak mineműségít . . . meg láthassam, mely iránt azt tapasztaltam, hogy a képen tett munka különös mind a képirásra való nézve, mind pedig az Indolatok ki magyarázására való nézve. Irtam is a mai postával a Bécsi Agens urnak, hogy . . . föll fogom a pénzt küldeni . . .” (7. 11 r.) A harminc év alatt tehát a prefektusok eljutottak arra a szintre, hogy bárki munkáját autentikusan elbírálhatták, Eszterházy pedig megbízott bennük annyira, hogy az átvétel és kifizetés jogát rájuk ruházta.

A 70 – 80-as években folynak a legnagyobb építkezések az uradalomban, ezért a következő prefektusok, Kiss és Balásovits szerepe igen jelentős. Mindketten érdekes egyéniségek voltak. Kiss Ferenc a Pozsony megyei Ispácáról (Špačince, Csehszlovákia) származott, családi birtokai is voltak ott, gyakran kért engedélyt, hogy hazautazhasson. 1763-tól állt az Eszterházyak szolgálatában, először mint fiskálist alkalmazták. Latinos műveltségű, németül nem tudó magyar kismes volt. Talán ő a hirhedt „ispán” legtipikusabb képviselője, alakjának jellemzőit a néphagyomány embernyűző figurái ábrázolják leginkább. Buzgó hivatalnok volt, kíméletlen rendelkezései miatt osztatlan ellenszennvel viseltettek iránta. Maga Eszterházy, aki pedig természetesen sokra értékelte főtisztjeinek hűségét, Kiss és az építőmesterek közti igen gyakori viszályokban mindig a prefektust igyekezett csillapítani. A problémák mindenekelőtt a nyelvi nehézségekkel kezdődtek, a prefektus, nem tudván németül, közvetítőkre szorult, ha parancsait ki akarta adni: Fellnerben, Grossmannban, Pauly Mihályban pedig már a polgár öntudata élt, s ez szembeállította őket a prefektussal, akivel még érintkezni sem tudtak személyesen. Az ellentétek állandó – kölcsönös – vádaskodásban és bizalmatlanságban, illetve észlelhető távolságtartásban nyilvánultak meg; Fellner egy ízben három napot töltött Pápan anélkül, hogy a prefektust meglátogatta volna, Kiss viszont rendszeresen azzal vádolta a mestereket Eszterházy előtt, hogy igyekeznek a nagyobb haszon érdekében az építkezések menetét lassítani.

Terveket kísérő leveleiben Kiss gyakran hangsúlyozza, hogy saját koncepcióját fogalmaztatta meg a kőművesekkel, sőt maga is megpróbálkozott a tervezéssel, pl. a csóti plébániára készített tervet. 1782-ben devecseri gazdasági épületekről küld terveket Eszterházyinak a következő megjegyzéssel: „Devecserben is három épületet két Exemplárban alázatosan projectálok. Amelly delineatio Facsáda nélkül vagyon, az az én projectumom. A másik delineatio a kőműves projectuma, az hol a Facsáda vagyon.” (4. 96 v. – 97 r.)

Kritikái a szigorú gazdatiszt elképzeléseit mutatják. Őt az elmélet, az esztétikum nem érdekelte, viszont a tervek bírálatában igen gondosan kitért a funkciónak megfelelő alapvető követelményekre. Tapasztalatai megtanították rutinmunkákra

és a legjelentősebb feladatokra egyaránt. Miután vállain nyugodott a pápai nagytemplom és várkastély építésének összes gondja, rendkívüli ügyességgel szervezte meg az anyagok előkészítését, illetve szállítását, ami pl. a nagytemplom márványtagozatainak esetében számtalan különleges problémát is (szállítási eszközök, utak stb.) felvetett.

Merőben más egyéniség volt Balásovits Mihály, aki Kisstől egy jól szervezett uradalmat örökölt, ízlése, műveltsége pedig Eszterházy közvetlen környezetében fejlődött ki. Heves megyei kisnemes volt. 1777 körül szegődött Egerben a püspök szolgálatába, „cancellista, Secretarius, cassierer, építő, Archivarius, conferentialis assessor” volt, mint ezt egy kérvényében felsorolja magáról. (6. 37 v.) Innen nevezte ki Eszterházy a pápai uradalom prefektusának, s egyszersmind fiskális is. Jól ismerte tehát urának ízlését, szokásait, nem ok nélkül írja a devecseri vár átépítési tervével kapcsolatban: „...reménlem tetszésére lesz Excellnak, mert ki tanult Gusztusához vagyon alkalmaztatva” (5. 153 r.) Ízlése az Egerben dolgozó jeles mesterek művein pallérozódik. Könyvtárában építészeti művek szerepelnek, nemcsak felügyelő, hanem inventor is, aki részben mintakönyvek, részben saját tapasztalatai és elképzelései alapján művészileg is irányítja az építkezéseket. Az építészeknek adott megbízásokban könyveire és „kuprumaira” hivatkozik. (5. 167 r. – 169 r., 178 r.) Egri titkár korában ő levelez többek között Maulbertsch-sel is. Pápán nemcsak a tervek elbírálójaként, hanem önálló építetőként is meglepi gazdáját. 1790 szeptemberében így ír: „Egy Grottát is építék a Vár kertjében, reménlem, különös gusztusra nem lesz párja az országban. . .” Eszterházy válasza: „Még nem látom, nem tudok ítéletet tenni.” (5. 155 v. – 156 r.) Ebből az idézetből az derül ki, hogy Balásovits a saját ízlése és belátása szerint cselekszik. A terveket nemcsak praktikus, de művészi szempontból is elemzi, pl. jóváhagyja a pápai keresztelőkút modelljét, visszaviteti Bécsbe kiöntésre, és erről a püspököt csak levélben értesíti. (5. 72 r. – 73 r.) Eszterházy bízhatott gyakorlatában, melyet az egri püspökségnél szerzett. Prefektusságának első évében a tárkányi tó delineációit kéri tőle, ekkor így ír: „... referálok, hogy nem volt, ha nem csak én gondolom szerint intéztem építését.” (5. 35 r.) Prokop munkájáról a pápai oltárral kapcsolatban megjegyzi: „... az Kereszt a Felyhőkkel együtt nékem nem tetszenek, s’ igen kicsin s’ vékonyaknak látszanak az Oltár tetején...” (5. 2 v.)

Balásovits építtetett új prefekturális házat Pápán. Az ügyet részletesen megőrizték az okiratok, mert a mesterek úriszék elé vitték a kifizetetlen számlákat. Maga a ház több mint 5000 forintba került, tehát nagyjából a gróf Eszterházy Kázmér által építtetett balantonfüredi villa költségeit emésztette fel. Balásovits mesterként az uradalom állandó foglalkoztatottjait alkalmazta e megbízásánál, beleértve a művészeket, Adami kőfaragót és Schweighart festőt is. Igényei a művelt középnemes igényei voltak, házához pl. üvegház is tartozott. Irányítása alatt az uradalmi épületek nemcsak lehetőleg tartósak voltak, de igyekezett azokat széppé is tenni, ízlésében teljesen műpártoló gazdájához idomult.

Bittó Titus az öregedő Eszterházy mellett már jóformán szabad kezét kap. Székesfehérvárról költözik Pápára. Szolgálatá kezdetén sógora, Bezerédy Ignác tatai régens mintájára átszervezi, kibővíti a bauschreiberséget. Bejárja az egész uradalmat, és modernebb technika szerint csaknem minden régebben épült

templomot újra befedet, felismerve a karbantartások szükségességét. Már nemcsak építettő, hanem a 40 év alatt épült objektumok felügyelője is. Ízlése biztos, a fent idézett levélrészletből megállapítható, hogy az elkészült műalkotások kvalitását maga dönti el, az ellenőrzés és kifizetés már egyedül az ő hatáskörébe kerül. Nem véletlen az, hogy ő fordul egyedül komoly érvekkel szembe az idős Paulyval, és egy másik építész ajánl helyette az uradalom szolgálatába. Megjegyzései, elképzelései már inkább a reformkorra, mint a barokkra utalnak. Az uradalmi ingénieur nedves lakásával (6. 60 r.) vagy a tervezendő tömlőc modern elrendezésével kapcsolatban már olyan szociális szempontokat vet fel, melyek túlmutatnak a feudális uradalom érdekein.

Példáinkat egy uradalom alkalmazottainak megnyilvánulásából vettük. Az általunk ismert más levéltárak levelezései azonban azt mutatják, hogy e példák tipikusak, és hasonló módon jelentkeznek a legtöbb uradalomban. A szemléletváltozás a század második felében éppúgy nyomon követhető, mint az egyes tisztek egyéni ízlése, műveltsége során kialakult különbségek.

Az uradalmak területén folyó építkezés részben közmunka jellegű. A munkaerő-igény magas, s ezt az uradalom köteles biztosítani. Így gyakran kerül sor a jobbágyok napszámbéres foglalkoztatására is. Ezeknek a munkaalkalmaknak az elosztása a prefektusokon múlik. Ugyancsak ők támogatnak bizonyos építési anyagokhoz kapcsolódó feldolgozó-kereskedő tevékenységet; a tégláigézési engedély megadása, a faragott faanyag átvétele és kifizetése szintén rajtuk keresztül bonyolódik. Így közvetve az uradalom teremti meg részben a népi építészet anyagi bázisát is.

Emellett az uradalmi tiszteknek bizonyos mértékű ízlésnevelő funkciójuk is van a falusi lakosság körében. A kegyúri templomok felépítését, díszítését ugyan a földesúr határozza el és bonyolítja le, de rendszerint megfizetteti, illetve ledolgoztatja árukat. Így a helybeli közösségnek jelentős anyagi megterhelést és munkát jelent minden ilyen feladat. A prefektus dolga az, hogy meggyőzze a lakosokat az elkészítendő alkotások szépségéről, s biztosítsa támogatásukat. Balásovits írja 1793 októberében: „Ugodon létemben meg mutattam az Ugodiaknak az új építendő Márvány oltárt, szeretik . . . fogadták, hogy ezen héten már a Bakonyba mennek a Márvány darabokért . . .” (5. 203 r.)

Az adatokból kialakult kép, reméljük, reprezentálja azt a szerepet, melyet e jelentős réteg képvisel. Az uradalmi alkalmazottak közmegebecsülésnek örvendnek, véleményük döntő, nyilván maguk is azok közé tartoznak, akiknek mint értőknek, egyes városi házak, kiskastélyok, kúriák terveit felülvizsgálatra megmutatják. Pápán az Eszterházy bírálatai nyomán kialakult normák alapján mondanak véleményt, kipróbált és bevált építészeket, szobrászokat, festőket ajánlanak.

E tény a magyarországi emléktanyag vizsgálata szempontjából igen érdekes következtetésekre is alkalmat ad. A Dunántúlon és Észak-Magyarország egy részén, ahol jelentős nagybirtokok vannak, lényegesen egységesebb technikai és művészi színvonalú építészetet találunk, mint a zömmel kismemesi birtokokból álló, illetve mezővárosi civisek által lakott alföldi és kelet-magyarországi területen. Meggyőződésünk, hogy nemcsak a két terület közötti eltérő anyagi

lehetőségek okozzák ezt a különbséget, hanem a feudális nagybirtokon kialakult építési gyakorlat közvetlen tapasztalatainak és tanácsadó szerepének hiánya is.

A megrendelő főúr mellett annak képviselője, az uradalmi főtiszt is jelentős szerepet játszhat az építkezésekben. Ha ezek után azt mondjuk, hogy az ő kezükön váltak a barokk művészet elemei „köznyelvvé”, lényegében igazat mondunk. De koruk legmodernebb technikai-formai vívmányait terjesztették el, tették közkinccsé hatókörük területén.

AZ ÉPÍTKEZÉS

AZ ÉPÍTÉSZETI PROGRAM

A tervezés alapját képező építészeti program kialakítása a megrendelő feladata. Az előírásoknak tartalmazniuk kell a pontos funkciót és az ebből adódó térigényeket, a kapacitást, és mindazokat az egyéb, elsősorban szellemi tényezőket, amelyekhez alkalmazkodni kell. Természetesen a különböző feladatok nem egyformán igénylik a pontosabb körülírást, a szokás és hagyomány igen sok épülettípust magától értetődő változatlansággal tart életben.

Sajnos, viszonylag kevés program maradt ránk, vagy legalábbis kevés került eddig publikálásra ahhoz, hogy a teljes folyamatot elemezhesük. Miután ezek rendszerint a mestereknél maradtak, igen nagy számban pusztultak el, és leggyakrabban a szerződések szövege utal csak vissza az eredeti megrendelői igényekre. Miután a későbbi épület szempontjából döntő mozzanat az építkezés nagyságrendjének, jellegének meghatározása, a megrendelő rendszerint nem egyedül dönt, hanem gyakorlottabb építetőkkel vagy a sajátos igények legjobb ismerőivel tartja a kapcsolatot. Az építészeti program általában nem annyira egyéni elképzelések vetülete, mint azt a képzőművészeti programok terén tapasztaljuk, ahol a megrendelő eszményeinek kifejezésére a művészetet maradéktalanul szolgálatába állíthatja.⁹⁶

Az épülettel kapcsolatos igény kettős, a használhatóság mellett a kiemelkedő épületek formai megoldásaikban sajátos ideológiai tartalmat is hordozhatnak. Nem mindig lehet megállapítani, hogy mennyiben befolyásolja a megrendelői program esetenként sajátos alaprajz, tér- és tömegképzés alkalmazását, és mikor ajánlja maga az építész a programhoz legmegfelelőbbnek talált alakzatot. Több osztrák és német kolostorról megállapították, hogy alapgondolatuk a Villalpandus könyvében megfogalmazott Salamon király palotájának reprodukálása.⁹⁷ Első megoldása, az Escorial tudatosan törekszik erre a hasonlóságra, Fülöp király intenciói szerint.⁹⁸ Tudatos az átvétel Klosterneuburgban az osztrák,⁹⁹ és Fürstenfeldben, a német „Escorialban” is,¹⁰⁰ a többi kolostornál azonban már bizonytalan, hogy a megrendelők igénye vagy a kialakult típus ereje volt a döntő.¹⁰¹ Mojzer Miklós az esztergomi Canevale-terv Navis ecclesiae megoldásánál – melynek a szerző teljes ideológiai tartalmát is feltárja – nyitva hagyja a kérdést, hogy a gondolat Barkóczy püspöktől vagy az építészről ered-e.¹⁰²

Valószínű, hogy Eszterházy a liceum többszörös átterveztetésekor a „tudomány palotájának” megfogalmazását kérte számon,¹⁰³ éppúgy, mint ahogy a bécsi Josephinumon is ez a törekvés érezhető.¹⁰⁴ Ugyancsak a kastélyokhoz fordul mintáért a városházák és megyeházák megrendelő közössége is, hogy a hivatali hatalom jelképét a feudális hatalom már kialakult formáinak közismert és közérthető köntösébe öltöztesse.¹⁰⁵

Mojzer Miklós építészetikonográfiai kutatásai rámutattak egyes motívumok jelentéstartalmára és tudatos alkalmazására. Bizonyos elemek így a programokban szerepelhettek megköthetként is. A tornyok pl., melyek a barokk kastélyokon megjelennek, sajátos magyar igénynek felelnek meg, így elterjedésüket semmiképp nem a zömmel idegen mesterek és mintakönyvek ízlésén nevelkedett barokk építészgárda indítványozza.¹⁰⁶

Néhány esetben vagy a fennmaradt dokumentumok, vagy maga a műalkotás arra mutat, hogy a program szoros térbeli megköthéseket is tartalmazhatott. Pl. a kismartoni kálvária építészeti eszközökkel kialakított tájimitációja nyilvánvalóan a megrendelő, Esterházy Pál elképzelései alapján készült; pontos programot adhatott, így inspirálta az épületet.¹⁰⁷

Festetics Kristóf egy levélben beszámol arról, hogy a balatonkeresztúri Szt. Kereszt-templomot a templom patrocíniumának legmegfelelőbb kereszt alaprajzban építtette újjá.¹⁰⁸ Itt is tudatos gondolati tartalmat hordoz az építőmesternek kiadott instrukció. Ez az adat azért is értékes, mert egy közismert, bár Magyarországon viszonylag ritkábban előforduló épülettípus ideológiai értelmezésének dokumentuma, s egyúttal alátámasztja az építészet imitatív jellegét.¹⁰⁹ Valószínűleg hasonló gondolat inspirálta ezt az alaprajzi megoldást eredetileg is, újrafelismerése viszont arra mutat, hogy a megrendelő a pusztá használaton túl az eszmei szerepet is értékeli, lényegesnek tartja. Nyilván hasonló gondolatok vezettek egyébként a Szentháromság tiszteletére épített háromszög alaprajzú templomok létrehozásához is.¹¹⁰

Az építtetőnek az ilyen nagyszabású gondolatok közvetítését jeleznie kell a programban. Ennek elmulasztásával vagy a szokványoknak megfelelő épülettervet kap, vagy az előképek hiányában a tervező olyan megoldást használ, amely nem felel meg teljes mértékben az épülethez kapcsolódó eszmekörnek.

A művészi program kialakítása a megrendelő egyéni gondolatait és kívánságait tükrözi, a funkcionális-gazdasági követelmények viszont érdekeit képviselik. Épp ezért lényegesen több adatunk van az ilyen irányú előírásokra. A kamara, melyet elsődleges példaként említhetünk, gyakorlata során valósággal mesterfokon dolgozta ki a feladatok leggazdaságosabb és legelőnyösebb formáit.¹¹¹ Az uradalom is igyekezett minél olcsóbban, minél praktikusabb objektumokat létrehozni. Az egyes megrendelések előtt a prefektusoknak mindig a többi gazdatisztal, illetve a plébánosokkal kellett megbeszélniük, milyen igények merülnek fel, hány akó borra lehet számítani az egyes uradalomrészekben, hány emberre egy templomban. Az egyszerű, mindennapos megrendeléseknél e konzultációk eredményeit leggyakrabban egyenesen az építőmesterekkel közölték, esetleg velük együtt alakították ki a legmegfelelőbbnek látszó formákat és méreteket. A prefektusok, illetve a leendő használók által megadott igények esetenként nem fedték a megrendelő kívánságait; erre a legjobb példák az uradalmi tisztai lakások. A legtöbb régi uradalom területén találunk barokk tisztai házakat, melyek a népi építészet és a kismartoni hagyományok érdekes keverékét mutatják. E kérdésben az uradalom és a főúr között természetes ellentét áll fenn, melyben a prefektus szerepe meglehetősen nehéz, hiszen nap mint nap szembetalálkozik az alkalmazottak panaszaival, ugyanakkor a földesúr nyilván nem áldoz erre a célra a szükségesnél többet. Eszterházy pl. visszautasította azt a rendezési tervet, amely

egész Devecserre vonatkozott, és átfogó programot tartalmazott az uradalmi tisztí házak elhelyezésére. (4. 96 v. – 97 r.)¹¹² A devecseri számtartó házának tervét pedig érdekes megjegyzéssel küldte vissza: „Nékem annyiban nem tetszik, hogy különös szobát csinált a Gyermeknek, keves embernek, Nemes avagy Fő Embernek vagyon különös magának és hálásra való szobája; cselédnek és különös megint Gyermeknek; ha ez annyira szükséges, különöst kell a Leány, különöst a Fiu Gyermeknek, és így egész Kastély kívántatik majd minden tisztnek.” (4. 195 v. – 196 r.) Ezzel szemben viszont megkövetelte, hogy a tisztségviselők lakóházaiban szeparált, külön megközelíthető dolgozószobákat is építsenek. (5. 72 r. – 73 r.)¹¹³

A kastélyok építetői nyilván egymással konzultáltak, mielőtt építési programjukat meghatározták, emellett a század közepére nagyjából kialakultak azok a funkcionális szokások, melyek ezt az épülettípust szabályozták. Természetesen egyéni igények – nagyobb méretű könyvtár, archivum, esetleg képtár stb. – elhelyezése módosította a megszokott programot, a meglevő magyar és külföldi példák azonban az egyes megrendelők társadalmi helyzetének megfelelően szinte kötelezően előírták a reprezentáció fokát és mértékét,¹¹⁴ így az építető anyagi helyzete is jóformán másodlagos kérdéssé vált, aminek eredményeképpen az építetők néha súlyos adósságokat viseltek.

A legváltozatosabb kérdéseket a középületek vetik fel. Ezek funkcióbeli követelményeit részben rendeletek szabályozzák (pl. az iskolák esetében), részben a kamarai gyakorlat befolyásolja (pl. a kaszárnáknál).¹¹⁵ A rendházak elrendezését évszázados hagyomány szentesítette, ettől kevés eltérési lehetőség van, a változatok többnyire a rend esetleges külföldi megoldásaihoz csatlakoznak.

Hogy ez néha mennyire eltért az igényektől, mutatja a pápai misericordianus prior megjegyzése, aki a rend regulájának megfelelő, de „kellemes communicatio-ju” tervet kér, mivel egész provinciájukban nincs olyan kolostor, melyben hiba ne lenne. (1. 53 r.)

Olyan egyedi, nagyszabású épületeknél, mint pl. az egri liceum, melynek csak első utasításait ismerjük, a káptalan több tagja is részt vett Eszterházy vezetésével a program összeállításában, a későbbi bővített program kidolgozásánál is valószínű a konzultatív jelleg, amint erre a csillagvizsgálóval kapcsolatban fennmaradt adatok is következtetni engednek.¹¹⁶

Sajátos képet mutatnak e szempontból az adminisztratív épületek. A város- és megyeházák, a kastély és kolostor e különös keverékei, általában nagyon esetleges belső elrendezéseikkel tűnnek ki, és éppen a tudatos program hiányára mutatnak. A zömmel egyházi gondozásban álló városi szegényházak és kórházak annyira igénytelenek és szerepüknek annyira nem feleltek meg, hogy jóformán alig maradtak fenn eredeti állapotukban. (A mosonmagyaróvári és kőszegi szegényházak pl. jól mutatják e típust, kevés számú érintetlen emlékként.)¹¹⁷ Hasonló a helyzet a börtönökkel, melyeknek állapota már a korabeli hatóságokat is gyakran állásfoglalásra késztette.¹¹⁸ Épp ez utóbbival kapcsolatban maradt fenn a pápai leveleskönyvben egy levél 1797-ből.¹¹⁹ A tervezet ugyan nem valósult meg, de jegyzetben való közlését érdemesnek találjuk, mert részben mutatja az épület keletkezésének első fázisait, részben szabályos építészeti programot őriz, melyben az egyes helyiségek funkciója, egymáshoz való viszonya, arányaik stb. szerepelnek.

Hasonló lehetett mindaz a program, melyet akár írásban, akár szóban, hosszan vagy rövidebben, minden épülettel kapcsolatban kiadtak a tervezőnek, amikor megbízatását megkapta.

TERVKÉSZÍTÉS, SZERZŐDÉS, KÖLTSÉGVETÉS

A program, amit a tervező megkap, többé-kevésbé pontosan körülírja a megrendelés jellegét, a létesítendő objektummal kapcsolatos funkcionális és művészi igényeket, és ez nagyjából meghatározza az épület méreteit, elrendezését is. Ezután következik a tervkészítés.

A nagyobb szabású épületek esetében az első terv általában koncepcióterv. Amikor Eszterházy Ferenc „determinálja”, hogy újjáépítteti a tatai várat, „... ehez készítendő delineatioval, vagy inkább conceptus firmálással a Kőműves mester... occupatus” – írja Balogh Fellnerről. (1. 61 v.) Miután ez a terv döntő a megbízatás elnyerése szempontjából, az építészek igyekeznek minél művészebben kidolgozni és a legerősebb formában közölni elképzeléseiket. Ezért gyakran készül ez a koncepció a szakirodalomban madártávlati vezértervnek elnevezett perspektivikus rajz formájában, melyből elég sok maradt ránk a barokk korból. Ebben az időben a tervrajz már részben kiszorította a modellt, mely a középkorban még általános volt. Természetesen modellekre is számos példa van, pl. az esztergomi székesegyház több famodellt is őriz.¹²⁰ Gerl is készített modellt az egri universitas tetőszerkezetére,¹²¹ és tudunk a pápai templom hajójának famodelljéről is.¹²² Ugyancsak modellt készített Olaszországban Adami Jakab egy Pápán építendő kőfűrészüzemre. (5. 184 r.-v.) Itt nyilván a szokatlan funkciójú épület igényelte a megoldást, mely a szükséges gépek elhelyezését, esetleg működését is szemléltette.

E példák ellenére is megállapíthatjuk, hogy a szépen rajzolt alaprajzok, gazdagon színezve vagy a perspektivikus tervek általánosak voltak a 18. századi gyakorlatban.¹²³ A magyar építészeti rajzanyagban is találunk perspektívákat. Ilyenek pl. a Fertődöt, Szentgotthárdot ábrázoló rajzok,¹²⁴ és csaknem bizonyos, hogy Franz Anton Pilgram az 1750-es évek elején a pápai várkastély újjáépítésére is készített perspektivikus tervet. A vár Nádor-termében ugyanis fennmaradt egy veduta a 18. századból. Ezen a város naiv, zömmel axonometrikus, de láthatólag a fennálló helyzetnek megfelelő ábrázolása mellett a kastély perspektivikus képe jelenik meg, egy nagyszabású, de soha meg nem valósult kompozíciót rögzítve, Pilgram építészeti koncepcióinak stílusjegyeit mutatva. Feltételezhető, hogy a terv másolata került fel a festményre.¹²⁵ (9. kép.)

Bár a későbbiekre nézve kötelező érvényű „vezértervnek” a madártávlati rajzot – mint a fenti példa is mutatja – nem tekinthetjük, általában az első koncepciót rögzíti, és alkalmas arra, hogy épületegyütteseket tágabb környezetükben, teljes kompozíciójukban mutasson be.

Esetenként valóságos tervpályázatot alakítanak ki.¹²⁶ A Zichy család levéltárában fennmaradt például egy tervsorozat, melynek három rajzát Fellner Jakab tatai, Mayerhoffer János pesti és Hausmann János váci építőmesterek szignálták. (21 – 23. kép)¹²⁷ A feladat a széyi kiskastély bővítése, átépítése volt, jellegzetesen magyarországi gondolat. A megbízatást vagy a legolcsóbb, vagy a legjobbban

sikerült terv készítője kapja meg, vagy esetleg a megrendelő saját mestergárdájával, több terv együttes felhasználásával alakítja ki a végleges kompozíciót. Ez utóbbi folyamat egyik változata Gerl terveinek adaptáló felhasználása az egrí liceumnál.¹²⁸

Amennyiben a megrendelő elhatározza, hogy egy mesterre rábízza elképzeléseinek megvalósítását, sor kerül a szerződéskötésre, „contractus” készítésére. Levéltárainkban nagy mennyiségben maradtak fenn különböző jellegű szerződések, és örvendetesen nagy számban publikálásra is kerültek.¹²⁹ Az anyag viszonylagos bőségének fő oka az, hogy ezek legalább két példányban készültek el, s a megrendelő és mester, miután aláírásával hitelesítette, gondosan megőrizte. Ez elemi érdekük volt, hiszen a szerződés rögzítette mindkét fél kötelességeit és feltételeit.

A szerződés a kutatások egyik fontos forrása. Az elszámolások elemzésénél, mint látni fogjuk, általában az összegek nem kellő súlyozása vihet tévútra a munkák jellegének feltárásakor. A szerződések legnagyobb részénél az egyoldalú értelmezés okozhat problémát. A tervrajzok elkészítésére kötött megállapodás pl. nem jelenti szükségszerűen azt, hogy ezek valóban felhasználásra is kerültek. Ugyanakkor az építkezésre kötött szerződésből gyakran nem derül ki, hogy a mester saját terveit valósítja-e meg, vagy kész rajzokat kap – az adatok nagyon szűkszavúak. A kivitelező köthet globális megállapodást, melynek részfeladatait maga is kiadja asztalos-, ács-, kőfaragó stb. mestereknek, ilyenkor velük külön szerződéseket köt.

Bár a szerződések sokfélesége miatt nehéz volna róluk általános jellegű megállapításokat tenni, annyit elmondhatunk, hogy legnagyobb részük tartalmazza a munkák leírását és volumenét. Körülhatárolják azokat a kötelelességeket, melyek a megrendelőt terhelik (a munka értékének javadalmazásánál pl. a pénzösszeg mellett a természetbeni juttatások mennyiségét és minőségét, az esetleges közlekedési eszközöket, elszállásolást, emellett az építkezéssel kapcsolatos szállítások, segédmunkák, anyagok, állványok biztosítását). A mester részéről a munka pontos leírása az elsődleges szempont. Emellett kitérnek olyan részletekre is, hogy a vállalkozó a munkát kikkel köteles elkészíttetni, ő maga milyen részt vállal belőle, hányszor tekinti meg, milyen szakembereket alkalmaz stb. Ez nemcsak az építési szerződésekre vonatkozik, hanem a művészi feladatokra, sőt még a kertészeti munkák elvégzésére is. (5. 73 v. – 74 r.) Ugyancsak tartalmazzák a contractusok a fizetés módját és idejét, valamint legtöbbször a feladat elvégzésének határidejét is.

Az írott contractus a szerződők számára bizonyos mértékű védelmet jelent, bár annak megszegése mindkét fél részéről lehetséges. Ha a megrendelő nem tartja kielégítőnek a munkát vagy egyéb szempontok miatt más mestert kíván alkalmazni, lényegében egyoldalúan felbonthatja a megállapodást. Az írott szerződés ilyen esetben a mesternek jelent támogatást, ez történik pl. Gerl menesztésekor Egerben, akit végül Eszterházy Károly meglehetősen nagy nehézségekkel tud csak kielégíteni.¹³⁰ A mester esetleges elhalálása esetén az örökösök is általában a szerződés alapján igyekeznek a ki nem fizetett járandóságot megszerezni.

Másrészről a mesterek sem tesznek mindig eleget kötelezettségeiknek. Erdély és az Alföld állandó munkaerőhiánnyal küzdő területein többször előfordul, hogy a

mester szegi meg adott szavát. A megrendelőt ilyenkor természetesen jelentős kár éri, s az építető személyétől – illetve az adott terület konjunkturális helyzetétől – függően kap csak kártérítést vagy elégtételt.¹³¹ Különösen gyakori az építkezés félbehagyása, mely a már beépített anyagok állagát is veszélyezteti. (Erről panaszkodik pl. az újfehértói plébános, aki a rk. templom építésekor a mester követelésére a szerződésben szereplő összegben felül is fizet, mert az elhúzódo építkezések miatt az anyagárak is növekednek, a munkát végül mégis más mesternek kell kiadnia.)¹³² Hosszan tartó építkezéseknél az is előfordul, hogy a mester olyan juttatásokat kér, melyeket a szerződés nem tartalmaz. A pápai templom építésekor, amikor annak ügyeit az uradalom átveszi a plébániától, az ácsmester két ízben is kap salláriumot, régi szerződésére hivatkozva, míg az eredeti okmányt előkeresve meg nem állapítják, hogy kérése jogtalan. (4. 105 r.)

A szerződés megkötése után kerül sor az épület részletes megtervezésére. Kisebb jelentőségű épületeknél általában csak az alaprajz – homlokzat – metszet rajzsorozatot készül el,¹³³ rendszerint szépen rajzolt, árnyékolt kivitelben, esetleg színezve, a téglá-, kő- és faanyag jelzésével. Ezt általában projectumnak nevezik, Fellner is kap Gyöngyöstre „Projectum forma delineatiot”, méghozzá valószínűleg kamarai tervet, melynek alapján a kiviteli tervet készíti. (1. 111 v.) A projectum általában csak a léptéket tünteti fel, viszont a hosszmetset dekoratív részleteket, oltárok rajzait, párkányokat, stukkókat stb. tartalmazhat. Érdekes megfigyelni, hogy Magyarországon az 1730-as évekig profil helyett általában axonometrikus felülnézeti tervek készülnek. (24. kép)¹³⁴ A különböző homlokzati nézeteket viszont gyakran egy síkba kiterítve ábrázolják, amint ezt a bemutatott rakamazi templomterven láthatjuk. (25. kép.) Egyes provinciális építőmesterek még a 80-as években is készítenek hasonló jellegű rajzokat, pl. Johann Michael Grabner székesfehérvári mester 1779-ben hasonló megoldást választ az oldalhomlokzatok érzékeltetésére. (26. kép.)¹³⁵ A század közepétől kezdve a rajztechnika és szerkesztés általános fejlődése következtében az esetek túlnyomó többségében szabályos alaprajzok és metszetek jelennek meg. A terv gyakran több változatban készül el, és a megrendelőhöz kerül, aki átvizsgálja vagy más építészekkel felülvizsgáltatja és megfelelő megjegyzéseivel látja el, illetve választ az alternatívák között.¹³⁶

Már a programterv elkészítése előtt általában kijelölik a felépítendő objektum helyét, de a projectum fázisában a tervezőnek feltétlenül bírnia kell a tervezett épület mérnöki helyszínrajzát. Eszterházy a gyöngyösi kaszárnya tervezésekor figyelmezteti Baloghot, hogy az építőmesternek meg kell várnia a „ház helinek cziffra Mappáját”. (1. 105 v., 111 v.) Az általában egyébként planumnak nevezett rajz tapasztalataink szerint tartalmazza a kérdéses telek mellett a környezetet is. Eszterházy ugyanis többször megrója az egri és a pápai rajzolókat, hogy a planum „igen goromba” vagy nem pontos, elfelejtik az égtájakat jelölni, az utcák neveit felsorolni, a telek bejáratát jelezni stb. (1. 105 v.; 2. 427; 5. 109 v. stb.) Az arácsi templom alapításakor az épület delineatiójával együtt a „... delineationem totius peripheriae”-t (a teljes környezet rajzát) kéri a püspök. (4. 160 v. – 161 r.) A planumkészítés általában az ingénieur feladata, aki rendszerint a kőművessel együtt megy ki a terepszemlére, és méri fel a kérdéses telkeket. (4. 181 v. – 182 r.)¹³⁷

Az engedélyezésre beadott tervsorozatnak általában része a helyszínrajzba illesztett alaprajz, amint azt a Kamarához benyújtott példányokon tapasztaltuk. Ugyancsak megtalálható a tetőszerkezetek terve is. Szép példája ennek a Bodrog folyását is jelző tokaji sör- és pálinkafőző teljes tervegyüttese. (27. kép.)¹³⁸

A pápai uradalmi épületek közül a püspöknek elsősorban azokat a helyszínrajzokat mutatják meg, ahol bontások is történnek. 1787-ben Balásovits megküldi a „Szücsi Plebániának a Delineatioját, Ugy a falubéli háznak fekvését, a Fehér Lineák jelentik a régi situatiót, a veresek pedig az új regulatiót”. (5. 72 r. – 73 r.)

Az engedélyezett projektum alapján készül el a kiviteli terv (egyes forrásokban: „valóságos Delineatio”), amely részletes méreteket tartalmaz. Ennek alapján kell a kőművespalléroknak és a kőfaragóknak dolgozniuk. A kőtagozatok, nyílászárók megmunkálása a falazással jóformán egyidőben elkezdődik.¹³⁹ Ehhez a tervhez alkalmazkodik az ácsmester delineatiója is. (2.379.)¹⁴⁰

A jóváhagyott tervről általában több másolat készül. Egy példány rendszerint tervtárba kerül.¹⁴¹ Eszterházy gyakran kér Pápáról régebbi épületekről delineatiót, mely szerintünk általában nem az épület újolagos felmérését, hanem a terv lemásolását jelenti. Erre utal az a levél, mely az épülőfélben levő új devecseri templom delineatiójának „copiájára” vonatkozik, tehát felmérést semmi esetre nem jelent. A válasz szerint újonnan lemásolták a tervet, mert az eredeti igen „megmocskolódott.” A másolat alapja nyilván egy tervtári darab lehetett, hiszen a kiviteli példány a pallér kezében volt.¹⁴² Ilyen pl. az egri liceum „Császkai pallér példánya” is.¹⁴³

A másolás legtöbbször a rajzoló munkája, akik tűátpontozással sokszorosítottak. Nemcsak terveket, hanem térképeket is készítettek több példányban, 1775-ben pl. a kispáti határt az ingénieur delineálja, és a jogi processzusok miatt négy példányban „pariálja”. (3. 116 r.) Az ilyen egyidejű másolatok általában rendkívül pontosak, ez megfigyelhető pl. a felmérésekkel összekapcsolt átépítési dokumentációkon, ahol a másolt alaprajz egyúttal kiviteli tervként is szolgálhat.¹⁴⁴ A későbbi, utólagos tervmásolás, az általában copiólásnak jelzett folyamat a meglevő terv szabad átrajzolását jelenti, és – ugyancsak kamarai tervek vizsgálatából – már több kutató megállapította, hogy ezek gyakran másolási hibákat tartalmaznak. (28. kép.)¹⁴⁵

A pápai uradalom építészei és rajzói is végeznek másolást. 1776-ban Pauly megbízást kap, hogy a „Teszéri templomnak Delineatioját. . . copially”, és el is készíti a „lerajzolás mását”. (3. 142 v., 145 r.)

A fentiekől némiképp eltérő problémakört jelentenek az ideáltervek és a típustervek. Mindkettő viszonylag ritkán fordul elő az uradalmak építési gyakorlatában.

Az ideálterv nem azonos a koncepciótervvel, illetve a perspektívával, hisz ez utóbbi is általában meghatározott gyakorlati adottságokhoz, nagyjából körvonalozott programhoz igyekszik alkalmazkodni, és rendszerint a realitás talaján marad, mivel éppen megrendelést igyekszik szerezni vele a tervező. Az ideálterv legjellegzetesebb előfordulása a céhmesterrajz. Emellett a mintakönyvek egy csoportja is ideálterveket tartalmaz, míg más része a meglevő, nevezetes épületeken készített terjeszti az építészet formanyelvét. Az ideálterv elsősorban műalkotás, legyen az pesti céh által „Kunststück”-ként feladott kupolás székesegyház terve,

vagy egy művészettörténeti jellegű munkában Semiramis palotájának és függőkertjének ábrázolása (31. kép.)¹⁴⁶ Ez a feladat azért jelentős, mert az építészetnek mint művészetnek a tudatosítója. Az építőmestert ugyanis a megrendelő részéről főleg funkcionális és gazdasági követelmények kötik meg, az épület elhelyezése az adott területen és művészi köntösbe öltöztetése – tehát a térképzés, tömegformálás és díszítés – az ő feladata, s ebben képzettsége és a felhasználható minták nagymértékben segítik. A céhek remekrajzai is pontos funkcionális körülírással és konkrétan feladott helyszínrajzzal készülnek, (30. kép)¹⁴⁷ elbírálásuk azonban zömmel esztétikai szempontok szerint történik.¹⁴⁸ Ideál jellegük általában a feladat szokatlan voltában rejlik,¹⁴⁹ s ezért a 18. század folyamán egyre több bírálat is éri a céheket.¹⁵⁰

A szabályos típusterv is viszonylag ritka az uradalmakban. Az ilyen jellegű megbízatások általában a Kamara tevékenységét jellemzik, ahol a funkció, lélekszám, kapacitás stb. alapján elkülönülő terveket nagy sorozatban készítették el, és a helyszínen található legolcsóbb építőanyagok figyelembevételével adaptálták. Pl. az újonnan telepített azonos méretű és jellegű falvakba azonos objektumok kerültek. Így készült pl. az a terv, amelynek felirata: „Riss, Nach welchen die neu errichteten vier Salz-Aemter Agaré [Agarév], Dömlök, Margitta und Verebél Anno 1774 gebauet werden.” (29. kép.)¹⁵¹ Egy-egy típustervkészlet általában nagyobb tájegységre, kamarai birtokra készül, és megvalósulása esetén a helyszínrajzba illesztve, alapkonceptiója nem változik, legfeljebb méreteiben, anyagában módosul.¹⁵² A tervek formailag azonban sem a helyi adottságokhoz, sem a hagyományokhoz nem kapcsolódnak. Az épületek művészi színvonala az elbíráláskor nem játszik szerepet. Tanulmányoztuk a magyarországi templomokhoz készült 1771-es típustervsorozatot, melynek legolcsóbb megoldása igen szép épületet, legdrágább és legnagyobb temploma pedig egyhangú, jellegtelen tervet takart. (32–37. kép.)¹⁵³

Eszterházy Károly Fellnertől 1763-ban 500 lélekre való „gömbölő templom” tervét kéri. (1. 222 v. – 223 r.) A feladat kifejezetten típusterv jellegű. A püspök nem valósíttatta meg a tervet, lehet, hogy az egyházmegyében ajánlható minták számát akarta bővíteni, de az is előfordulhat, hogy Fellner képességeiről akart – ismét centrális terv segítségével – meggyőződni. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az uradalom erősen hajlik a típustervek kialakítása felé. Ennek elsősorban gazdasági okai vannak, a nagy építési volumen megkívánta bizonyos bevált formák ismétlését. Leggyakrabban egy-egy jó gyakorlati megoldás válik típussá, követendő mintává. (64–66. kép.) Csak egy példa a sok közül: Eszterházy utasítása a hidegkuti plébániáról mindössze ennyi: „A ház épüllyön arra a formára, mellyet approbáltam Csótra.” (4. 54 v.)¹⁵⁴ A tipizálásra törekvés rámutat az uradalom és a kamara építőtevékenységének sok tekintetben egyező jellegére, ami az épületek művészi megvalósításában és a munkaszervezetben egyaránt megmutatkozik.

Sajnos, tapasztalataink szerint, a szóhasználatból gyakran megállapíthatatlan, hogy a tervezés melyik fázisáról van szó. A pápai levelekben általában az első, tájékoztató jellegű tervet conceptusnak, projectumnak nevezzük, de ezt is jelölheti a delineatio szó. A delineatio, lerajzolás, riss, obrisz stb. megnevezés tervet takar, de alkalmazása teljesen következtelen. Jelentheti az inventori tervet, a kiviteli tervet, a tervmásolatot, a felmérést, esetenként a helyszínrajzot is. Így gyakran nem derül ki,

A terveket költségvetés kíséri, mely kezdetben éppúgy tájékoztató jellegű, mint maga a terv, később pontos bontásokban tartalmazza a szükséges anyagok mennyiségét és árát, valamint az egyes munkafolyamatok szakemberigényét, napszámait. A költségvetések jellege eltér az uradalomban, a céhben és a kamaránál. Az uradalom igen részletes anyagspecifikációt igényel, miután maga állítja elő azok zömét, ezért a munkakezdéshez, illetve egy-egy év építkezési ütemének összeállításához a mennyiségek pontos ismeretére van szüksége. Az uradalom saját munkáihoz rendszerint az anyagárakra nem is csináltat költségvetést, csak összeírást, sőt az is előfordul, hogy drágább, de beszerezhető építőanyaggal dolgozik. Jellemző példa a kő és téglá alkalmazása. A téglá ugyan olcsóbb, viszont égetéséhez megfelelő időjárás szükséges, ezért gyakran követ töretnék, melynek előállítása a külső tényezőktől független, s így nem okoz fennakadást az építkezésben.¹⁶⁶ Pápán állandóan kimélik a téglát, mert a Bakonyban megfelelő építőkö van, Egerben és Gyöngyösön ezzel szemben a kövel takarékoskodnak. (3. 101 r. – 103 v.; 5. 7 r.-. stb.)

A forrásaink szerint a készpénzfizetés elsősorban a pallérok, legények napszámbérét jelenti. Leonard Helbersdorfer 1760-ban a devecseri istálló kőműves-munkáiért 200 Ft-ot kér (1. 18 r.-v.), a sümegi mester a devecseri templom építéskor 1761-ben 1500 Ft-ot (1. 21 v.), amellet mindkét építkezésnél az uradalom adja az összes anyagokat és az ingyenes segédmunkákat.

A kamarai költségvetések külön tételben foglalják össze az anyagárakat és a munkadíjakat, miután az udvar számára az építkezésre fordított, bár a kamarai birtok által megtermelt építőanyag is veszteségnek számít.¹⁶⁷

A céhes megrendeléseknél a két összeg általában együtt jelentkezik az összköltségen belül, mivel az egyszeri megrendelőnek a mindenkori piaci anyagárakhoz és az aktuális napszámokhoz, illetve napidíjakhoz kell alkalmazkodnia.¹⁶⁸

Természetesen készülnek az uradalmakban teljes költségvetések is, elsősorban olyan építkezéseknél, amelyekben több megrendelő is érdekelt. Így 1795-ben a szentbékállai (6. 103 v.) és a kővágóörsi templom befejezésére készítenek összeírást. (6. 85 v. – 87 v.) Az első költségeit 4136 Ft 4 xr (krajcár), a másodikét 989 Ft 60 xr-ra becsülik, anyagokkal együtt.

Hogy a költségvetések összege mennyire óvatosan kezelendő, jól mutatja Kiss megjegyzése az utóbbi összeggel kapcsolatban. Szerinte a dupláját is lehet számítani. Eszterházy így válaszol: „En Kgyd. ítéletét helyben hagyom. Kevesebb-re szeretik a Mester Emberek a költséget kitenni, hogy hamarább a munkához hozzá lathassanak.” (6. 85 v. – 87 v.)

A munka elkészülte után végül a megrendelő vagy annak megbízottja ellenőrzi a feladatok teljesítését. Ehhez rendszerint a leendő használó is véleményt nyilvánít, valamint általában külső, szakmabeli mesterek adnak szakvéleményt. A munka megfelelő elvégzését általában a szerződésre rávezetett és aláírásokkal hitelesített pár soros megjegyzés igazolja, ugyancsak gyakran a szerződésekre vezetik rá a kifizetéseket is. Többször találkozunk nyugtákkal, számlákkal is, „Quittung”-gal, „Auszcziglik”-kel („Auszugales” stb. formában is írják), melyeken csak költségösszegek szerepelnek. Ugyancsak sok számadáskönyvben találunk elszámolt építési összegeket, a munkák részletesebb megnevezése nélkül.

Jelen tanulmánynak nem volt célja, hogy a költségvetéseket részletezze. Mindenesetre az összegekből gyakran következtetni lehet a munkák volumenére is. Csak példaként említjük, hogy egy falusi, szilárd anyagokból épült templom átlagköltsége 1760–1790 között 4000–9000 forint körül mozog, anyagokkal együtt. 100–200 forintos kiadások kisebb javításokat jelenthetnek, esetleg új oltár felállítását, melynek ára ugyanebben az időben 100–200 forint,¹⁶⁹ az ilyen összegű munkák azonban pl. datálási pontként egyáltalán nem értékelhetők.

A nyugták egy része anyagmennyiségeket is tartalmaz. A falazótéglák, szögek, lécek stb. felhasználása ugyancsak tájékoztatást nyújt az egyes építkezésekről, sőt esetleg az épületnek a meghatározásában is segít, amelyen a munkát végezték. A költségvetések a terv szerinti falazatok kubikölére számítják át a szükséges anyagokat, ezeket a számításokat viszont a különböző kézikönyvek részletesen taglalják.¹⁷⁰

ÁTÉPÍTÉS, BONTÁS, ÚJ FUNKCIÓ

A köztudatban az a nézet alakult ki, hogy a barokk kor letarolta a régebbi emlékeket, és helyükön teljesen új szellemű építészetet teremtett.¹⁷¹ Az átépítés általában a II. József által felosztatott szerzetesrendek épületeinek széles körű hasznosításához kötődik. Holott a kérdés sokkal általánosabban jelentkezik a 18. századi Magyarországon, s hogy egyik tétel sem igaz szó szerint, azt a korszerű műemlék-helyreállítások mutatják, ahol gyakran középkori részletek alkotják az épületek magjait, és több barokk periódus utal az átépítésekre, funkcióváltásokra.

„A bomlításnak heles el választássa sokat contribuál jövőendő hasznához” – jegyzi meg Balogh Ferenc 1763-ban. (1. 81 v.) A bontást részben a meglevő objektum állapota indokolja, részben a helyére tervezendő épület térigényei. A két esetet másképp bírálják el. Eszterházy a liceum létesítésekor jelentős összegeket költ arra, hogy a telken álló épületeket megvásárolja és lebontsa.¹⁷² A régi pápai templomot felrobantják, mint ennek végrehajtásáról Kiss Ferenc részletesen beszámol. (3. 79 r.) Mindkét esetben olyan léptékváltásról van szó, melyben a régi valóban felhasználhatatlan akadályként jelentkezik. Nagyszabású városrendezési koncepciók is szükségessé teszik egyes területek szabaddá tételét, így pl. a pápai főteret teljesen kiürítik, „mentik a boltoktól”. (5. 125 v., 163 v.) Kiemelkedő példáktól eltekintve azonban általában nem a bontás, hanem az újjáépítés mellett döntenek. Természetesen vannak azután olyan rossz állapotban levő épületek, melyeknek helyreállítása már nem gazdaságos, ilyenkor sor kerül azok teljes vagy részbeni lebontására, de az építőanyagokat mindig felhasználják az új létesítményeknél. Egy pápai házzal kapcsolatban megjegyzik, hogy „haszontalan költséget tennénk reparatiojára”, újjáépítése viszont „kevésbe telik, mert a materiale a második contignatiobul elegendő lesz”. (5. 72 v. – 73 r.)

A beavatkozás jellegét részben meghatározza az esetleges funkcióváltás. Utaltunk már Balogh programjára, melyben javaslatot tesz az Eszterházy–uradalom használaton kívüli kastélyainak átépítésére.¹⁷³ Nehéz megtalálni a minden szempontból megfelelő és gazdaságos megoldást. Erre Eszterházy is utal, amikor a

tallósi árvaházzal kapcsolatban megjegyzi, hogy szerinte az épület e célra nem alkalmas, mert gyengék a falai, és kívül esik a városon. Viszont az épületet már ispotálynak és misericordiánus klastromnak is javasolták előzőleg. (1. 101 v. – 102 r.)

Az új célra való felhasználás jellegzetes példája a pápai régi irgalmas rendi épület esete. Az uradalom az új rendház elkészülte után jut az elavult épület birtokába. A prefektus megírja, hogy kisebb javítások után két hajdút, a számtartót és deákját költözteti be, és új asztalost fogad, akinek három szobát ad bérbe. A pincébe, refektóriumba és a betegek szobájába gabonát vagy kukoricát tesz majd, végül panaszkodva megjegyzi, hogy a kápolna és a sekrestye igen nedves, nem tudja, mire használható. (3. 136 v. – 137 v. 1776.) A rossz állapotú épületet tehát minimális renoválás után ismét szolgálatba állítják, s így még tizenegy évig funkcionál, amikor végleg lebontják. (5. 88 v.)

A szerzetesrendek felosztása is érinti az uradalmakat, a legtöbbnek területén vannak ilyen épületek. A pápai pálosok rendházát és iskoláját először a vármegye használja levéltárnak, de 1788-ban leég,¹⁷⁴ és ekkor a város kapja meg, hogy a polgárság és a birtokos nemesség együttesen városi grammaticus iskolát létesítsen benne. Több éves huzavona után végül a püspök, aki pedig igyekszik magát távol tartani a polgári jellegű feladattól, mégis bekapcsolódik az építkezésbe, amint ezt a hozzá benyújtott tervből látjuk.

Az épületbe, mely a vármegyei adminisztráció céljaira semmiképp nem felelt meg, egészen kis átépítéssel könnyen visszahelyezik az iskolát. (6. 32 v. – 33 r.)¹⁷⁵

Ezzel elérkeztünk a kérdés másik oldalához. Gyakran nehéz ugyanis az új feladatok kielégítésére megfelelően átalakítható objektumot találni. A legismertebb példa a nagyszombati egyetem Budára költöztetése és a királyi palota átépítése e célra. De vannak a mindennapoknak is problémái. Bittó Titus Pápan kidolgozza a nagyszabású, modern börtön már idézett koncepcióját, de ennek egyik számba jöhető pápai épület sem felel meg. (6. 214 v. – 215 r.)

A fenti átalakítások tartalmi jellegűek is. Emellett állandóan jelentkezik a reparáció és renováció problémája. Ez a korabeli szóhasználat szerint egyaránt jelenti a műszaki helyreállítást és a barokkizálást. Padányi Bíró Márton részletesen többször kimutatta, hogy veszprémi püspöki tevékenysége során hány templomot alapított „ex fundamento” és mennyit „reparáltatott”. Miután súlyos **vádak** érték, hogy rosszul gazdálkodott a püspökség vagyonával, egyes templomok **egyszer** mint „neo erecta”, máskor pedig csak mint átépített objektumok szerepelnek.¹⁷⁶ Mivel a régi részek felhasználásakor is általában teljesen új szellemű alkotás születik, némi joggal érezzük „alapításnak” még azokat az eseteket is, amikor a középkori falazatok egyszerűen barokk köpenyezést kapnak.

Gyakorlati tapasztalataink és az ide vonatkozó levéltári adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az új stílus általánossá tételének **tendenciája hazánkban** ugyanúgy megjelenik, mint a többi európai országban. A gazdasági lehetőségek azonban arra kényszerítenek, hogy a régi épületből a lehető legtöbbet felhasználják. Ez az alapozástól a teljes falazat beépítéséig a megoldások végtelen változatát jelentheti, de mindig a modern formanyelv követelményeivel párosul. Születhet belőle teljesen újraértelmezett barokk gondolat, és találkozhat **középkor és barokk**

pusztán a dekoráció szintjén, mint azt a soproni Szt. György-templom gótikus boltozatának stukkói mutatják, hogy csak a legjellemzőbb példát említsük.

Mindenestre leszögezhetjük, hogy az uradalmakban az előző korok építészeti maradványainak lehető legteljesebb felhasználása következetes tendenciaként jelentkezik, és egészen kivételes, nagyszabású megrendelésektől eltekintve, inkább az átépítés, újjáépítés a jellemző, mint a mindenáron való bontás.

A magyar kastélyépítészetben szinte divatként tovább él a középkori tornyos várkastély formája rizalit képében, mely azért vált általánossá, mert kezdetben a modernizált várkastélyok megtartották a régi alapokat, falakat. Így ez lassan a kastélyhoz tartozó elemmé válik, talán az „ősi nemesség” jelentéstartalmával is kibővülve.¹⁷⁷ A templomok építéskor igyekeznek a régi maradványokat megújítani, Kisvárdán pl. évekig folyik a vita azon, hogy kibővítsék-e a romos hajót, vagy régi alakjában építsék-e újjá, mert ebben az esetben a középkori alapozást fel tudnák használni.¹⁷⁸ A régi templomot, ha végképp nem felel meg a barokk élet követelményeinek, igyekeznek szentélyként felhasználni, mint pl. Napkoron, kápolna lesz, ahogy a művészi gonddal kialakított Búcsúszentlászlón látjuk, esetleg sekrestyeként szolgál, mint Dobán. Ugyanakkor igen sok objektum, elsősorban a helyreállíthatatlan várak és templomromok áldozatul estek a könnyű anyagszerzésnek. (A pápai leveleskönyvből pl. egy balatonarácsi „régí várkastély” romjainak teljes széthordásáról és beépítéséről van tudomásunk.)

Jellegzetes színezett tervek őrzik e munkák nyomait. Amelyik rajzon a sűrűre falazatokat rózsaszín vonalak szakítják meg, mindig átépítéssel számolhatunk, a rózsaszín az új építkezéseket jelenti. Bármelyik magyar 18. századi tervgyűjteményt vizsgáljuk is, az ilyen jellegű rajzok nagy száma győz meg minket az átépítés általános szokásáról.

A KIVITELEZÉS

A fennmaradt tervek és a megvalósult épületek összevetése mindig érdekes feladat, bár sajnos elég ritkán nyílik rá alkalom. Ha figyelmen kívül hagyjuk az áttervezés folyamatát, a jóváhagyott tervhez képest is számos változást észlelünk.

Természetesen a legszembetűnőbb az épületek befejezetlensége, melynek számtalan oka lehet, zömmel anyagi problémák, melyek elemzése meghaladná jelen fejtegetésünk kereteit. Mindenesetre adataink arra figyelmeztetnek, hogy lényegesen több épület állott hosszabb ideig befejezetlenül, néha használhatatlanul, mint azt korábban feltételeztük. A kövágóörsi és szentbékállai templomok pl. több évtizedig álltak félig készen. (6. 85 v. – 87 v., 103 v.) A devecei templom barokk romként maradt az utókorra stb. (43. kép.) Az épületek egy részét a század végén befejezték, de sok félbemaradt épületet még a 18. században lebontottak. (6. 85 v.)¹⁷⁹

A kövágóörsi templom 1774-ben Paul Moser sümegi mester által rajzolt tervéből (38. kép.)¹⁸⁰ 1795-ig a szentély készült el, a felmenő falak egy része és a torony alapozása. Pauly ekkor befejezi az épületet, a tornyot beépíti a templom hajójába, és a homlokzatot – az eredetileg tervezettnél nem sokkal vonzóbb – új architektúrával látja el. (39. kép.) Amennyiben tehát később használhatóvá tették is

az épületeket, rendszerint jelentős változtatásokkal, többnyire egyszerűsítésekkel.¹⁸¹

A befejezetlen együttesek példája még gyakoribb, sokszor nem épülnek fel az egységes kompozíciót lényegesen kiegészítő melléképületek, épületszárnyak stb.

A tervtől való eltérést egy-egy megvalósult alkotás esetében is megfigyelhetjük. Ennek egyik oka az, hogy az épített menet közben változtatásokat igényel. Bármennyire is tájékozott a megrendelő a tervek elbírálásában, az épülőfélben levő objektum felvethet új problémákat. Sőtétnek bizonyulhat például, ilyenkor nagyobbra vágják az ablakokat, vagy szűknek, ez esetben falbontásra kerül sor.¹⁸² Gyakran elmaradnak bizonyos díszítőelemek, címerek, vázák stb. — ez az eredeti tervhez képest szegényítheti az épület megjelenését. E menet közben bekövetkezett változások mellett vannak olyan részletek, melyeket a terv nem is tartalmaz pontosan, csak az építkezés folyamán határozzák meg őket. A pápai vár díszítésére — párkányokra, stukkókra, lambériákra — csak akkor készítenek rajzokat, amikor a falazat elkészült, s miután a tervező, Grossmann meghal, Balásovits prefektus kezdetben a munka folyamatossága érdekében a lehető legegyszerűbb megoldásokat javasolja, melyek a legkevesebb szakirányítást igénylik.¹⁸³

A kőművesmester halála után általában céhbeli jogutódja veszi át az építkezést, aki esetleg saját képességeinek igazolására változtatja meg az eredeti művet.¹⁸⁴ Olykor a megrendelő mondja fel a szerződést, s hív más építőmestert, az is előfordul, méghozzá gyakran, hogy a kivitelező kész terveket kap a munkához. Ilyenkor rendszerint az eredeti terv igen nagy változásokat szenved. Az építőmester még saját tervétől is eltérhet, Paulyt meg is róják, hogy nem a jóváhagyott, általa készített delineatio szerint dolgozott. (3. 50 v.) (61–62. kép.) Új megrendelő és új építész egészen más jellegű építményt is létrehozhat, mint a megkezdett, pl. a váci székesegyház Pilgram által lerakott alapfalain Isidore Canevale Migazzi püspök megbízásából az eredeti, Eszterházy Károly által jóváhagyott tervtől teljes szellemében eltérő templomot épített.¹⁸⁵ B. Nagy Margit számtalan példát idéz Erdélyből, amikor az építőmesterek szerződésszegése miatt a megrendelő új mestereket kényszerül alkalmazni, akik rendszerint ugyancsak saját ízlésüknek és kivitelezési lehetőségeiknek megfelelően módosítják az eredeti terveket.¹⁸⁶ A 18. századi építőgyakorlat ismeretében általánosságban mindenesetre leszögezhetjük, hogy a kivitelező mester szerepe az épület megvalósulásának folyamatában éppen annyira meghatározó jellegű, mint magáé a tervezőé.

A barokk enteriőr és exteriőr egyaránt nagy szerepet szán a különböző társművészeteknek. Az épületek tervezése és kivitelezése közti időben azonban változhat a megrendelő pénzügyi helyzete, s míg a megkezdett épületeket lehetőleg befejezik, funkcióképessé teszik, hogy a már felhasznált tőke veszendőbe ne menjen, a járulékos mozzanatok megrendelése gyakran elmarad, későbbi időre halasztódik. A pápai uradalomban alig van olyan templom például, melynek berendezése az épülettel egyidőben elkészülne, sőt gyakran a tervezett enteriőr nem is valósul meg teljesen. A belső tereket először általában csak kimeszelik. Az új oltárok felállításakor a szentélyben készülhet igényesebb festés, gyakran festett oltárarchitektúra helyettesíti a drágább anyagokat is, a többi rész továbbra is fehér marad. Ezzel a megoldással az egész ország területén találkozunk. Úgy tűnik, hogy a nagyszámú uradalmi megrendelésnél nem volt olyan általános a dekoratív festés,

mint a családi és városi plébániatemplomokban vagy a szerzetesrendi együttesekben.

A módosítások elemzésekor számolnunk kell az ízlés változásával is: a hosszú építkezések alatt megrendelő és művész egyaránt formálhatja az eredeti koncepciót, hogy az aktuális stílusáramlatok szellemével összeegyeztesse. Az 1770-es évek elején tervezett és a 80-as években befejezett épületeken különösen jól érzékelhetjük ezeket a változásokat.

A kivitelezéssel megbízott építőmester a munkálatok megkezdése előtt legalább egy évvel megszervezi, előkészíti az építkezést. Ez az uradalom esetében elsősorban azt jelenti, hogy a prefektussal, illetve a bauschreiberrel közli a szükséges anyagok mennyiségét és minőségét, valamint azt, hogy ezek mikorra szükségesek. Ugyancsak szerződést köt a kőfaragókkal és egyéb vállalkozókkal, ellenőrzi, hogy az anyagok és a megfelelő szakemberek időben rendelkezésre álljanak. (2.43.)¹⁸⁷ Ezzel egyidőben az ácsmester megkapja a megbízatást a tetők és állványok terveinek elkészítésére, majd az építkezés állásától függően beszerzi és elkészítteti a különböző anyagokat.

Az uradalom ezután igyekszik folyamatosan megtermelni, illetve megvásárolni és elszállíttatni a különböző anyagokat, ennek következtében a téli robotmunkák zöme favágást és kötörést jelent. (2.139)¹⁸⁸ Az építkezést gyakran tégláégetők telepítése is megelőzi.

Az anyagok előkészítése az építkezés egyik fontos szakasza, mert az anyagihiány az elhúzódoó építés egyik fő oka. A jó előkészítés olyan rövid kiviteli időket is lehetővé tesz, mint pl. a Monbijou kiskastély, melyet szerződése szerint Conrad Veith süttöri kőművesmester 4 hónap alatt épít fel, 2 díszteremmel, a földszinten 6, az emeleten 8 szobával, márványpadlóval, stukatúrozva, kályhákkal ellátva, lakhatóan.¹⁸⁹ A balatonfüredi Eszterházy-villa is ugyanennyi idő alatt készül el istállóval együtt, parkosítva.

Az anyagokkal kapcsolatban még egy probléma felmerül, s ez a szállítás. A pápai templom köveinek hordása nemcsak speciális szekerek készítését igényli, hanem új utak és hidak építését is, melyek a nehéz rakományt elbírják.¹⁹⁰ E járulékos elemek gyakran művészi konzekvenciákat hordoznak, hídszobrokat, hálaoszlopokat emelnek egy-egy nehezebb útszakaszon.

A munka megkezdésekor az építőmester, rendszerint az ingénieur és a prefektus jelenlétében, „kiczövekölí” az épületet, tehát karókkal kijelöli a kimért alaprajzot. Ezután a robotosok, illetve napszámosok – ez az építkezés jellegétől függ – kiássák az alapoknak szolgáló árkokat és elkészítik a „fundamentumot”.

A 18. században alig végeznek talajvizsgálatokat az épületek kijelölésekor,¹⁹¹ ezért állandó problémák jelentkeznek az alapozásnál. (2.299.) Ez az egyik fő oka annak, hogy olyan szívesen használják fel a középkori, meglevő falakat.

Az alapozás mélysége és jellege az épület anyagától, méreteitől, boltozásától és lefedésétől függ.¹⁹² A boltozat megtartására „kölábakat”, köpilléreket helyeznek el, arra is van adatunk, hogy egy átboltozandó kápolna alá utólagosan helyeznek el köpilléreket. (4. 54 v.) Ha a tervben módosítás történik, pl. a pápai plébániaházat az eredetileg tervezett zsindeley helyett cseréppel fedik le, a kőművesmester megszorítja a lábakat. (4. 93 r.)

A legnehezebb problémát a tornyok alapozása jelenti. A falazat jellegű alapozás mellett ilyenkor harántirányú hevedereket, „spitzkurent” is alkalmaznak. Mivel ez nagyobb költséget és több anyagot igényel, gyakran előfordul katolikus templomoknál is, uradalmunkban pl. a gyömöreinél, nyárádinál, hogy először csak a szentély és hajó készül el, a toronyépítést későbbi időkre hagyják.

Az egyre szaporodó tapasztalatok ellenére is gyakran olvasunk műszaki problémákról. A pápai várkastély új szárnyának alapozási árka a mocsaras, a pulai templomé pedig a homokos talaj miatt bedől, csak sok nehézséggel készül el, szinte méterenként. (4. 202 v., 203 r.) A nyárádi torony alapozásakor pedig a hevederek repednek meg. (7. 86 r. – 87 r.)¹⁹³

A kriptákat a templom elkészülése után, utólag ássák ki, ezek elhelyezése is gyakran ad vitákra okot.¹⁹⁴ Adataink szerint egyébként a pincéket is az épület falainak elkészülése után létesítik, és általában csak az épület egyik szárnya alatt húzódnak.¹⁹⁵

Az alapozáshoz tört követ használnak, de beépítik az esetleg elbontott korábbi épület anyagát is. (2.104 stb.) Lehetőleg nagyméretű darabokat alkalmaznak, a bakonyzücsieknek fel is róják, hogy templomuk alapozásához nem bányában törtek követ, hanem az út széléről „déb, dáb köveket” szedtek össze. (4. 254 r.)

A falazatok közül először a tetőt tartó főfalak készülnek el. Az állványozás előtt általában lerakják a külső kőlabazatokat is, ha az épületre egyáltalán igényes labazat kerül (ez a kőfaragók feladata). (6. 177 r.) Ezután az ácsok felépítik az állványokat, és a falazás a főpárkányig elkészül. Az ácsok ekkor felrakják a tetőszerkezetet, amennyiben pedig többszintes épületről van szó, menet közben beépítik a szinteket elválasztó födémgerendákat is. Ezalatt a kőművesek a külső homlokzatot vakolják, illetve behelyezik a kő nyílászáró kereteket és a fatokokat.¹⁹⁶ Részben a tetőszerkezet elkészülte után kerül sor a főpárkány behelyezésére. (4. 181 v. – 182 r.)¹⁹⁷ Ez a tagozat biztosítja a padlástér teljes lezárását. A „pártázat” azonban így gyakran nem épül be a tető szerkezetébe, ezért olvasunk pl. arról, hogy egy templom főpárkánya lehullik. (3. 63 v.) A tetőzet lefedésével egyidőben – ez a cserepezők feladata – a kőművesek megkezdik a belső válaszfalak,¹⁹⁸ illetve a födémek, boltozatok elkészítését.¹⁹⁹

A boltozás, illetve stukatúrozás után a belső terek vakolására – „tisztítására” – majd a díszítőfestésre (2.351) vagy meszelésre – „fehérítésre” – kerül sor. Végül az állványzatok lebontása után az épület padozata, „pavimentumának kirakása” és a belső labazatok elhelyezése készül el. A folyamat befejező fázisa a gondos külső planírozás és az objektum környezetének rendezése. (3. 115 r.-v.; 6. 124 v. – 125 r.)²⁰⁰

E nagyon sematikusán vázolt folyamat lényege az, hogy a különböző mesterek egymást nem zavarva, a leggazdaságosabban végezhesék munkájukat.²⁰¹ Az állványfák egyik építkezésről a másikra vándorolnak,²⁰² értékük csak akkor realizálódik, ha minél többször felhasználhatók. A hosszan elnyúló munkáknál, pl. a pápai nagytemplomnál állandóan fenyeget a veszély, hogy a fák elkorhadnak, új állásokat kell építeni, ami nemcsak idővesztést, hanem jelentős anyagi kárt is okoz. (3. 160 v.) Ezért igyekeznek a munkát úgy megszervezni, hogy a folyamatosság ne szakadjon meg. A devecseri nagytemplom valószínűleg felépítésre került volna, ha abba a fázisba érkezik, hogy felállványozzák. A legtöbb

építkezés ugyanis akkor áll meg, amikor a kritikus másfél – két métert eléri, és az elkészült falakat hosszabb időre is biztonságosan le lehet takarni.²⁰³

A fenti folyamat minden mozzanatában igen pontos és összehangolt munkára van szükség. Érthető, hogy sokszor említik problémaként a kőfaragók lemaradását, hiszen addig nem kerülhetnek le az állványok, míg a nyílászáró szerkezetek el nem készülnek.²⁰⁴ Emiatt sok gondot okoznak pl. a templomok tornyára elhelyezett keresztek is. (3. 29 v. stb.) A több mesterből álló, tartós jellegű munkacsoportok szerveződésének egyik alapja a szoros összefüggés az egyes munkafolyamatok között.

A művészi megjelenést befolyásoló módosítások az építkezés minden fázisában bekövetkezhetnek. A homlokzat falazásakor általában a tervezett díszítéseket – lizénákat, ablakkereteket, párkányokat – már téglából, gyakran idomtéglából is kirakják, majd vakolattal alakítják. Ezért írja Kiss egyik levelében, egy uradalmi épület tervének bírálatában: „... A Facsada helet az én ítéletem szerint leg szebbek lennének a síma tiszta Falak, mellyek sokkal hamarább kevesebb költséggel elkészülni szoktak.” (4. 96 v. – 97 r.) Gyakran előfordul, hogy az építkezés menete során e díszítőelemeket egyszerűsítik vagy elhagyatják a mesterekkel. (43. kép.)

A párkányok profilját általában a tervező csak sematikusan rajzolja be a tervbe, így különösen kisebb épületek esetén e részletek elsősorban a kivitelező mestertől függenek, akinek tanultsága, műhelyének hagyományai így sokáig tovább élnek, és az épület művészi megjelenését is befolyásolják. Az uradalomban, miután a téglákat is helyben állítják elő, megfelelő idomtéglákat égettetnek. Előfordul azonban, hogy más, fontosabb építkezések miatt a tégláégetők nem képesek minden épület sajátos igényeit kielégíteni. Ilyenkor négyszögletes téglákat használnak főpárkánynak, megfelelően faragva, ami igen nehéz, és művészi végeredményében sem kielégítő munka. Mégis, több esetben számolnunk kell e megoldással, amit pl. a pápai misericordianus épület mutat. (3. 124 r., 128 v. – 129 v.)²⁰⁵ Maga Eszterházy levereti egy templom elkészült főpárkányát, és újat csináltat, mert a régi nem tetszik neki. (3. 50 v.)

Itt az épület nyilván gazdagodik. A várkastélyban 1787-ben két régi nagy termet, a biliárd- és a zöld szobát kettéosztják. Ekkor írja Balásovits a befejező munkákról: „A Stokatorát csak simán szándékozom vakoltatni kevés 4 szögletű apro gzümmel, így sem Stokatur nem kell s por és pok hallo nem fogja annyira.” (5. 73 v. – 74 r.) E példában a vár többi helyiségeihez képest lényegesen szegényesebb megoldás születik.

A belső terek díszítése részben a kőművesek feladata. A párkányokat, falpilléreket, faltükröket és egyéb vakolatdíszeket, „czifrákat”, „czirádákat” is ők csinálják. „Nyáradi Templomunk Bolt Hajtasais meg készült, nem külömben Frontispiciuma... Most bent dolgoznak a Bolt Hajtásnak Czirádáin, és az falaknak belső vakolatával...” – írja Kiss 1772-ben. (3. 29 v. – 30 r.) (40 – 41. kép.)

Ezek az egyszerű díszítőmotívumok is egy-egy építőcsoportot jellemeznek, rendszerint előzetes tervek nélkül készülnek, különösen kisebb jelentőségű épületeknél, és fő bírálójuk a helyi közösség, a gazdatiszt, plébános stb. vezetésével.

Annál nagyobb gondot fordítanak a gazdagabb, fontosabb enteriőrök kialakítására. A barokk „Gesamtkunstwerk”, a tásművészetek, a képző- és iparművészet különböző ágainak alkotásaival együtt fejt ki teljes esztétikai hatását. Ezért az egyes részletek összehangolása igen nagy gondosságot igényel, mivel sok mester, gyakran földrajzilag egymástól igen távol, dolgozik egy-egy objektum számára. Az alapgondolat általában az építészé, ehhez igazítják színben-formában a berendezési tárgyakat is.²⁰⁶ Ez vonatkozik a szobrászatra, a díszítőfestésre és a figurális festésre egyaránt.²⁰⁷ Nem véletlen, hogy zömmel építészek tervezik a meglevő architektúrába illesztve az oltárépitményeket, melyek viszont döntő módon meghatározzák a képek méreteit, formáját, sőt a nézőpont rögzítésével bizonyos mértékig a kompozíciót is.

A díszítőelemek tervein is változtathatnak menet közben. Balásovits 1785-ben maga állapodik meg a márványossal, Adamival, hogy a pápai templom belső portálját elkészítse. „Lisenara oszlop nélkül csináltatom” – írja. (5. 34. r. – v.) Ezzel ugyan vizuálisan megőrződik az eredeti kompozíció, de térformák helyett síkban érvényesül csak. A pápai kálvária belső terét viszont – ugyancsak a tisztek javaslatára – kőtagozatokkal gazdagítják. Hering József archivárius megírja ugyanis, hogy a „vár előtt össze romlott Státuába” talált kövekből kitelne a kápolna oszlopfőinek kőfaragvánnyal való díszítése, s ebbe a püspök beleegyezik. (6. 32 v.) A szobor egyébként a régi ábrázolásokon szereplő Mária-oszloppal azonos.

Példáinkkal illusztrálni kívántuk, hogyan változik a tervhez képest a kivitelezésre kerülő épület. Mind a mesterek, mind a megrendelők bizonyos mértékig szabadon alakíthatják, formálhatják az objektumot a megvalósulás folyamatában.²⁰⁸

A 18. századi építkezések befejező, de igen fontos szakasza a környezet kialakítása. A kerítések, vasrácsok díszítése, a kertek kiépítése az építészeti kompozíció szerves része.²⁰⁹ Jelen tanulmány nem térhet ki a parkok, kertek elemzésére, de jeleznünk kell: az építészeti együttes csak akkor válik teljessé, mikor a végső munkálatok is elkészülnek. A levelek, tervbírálatok részletesen beszámolnak a parkok, szökőkutak, vízesések terveiről, a kertészek munkájáról stb. (1. 84 v; 4. 104 v. – 105 r. stb.) A kertek növényeit nagy gonddal válogatják, esetenként külföldön szerzik be, mint a műtárgyakat. A pápai vár angolkertjéhez pl. Balásovits Bécsből hoz gyümölcsfákat, valamint „Anghiai és Angliai Americában termő vadfa specieseket”. (5. 101 r. – v.)

Barokk műemlékeink összehatásához szorosan hozzátartozik a növényi környezet. A kastélyok parkjai, a kolostorok füves, virágágyas udvarai a kor szellemének megfelelően arra hivatottak, hogy a természet színeivel és formáival egészítsék ki az ember alkotta mesterséges környezetet.

A VÁROS ÉS A FALU ÁTALAKULÁSA

Paolo Portoghesi a római barokk kialakulásának, illetve a stílus születésének tárgyalását a pápák városépítési tevékenységével kezdi.²¹⁰ Ezzel jelzi, hogy az új stílus első jegyei a városépítési koncepciókon mérhetők le. A barokk városépítést jelentőségét minden urbanisztikai mű elismeri, és a magyar városmonográfiák is részletesen elemzik a 18. századi városképek kialakulását, jellegzetességeit.²¹¹

Jelen részben azokat az adatokat kívánjuk összegezni, melyek az uradalmak szerepét jelzik az országos folyamaton belül.

Eszterházy Károly éppolyan tudatos koncepció szerint formálta a fennhatósága alá tartozó városi együtteseket, mint magukat az egyes objektumokat. Három várossal volt kapcsolata: Pápával, Váccal és Egerrel. Így a „földesúri várossal” és a „püspöki székhellyel” kapcsolatos tevékenységét kísérhetjük figyelemmel. Rendeletei, megjegyzései részben közösek, részben azonban az eltérő jellegű és fejlődésű városok sajátos problémáira is utalnak. Az itt vázolt folyamat középkori eredetű településekre vonatkozik, ezek átalakulását mutatja.

A közös vonások, melyek általánosságban is érvényesülnek a 18. századi városépítésben, elsősorban a korszerűsítésre vonatkoznak. Az első probléma mindjárt a vár- és városfalak kérdése. A szűk falak idővel a fejlődés gátjaivá válnak, és nagy részük még a 18. század folyamán egész Európában elpusztul. A pápai vár falait az 1750-es években lebontják, a püspök 1762-ben a deveçseri bástyákat is „lerontatja”. (1. 46 r. – 47 r.) Egerben is hozzákezd a városfalak elhordatásához. Az itteni tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy e lépés számos kedvezőtlen következménnyel jár.²¹² A pápai városfalakat tehát a földesúr nem engedi már megbolygatni, sőt hajdúkat rendeltet ki a falak őrzésére, amikor a lakosok éjszaka, elsősorban anyagszerzés céljából, bontani kezdenek. (4. 36 r.) E két adat mutatja a középkori falak pusztulásának lassú és meglehetősen elhúzódó folyamatát. Amíg a falak valóban komoly akadályt nem jelentenek, általában nem érintik őket, sőt nagyon sok esetben szinte észrevétlenül beleépülnek a fejlődő városba. Nagyon romos városokban vagy pl. nagy tüzek után, amikor gyorsan van szükség sok építőanyagra, a városi lakosság maga sürgeti ezek felszámolását.²¹³

A következő lépés a város rendezése, átalakítása. A műemléki kutatások és városrekonstrukciók megállapítják, hogy történeti városaink legnagyobb része megőrizte a középkori beépítést, utcavonalakat, térfalakat. Ez azonban fokozottabban áll a szabad királyi városokra, mint a kegyúri fennhatóság alatt álló településekre – legyenek azok egyházi vagy világi kézben. A polgári fejlődés racionalizmusa általában a meglévő adottságok legnagyobb fokú felhasználását indokolja, a feudális jellegű koncepciók gyakran ennél nagyobb szabású átalakításokat jelentenek. Ez a folyamat is Európa-szerte megfigyelhető tendencia. Hazánkban elsősorban a püspöki székhelyek alakulnak át, Esztergom, Eger, Veszprém, Vác, Kalocsa stb. alig őrzött meg valamit középkori épületeiből, míg Buda, Sopron, Székesfehérvár stb. barokk homlokzatai mögött a középkori városok rajzolódnak ki.²¹⁴ Pápa világi földesúri irányítással fejlődik Tatahoz hasonlóan, és ugyancsak keveset őrzött meg a múlt építészeti maradványaiból.

Az átalakulás kiterjed a város szerkezetére, beépítésmódjára, az utcák és terek kialakítására, az objektumok formájára és a kommunális intézkedésekre egyaránt.

A legjelentősebb változások a reprezentatív tereket érintik. Ebben tér el talán legjobban a polgári-mezővárosi, a püspöki és az uradalmi székhely, igényeire és lehetőségeire nézve egyaránt. Barokk városaink legnagyobb része megmutatja, milyen jellegű volt kialakulása idején a település. A polgárvárosok zömében a városközpont a plébániatemplommal és városházával kiegészült piactér lesz. A püspöki székhelyeken viszont megfigyelhető tendencia, hogy két városközpont jön

létre, az egyházi és a világi hatalom épületeivel. A földesúri város szerkezetének fejlődése a legsajátosabb, ezért ezzel egy kissé bővebben is foglalkozunk.

Az első csoport problémáját csak érintjük, Sopron, Buda stb. példája jól mutatja a polgári fejlődés irányát, mely a 19. században szinte töretlenül folytatódik tovább. Itt elsősorban maga a tér kialakulása a döntő tényező.²¹⁵

Az egyházi központok formáját számos külföldi analógia is mutatja, pl. St. Pölten, ahol a kettős központ – nagy terek formájában – a mai napig érintetlenül fennmaradt. Ezek egyike a piactér: a városháza – esetleg megyeháza – épületét és a plébániatemplomot, esetenként jelentősebb szerzetesrendi templomot tartalmaz, polgárházak övezik. A másik a püspöki palota – székesegyház együttese, körülötte kanonoki házak, rendházak stb. helyezkednek el.²¹⁶ Magyarországon Esztergom, Veszprém 18. századi fejlődése mutatja talán legjobban e két funkció fokozódó elkülönülésének építészeti-urbanisztikai koncepcióit. A kettős központ kialakításának igényét mutatja a későn alapított szombathelyi püspökség építkezéseinek jellege is. Székesfehérvárott a püspökség alapításának idején már nem volt mód az elevenen fejlődő város szerkezetének megbontására, így jóformán az egyetlen város, ahol az egyházi és világi központ egy térre összpontosul.

Eszterházy Károly váci és egri koncepcióin igen határozottan jelentkezik a fenti tendencia. Vácott Pilgram nagyszabású terve olyan püspöki főter kialakítására irányult, melynek előképe nem más, mint az egész gondolatot elindító római San Pietro tér, a legfőbb egyházi hatalom jelképe.²¹⁷ Ha a terv nem is valósult meg eredeti kompozíciójában, a város kettős főterű szerkezete megmaradt. Egerben ugyanez a gondolat érvényesült, a liceum épületével kiegészülve a Szabadság tér tartalmában gazdagodik.

A „földesúri város” fogalmával és jellegzetességeivel a szakirodalom alig foglalkozik.²¹⁸ Pápa mellett azonban több település – Aszód, Hatvan, Keszthely, Óbuda, Gödöllő, Mór stb. – esetében találkozunk hasonló problémákkal.

A magyarországi barokk építészetben Pozsonytól és néhány pest-budai épülettől eltekintve, városi palotákkal alig találkozunk.

A városok főúri épületeinek egy része a polgárházak méreteihez és stílusához igazodik, szervesen beilleszkedik a városképbe. Földszintjét általában üzletek, műhelyek foglalják el, mivel rendszerint központi, kereskedelmi szempontból frekventált helyen fekszik.²¹⁹ Az épületet zömmel uradalmi tisztek, fiskálisok lakják, akik különböző városi és megyei adminisztratív funkciókban is képviselik uraikat. Főúri szálláshelyül legfeljebb egy-egy éjszakára szolgál, amikor a tulajdonos vagy családja átutazóban felkeresi. A ház tehát voltaképp sem funkciójában, sem építészeti megoldásában nem tér el lényegesen környezetétől.

A másik csoport viszont teljesen függetlenné válik a város életmódjától és architektúrájától egyaránt. A földesúr többé-kevésbé állandó lakhelyként szolgáló kastély a szabadon álló vidéki rezidenciák formáit mutatja. Míg az első csoport a régi szabad királyi városokban, megyeszékhelyeken stb. jelentkezik, a második megoldás a földesúri városok jellegzetessége.

A városközpont kialakulásában a kastély elhelyezésének jelentős szerep jut, miután eszmei és formai szempontból egyaránt központi helyet foglal el. A településhez való viszonyában ugyanakkor kétségtelen ellentmondások feszülnek. Döntően más a két egység funkciója és az ebből fakadó primer igények: a város a

kézműipar és kereskedelem igényeinek megfelelően zárt, tömör együttest képez, míg az uradalmi központként is funkcionáló, zömmel mezőgazdasági tevékenységet befogadó melléképületeknek a kastéllyal laza konglomerátumot kell alkotniuk. Eltérő a polgári és főúri életforma kifejezőmódja is. Az előbbi a közösségi jelleget és az abból eredő hatalmat juttatja érvényre, az utóbbi a pozicionális helyzetből fakadó, egyéni kiváltságot fejezi ki. A kastélynak uralkodnia kell a városon, s ugyanakkor el kell attól szeparálódnia. Méreteivel, tömegével, művészi kialakításával mindenképpen a település esztétikai központjává válik.

A fenti problémák megoldására több jellegzetes példát találunk Magyarországon. Ezek egyrészt a városépítés, másrészt a kastélyépítéssel problémáit vetik fel.

Az urbanisztikai kutatások megállapítják, hogy az európai városokban a kastély kerülhet a főtérre is, de alkothat külön kisebb központot is, ettől távolabb.²²⁰ Hazánkban is mindkét kompozícióval találkozunk, az előbbit Gödöllő, Mór stb., az utóbbit pl. Keszthely példázza, ahol az uradalmi tisztai lakásokból és egyéb épületekből külön kis tér alakult ki.

Míg a kastély és a város kapcsolatát bizonyos mértékig a fennálló település is meghatározza, magának az épületnek a kialakításában és elhelyezésében az építetőnek jelentős szerepe van.

Viszonylag kis számú a téglány alaprajzú megoldás, amit pl. a tatái, gyulai kastély mutat. Ezek általában a főhomlokzatukkal néznek az utcára-térre, vagy — kisebb településeken ez a gyakoribb — park közepén épülnek, s csak a kerítésfal fölött megjelenő gazdag növényzet motíválja a városképet.

A leggyakoribb az U. alaprajz, mely esetenként több építési periódus fejleményeként alakul ki.

A környezettel való kapcsolatukban két megoldást találunk. Az egyiket franciás, a másikat talán osztrákos-olaszos megoldásnak tekinthetjük.²²¹ A francia mintára épült kastélyoknál a cour d'honneur előreugró szárnyai érintkeznek a várossal, a belső udvar megszüri a településsel való kapcsolatot. A vizuális csatlakozás lényegében egy díszes kapu és egy kerítésfal. A lakók élete a kerti rész felé kitérülő főszárnyon bonyolódik le. Ilyen megoldást mutat pl. a móri kastély, mely a hagyományos főtéren épül, előreugró gazdasági szárnyai alkotják a zárt udvart. A tér lezárásaként hosszan elnyúló falazott kerítése és kővázakkal díszített kapuzata érvényesül csak. A tulajdonképpeni főúri élet a kerti homlokzat felé tolódik, ahol a városba egy park ékelődött — eredetileg teljes zártsággal. Ezt a kompozíciót mutatja az aszódi kastély is.

Eszterházy Károly is ezt a megoldást választja Pápán. A leveleskönyvek adataiból megállapíthatjuk, hogy a főtér felőli díszszárnyat nem szándékozott kiépíteni,²²² hanem az előreugró szárnyakkal és az ezekhez kapcsolódó gazdasági résszel kívánta távol tartani a külső világ forgalmát a grófi lakosztályoktól. Kitérülközni a kastély a park felé tudott, s ha ez nem olyan látványos, mint más kastélyaink esetében, azért van, mert Pápán angolpark épült, melynek szerkezete nem olyan nyilvánvaló, mint az axiális franciakerteké. A főtér felé csak a szobordíszes kapu mutat igényes megoldást. (71. kép.)

A másik lehetőség az olasz eredetű forma, mely a gödöllői, hatvani stb. példákkal mutatható be. Itt a főszárny csatlakozik a városhoz, mintegy arra utalva, hogy a földesúr hatalma rányomja bélyegét az egész környékre. Ez a megoldás jobban

emlékeztet a városi palotákra, mivel zárt homlokzatú térfalat alkot. Ezekben az esetekben a cour d'honneur szerepe megváltozik, a főúri élet részesévé is válik, sőt egyes településeken, ahol kastélypark létesítésére a beépítettség miatt nincs lehetőség, a díszkert funkcióját is részben átveheti.²²³

Még egy alaprajztípussal találkozunk a magyar városi kastélyok esetében – ez látható a pápai Nádor-terem tervén is –, a zárt négyszögű beépítéssel.²²⁴ Ez elsősorban a középkori-reneszánsz várak hagyományait őrzi, zömmel olyankor merül fel barokk kastélyoknál, amikor azok régebbi épületek helyén vagy felhasználásával készülnek. Pápán is nyilván azért került sor ilyen jellegű megoldásra, mert a várfalak bontásával egyidőben készülhetett az 1750-es években, amikor az eredeti kompozíció még világosan érzékelhető volt. (9. kép.)

Kismarton, Körmen, Sárvár, Kőszeg várai kisebb barokkizálással lényegében töretlenül mentik át eredeti formáikat a most vizsgált időkben. Ezt a megoldást mutatja a gyöngyösi kastély zárt udvaros kialakítása is.

E helyi hagyománynak tekinthető beépítésmód azért él tovább a barokk tervezési gyakorlatban, mert jól szolgálja a város és a földesúr életének elkülönülését. Egészen sajátos példája a gondolatnak az óbudai Zichy-kastély. A település jellege miatt sem nagyobb kert, sem zártabb környezet létesítésére nem volt mód. Ezért két négyszögű uradalmi épülettömbön belül, mintegy erődfalakkal védve épül fel a téglány alaprajzú főúri rezidencia, így biztosítva a szükséges szeparációt és a településsel való kapcsolatot egyaránt.²²⁵

A vidéki kastélyoknál is megtaláljuk ezeket az alaprajzi megoldásokat, de alkalmazásukat a meglévő adottságok kevésbé befolyásolják, a környezettel való kapcsolat harmonikusabb. A park az épületek zömét teljesen körülzárja. A gazdasági épületek rendszerint eltávolodnak a rezidenciától, esetleg kettős udvar található, mint Csákváron. A kastély körül mindenképp létrejön egy kisebb település, ennek élete azonban teljesen önálló.

A földesúri település egyéb eltérő vonásokat is mutat a szabad városokkal és egyházi központokkal szemben. Magyarországon újonnan tervezett barokk városokról aligha beszélhetünk. Az uradalmi központokban azonban a spontán fejlődésnek kisebb a szerepe a tudatos formálás mellett. A földesúr kezében van általában a telkek legnagyobb része, így lehetősége van arra, hogy meghatározza a városszerkezet alapvető vonásait, a terek és úthálózatok elhelyezését, a telkek nagyságát, sőt az épületek méreteit is. Emellett az uradalmi építőmester gyakran maga építi fel a legtöbb objektumot.

Városrendezési szempontból ez elsősorban a középkori zsúfoltság fellazulását jelenti, a monumentális terek kialakítását és az úthálózat logikus átalakulását – ez utóbbi összefügg a városkapuk funkciójának megszűnésével. Természetesen ezek a szempontok mindenütt felmerülnek a század folyamán, a földesúri településeken azonban következetesebben hajthatók végre a változtatások, mint a polgári tulajdont védő korlátok között.

Érintik a változások magukat az egyes épületeket is. A földesúri városok legnagyobb része falusi vagy mezővárosi magból, esetleg váralja jellegű településből fejlődik ki. Az új épületek azonban nélkülözik a polgári versengés motiválta művészi fejlődést, s míg a térkompozíciók a legfejlettebb mintákhoz igazodnak, esztétikailag maguk az épületek nem veszik fel a versenyt a polgárházakkal. S itt a

patríciusházak mellett fel kell hívnunk a figyelmet az egyházi központok kis feudális magánpalotáira, a kanonoki házakra. Ezek legszebb magyar városaink jellegzetes építményei, magukra vállalják azt a magas szintű urbánus építkezést, melyet a polgárság esetleges anyagi eszközei híján nem tud, a főnemesség pedig gazdasági-érzelmi indítékainak hiánya miatt nem akar megvalósítani.

A városháza-polgárváros, a püspöki palota-kanonoki negyed azonban kétségtelenül kevésbé ellentmondásos együtteseket hoz létre, mint a főúri kastély-uradalmi épületsor kompozíciója. S itt még egy jellegzetességre kell visszautalnunk: az uradalmi tisztek elhelyezésére szolgáló épületek nem is igénylik a reprezentációt. Ennek következtében a 18. századi Óbuda pl. jobban hasonlít a korabeli Keszthelyre, Pápára, Devecserre a fennmaradt ábrázolások szerint, mint a közeli polgárvárosokra, Pestre vagy Budára. (42 – 43. kép.)

Kövessük ezek után végig Eszterházy városépítési tevékenységét.

A gyakori tüzek egyre sürgetőbben felhívják a figyelmet a korszerű rendezési munkák szükségességére. A leveleskönyvek részletesen beszámolnak a 18. századi nagy pápai tűzvészekről, az 1779-es tűznek pl. 580 ház esett áldozatul. (3. 225 – 226.) Emellett leírást kapunk az 1798-as pozsonyi tűzvészről is, amikor 1200 épület égett meg. (7. 73 v.) A földesúr igyekszik ennek elejét venni. A devecseri 1766-os tűz után így ír: „Azon kellene lenni, hogy legalább az házakat nem ide s tova, hanem rendben építenék és kőből inkább, mintsem fából.” (1. 248 v.) Pápán hasonlóképp rendelkezik 1779-ben: „... tágosabb Udvarok hagyattassanak a Tűz után, és senki ne építsen, ha csak az Ingenér előre ki nem méri szélit és hosszát az Fundusnak, melyre épületet tenni kívánnak.” (4. 36 r.-v.) A rendeletnek, bár nem hajtható maradéktalanul végre, mégis vannak látható eredményei, Kiss prefektus szerint „... Az hazok nagyobb részin kívül is belől is alkalmasint épülnek, sok már készen is vagyon és sokkal jobban és szebben épülnek, mint az előtt voltak.” (4. 2 v.)

A beépítés irányításának volt eredménye. A püspök Egerbe való költözése után azonnal elrendelte, hogy mindenki jelentse neki az új építkezést, „hogy az igen rendetlen építtetéstül el szokjanak maguk hasznával”. (1. 81 r. 1762.) 1779-ben elégedetten megjegyzi Egerben: „Itt is volt rövid idő alatt majd tíz ízben tűz. Soha több egy haznál meg nem égett, az sem mindenkor egészen, magam is kétszer jelen voltam.” (3. 225 – 226.)

Ezért sürgeti a telekredezés mellett a tartós anyagokból való építkezést is minden erővel. 1774-ben rendeletet ad ki, hogy aki kőből, téglából vagy „mórbúl” épít házat, annak az uradalom földélfát és „egyebet” ad támogatásul. (Uo.)

A városi házak átalakulását nemcsak a felhasznált anyagok minősége motiválja. Miután a telkek zöme a földesúr tulajdonában van, értékük nagymértékben függ a rajtuk épült, bérbe adható házak értékétől. A Varasdi-ház földszintjén 8 boltot, emeletén lakásokat adnak bérbe, Balásovits szerint „kétszeri Interestét is meg adgya az Építő költségnek”. (5. 183 r.-v.) A prefektus pontosan körvonalazza ezt a kérdést a Kosár-házzal kapcsolatban: „... hogy két contignatoria itéllem oka mivel a Kalmaroknak itten hazok nem igen vagyon, jól esik ha boltjok lakások együvé esik, azon kívül igen jó hely, kár volna, ha ki telhető hasznát nem vennénk.” (5. 57 v. 1786.)²²⁶ Az urbanizálódás tehát gazdasági érdeke az uradalomnak, így az eddigi földszintes, falusias épületek helyét lassan emeletes kereskedőházak és

iparosházak váltják fel. Pápa, régi ábrázolások tanúsága szerint, a 18. század közepéig zömmel földszintes parasztházakból áll, a század végére emeletes kőházak sorakoznak. (44. kép.) Keszthely, Gödöllő, Aszód fejlődésében hasonló folyamat megy végbe.

Pápan a középkori kép megszüntetésének döntő fázisa a főtér kialakulása volt. Az összes épületet, mely a mérnökiileg megtervezett térfalon belül esik, lebontják az évek során, méghozzá úgy, hogy részben megvásárolják azokat, részben pedig újonnan épített objektumokat adnak a régi bérlőknek cserébe. Még a falacikonyhát is elbontják, mert a püspök ezt is a városkép zavaró elemeként ítéli meg. (4. 129 r.) Az ily módon kialakított főtér magyarországi viszonylatban meglehetősen szokatlan méreteivel az európai formák és a helyi adottságok sajátos keverékét mutatja. A térfalat képező épületek arányai, kvalitása és funkciója egyaránt ellentmondásba kerülnek a nagyszabású térkompozícióval. Miután a püspök elődeivel szemben nem a kastély – főtemplom koncepciót követte, a rezidencia és a templom hátat fordít egymásnak. A kedvezőtlené vált tájolás következtében a monumentális kéttornyú plébániatemplom főhomlokzata alig érvényesül, ugyanakkor a kastély főkapuja sem kap megfelelő perspektívát. A hosszan elnyúló tér vertikális hangsúlya két jellegtelen oldalhomlokzatra esik. A pápai főtér-kompozíció Eszterháznak éppolyan sajátos alkotása, mint az épületek. Az egyedi emlékeknél nem annyira az európai mértékhez viszonyított szegényedést érezzük, inkább a sajátos hazai igényekhez való igazodást. E tér esetében, ha nehezebb is felismerni egyes elemeit, határozott provincializmust érzünk.²²⁷ (45. kép.)

A rendezési koncepciók bizonyos mértékig a falvakat is átalakítják. A kő- és téglépítészeti építőanyagokkal való ösztönzése különösen jelentős szempontból. A 18. században a falvak is többször leégnek, uradalmunkban Szerecseny, Pula, Kovácsi, Szücs szenved a nagy tüzeektől, és részben az uradalom támogatásával épül újjá. Utaltunk már az uradalom és a népi építészet kapcsolataira. Az újjáépítés során a lakóházakat közvetlen építőmesteri irányítás is éri. A falukép azután az uradalom által emelt templommal, esetleg vendégfogadóval vagy kocsmával, és barokkos jellegű gazdasági épületekkel egészül ki.

A fenti adatok a 18. századi magyar városok és falvak fejlődésének egy aspektusát vetették fel. A faluképeket a Habsburg-birodalom területéről beköltöztetett idegen parasztok hazai hagyományai motiválják, és nyilván nem hatástalan a nagyszabású kamarai betelepítések egységes faluterve sem.

Emellett a városok, és bizonyos mértékig a falvak is, igyekeznek a század általános „luxusszínvonalához” felnöni, az egri püspök által sürgetett csatornázási és kövezési munkák (1. 81 r.) pl. a legtöbb városban felmerülnek.²²⁸

A MESTEREK

AZ URADALMI ÉPÍTÉSI IRODA

A nagymérvű – lényegében hasonló jellegű feladatok sorával számoló – építési tevékenység kielégítésére alakul az a szervezet, melyet általában uradalmi építési iroda névvel illet a szakirodalom. Ennek nyomai többé-kevésbé kifejtett fokon igen sok uradalomban fellelhetők. Szervezetük, munkakörük jóformán feldolgozatlan, az irodalom Voit Pál kutatásain kívül alig utal jelentőségükre.²²⁹ Az ismert példák mellett azonban (az egri és váci püspökséggel, Tatával, Fertőddel, Keszthellyel, Körmenddel kapcsolatban konkrétan jelentkezik ez a meghatározás)²³⁰ számtalan egyéb, levéltári kutatásokon alapuló publikációban van utalás arra, hogy a szervezet fennállhatott, pl. Nagykárolyban, Óbudán, Gödöllőn.²³¹

A pápa – ugod – devecseri Eszterházy-birtok adatai alapján az intézmény céljait, felépítését és fejlődését elég pontosan körvonalazni tudjuk.

Létrejöttét elsősorban az indokolja, hogy állandó szükség volt egy jól képzett, összeszokott együttesre, mely az uradalom bármely pontján bármilyen építési munkát elvégzett. Ez a feladatok széles skálájának megfelelően gyakorlott, sokoldalú mestereket igényelt. Tulajdonképpen ez az iroda lényege. A kiemelkedő jelentőségű, nagyszabású, igényes, tehát jól fizetett munkák tervezéséért és különösen kivitelezéséért elég élénk versengés folyik. A koncepciótervet, esetleg a kiviteli tervek is gyakran külföldi, jeles mesterekkel készíttetik: a szerzetesrendek tartományi építésekkel dolgoztatnak, a kastélyok, nagyobb templomok építését az országos hatáskörű és helyi céhek nagy számban vállalják, egyes mestereket szinte kézzől kézre adnak. Emellett azonban az uradalomnak szüksége van olyan, elméleti és gyakorlati kérdésekben egyaránt felkészült mester állandó jelenlétére, aki az összes előforduló egyszerű tervezési és építési feladatok, reparálások, javítások esetén is szakszerű munkát végez.

Ezért az egyes nagybirtokok többé-kevésbé intenzív fokon berendezkednek a területükön folyó építkezések önálló lebonyolítására. A szervezetek nem egyformák, időben sem egyszerre jelennek meg az ország területén, fejlettségük is különböző színvonalon állhat. Miután azonban ilyen irányú kutatások nemigen folytak, a levéltári publikációk szűkszavúsága arra is utalhat, hogy nem az építési irodák hiányoznak, csak a rájuk irányuló figyelem.

A fejlődés első fázisában a tisztartóságokon belül vagy attól különválva kialakul az a részleg, amely az építkezésekkel kapcsolatos anyagok elkészítésével és adminisztrálásával foglalkozik, illetve ellenőrzi a birtok épületeinek állagát és az ott folyó munkát. Ez leggyakrabban a bauschreiberség elnevezést kapja, tevékenysége szorosan beépül az uradalom gazdasági életébe. Munkaköre ugyanis az uradalom által kitermelt épületfa, a falvakban kiegészített téglák, mész, az uradalomtól bérelt kőbányák anyagának stb. értékesítésére is kiterjed, így jelentős bevételi forrásokat

ellenőriz. Többrétű a fenti szervezeten belül a vezető tisztt, a bauschreiber szerepe. Állandó alkalmazottja az uradalomnak. Feladata az építőanyagok beszerzése, ellenőrzése, tárolása és nyilvántartása, az építkezések felülvizsgálása, a hetibérek ellenőrzése, a robotmunka elosztása, gyakorlatilag minden, a kivitelezéssel kapcsolatos adminisztratív tevékenység.²³² Általában több segítsége van, építődeákja stb. Rendszerint van egy raktára, melyben a bontási anyagokat is megtaláljuk, gyakran nyilván középkori köveket, az egyes építkezésekből visszamaradt vagy újonnan készült anyagok mellett.²³³ Innen jutnak el másodlagos felhasználásban egyes kövek pl. egy uradalom legkülönbözőbb részeire.

Voit Pál, aki körvonalazza a bauschreiberségek munkakörét, megállapítja, hogy ezeknek vezetői, akiket bauinspektornak, baudirektornak is neveznek, teremtik meg a kapcsolatot a mesterek és a megrendelők között.²³⁴ A pápai uradalomban a bauschreibernek a század végéig főleg adminisztratív szerepe van, gazdasági jellegű alkalmazott. Deákot, kulcsárt neveznek ki e posztra. (4. 50 v. – 51 r.) Kiss Ferenc prefektus szerint jól kell tudnia írni, számolni és németül beszélni – nyilván a mesterekkel való érintkezés ezt elengedhetetlenné teszi. (4. 149 r.) Emellett ő végzi az épületanyag beszerzésének egy részét, igénytelenebb kályhákat választ (4. 128 r.), részt vesz a nagy kőszállításokban stb.

A levelezés gyakran dokumentál – más uradalmakhoz hasonlóan – olyan visszaéléseket is, amelyeket a bauschreiber követ el, részben a kőművesekkel játszik össze, részben az építési anyagokkal manipulál. (3. 57. kk.)²³⁵

A bauschreiberség középkori eredetű intézményét²³⁶ – többé-kevésbé pontos adminisztrációs rendszerrel – csaknem valamennyi nagybirtokon megtaláljuk, nevét egyébként a kamara tartományi felügyelőségeitől kapta.²³⁷ Az építkezésben játszott szerepe uradalmanként változó. A bauschreiber, bauinspektor elláthatja az épületek műszaki és művészi irányítását és ellenőrzését is. A pápai birtokon ez a feladat főleg a prefektusoknak jut, akik az elvi vezetést és művészi irányítást egyaránt saját hatáskörüknek tekintik.

A bauschreiberség csak az első lépés az uradalom építési irodájának megszervezésében, lényegében az anyagi feltételeket teremti meg a szó ökonómiai és materiális értelmében.

Nem szükségszerűen tartozik még az építési irodához, részben a gazdasági és jogi alkalmazottakhoz is sorolható a rendszeresen foglalkoztatott geometra vagy ingénieur, azaz a földmérő vagy mérnök. Munkakörük nem mindig szétválasztható, sőt a 18. század közepéig még a mérnök – építész szerep sem válik el egyértelműen.²³⁸ A specializálódás a század második felében erőteljesebben érezhető, de inkább az építőmester szerepe körvonalazódik. Csak az 1780-as évektől van adatunk a térképészet határozott kiválására, önállósulására.²³⁹ A selmecbányai Bányászati Akadémia mérnöknövendékeinek 1788 februári gyakorlatai azonban azt bizonyítják, hogy a térképeleket, a geometriai alaktant és az építészeti tagozatok rajzolását – talán különböző évfolyamokon – egyaránt tanulták. (46–48. kép.)²⁴⁰ A szóhasználat a század végéig nem következetes. A geometra zömmel telekfelméréseket végez, térképeket készít, nyilvántartja az uraság birtokrészeit, házait, szerepe elsősorban határperekben jelentős. A mérnök tevékenysége a fentiek mellett kiterjedhet az úthálózat, vízügyi kérdések, csatornarendszerek és az ezekhez kapcsolódó objektumok, malmok, kallók,

csapók stb. különböző problémáinak megoldására is, és nem utolsósorban az épületekkel kapcsolatos mérnöki munkára. Általában az ő feladata a létesítendő objektumok helyének megvizsgálása és a helyszínrajz – planum – elkészítése az építőmester számára. Részt vesz az alapok kitűzésében is. Legértékesebb művészi feladata a kertek, parkok tervezése. Erre számos adatunk van, nemcsak a balatonfüredi villával kapcsolatban olvasunk arról, hogy „az Ingenieur kicsinálta az Sétálló Útzákat és a Fáknek ültető rendit is” (4. 104 v. – 105 r.), hanem pl. egy igen szép parktervet is őriz az Albertina-gyűjtemény „Plan von Malaczker Englischen Garten” felirattal, mestere Hankóczy Ingenieurként írja alá magát.²⁴¹ Valószínű egyébként, hogy az építőmesterek és kertészek által tervezett kerteknek is volt mérnök szakértője, tekintettel pl. a szökőkutak, vízesések műszaki problémáira.

A mérnök az uradalom állandó alkalmazottja, rendszeres fizetést kap. Spörer mérnök Pápán 1763 – 1764-ben napi 1 Ft-ot, emellett ruhát kapott. Böhm mint külső ingénieur ugyanakkor évi 100 Ft salláriumot húzott.²⁴² A mérnök fizetése 1775-ben 400 Ft készpénz és 16 öl fa volt. (3. 102 v.) 1787-ben egy fiatal kezdő mérnököt szerződtetnek évi 200 Ft fizetéssel. (5. 65 v.) Lakást ingyen az uradalom biztosít, kezdetben a várban, 1788-ban pedig külön ház épül a mindenkori ingénieurnak.

A vármegyei és városi adminisztráció hasonlóképpen alkalmaz mérnököket. A szakemberek a 18. század közepéig zömmel Ausztriában tanulnak.²⁴³ (2. 390.) Bécsből jön Pápára az 1730-as évek elején Henricus Maynzeck is.²⁴⁴ Böhm Ferenc, az Eszterházyak kiváló szakembere Tatán nagyarányú mérnöknevelési tevékenységet folytatott. Pápán 1787-ben és 1794-ben egyaránt Tatán practicansként dolgozó ingeniourt alkalmaznak, akik Böhmnél tanultak, mint ezt a prefektusok leveleiből megtudjuk. (6. 32 v. – 33 r.) Böhm Egerben is oktatott mérnököket Eszterházy számára, 1762-ben három tanítványa volt, egy matematikus professzor, egy kispap és egy káplán. (1. 65 v.)

Az ingénieur bizalmi ember volt. Barkóczy püspök magával vitte geometriáját, Hazael Hugót Pozsonyba,²⁴⁵ Eszterházy Károly viszont, mihelyt a püspöki széket elfoglalta, Egerbe rendelte a pápai Spörer Jakabot. (1. 219 r.)

Az uradalom maga gondoskodott a mérnöki eszközök beszerzéséről Bécsben, esetleg külön elkészíttette azokat. (1. 84 v.; 2.202; 5. 65 v.) Áruk jelentős összegeket tett ki, Spörer pl. egyszer 6 körmöci arany értékben vett műszereket. (1. 219 r.)

Az ingénieur-építész körül már kialakulhat az építési iroda első formájában. Tatán Fellner állandó alkalmazása előtt Ziska mérnök vezette az uradalom építkezéseit.²⁴⁶ Mellette, mint azt Pápán is látni fogjuk, szerződtetnek állandó uradalmi alkalmazottként pallért is. De Jacoby Miklós példája arra utal Fertődön, hogy a sokoldalúan képzett mérnök szerepe a század végéig nem csökken az uradalomban.²⁴⁷

A fejlődés további fokozata az uradalmi építőmester foglalkoztatása. Az „udvari” építész lehet kizárólag az uradalom szolgálatában álló alkalmazott. Ilyen pl. Jung József, aki csak Grassalkovich Antal halála után lép be a pesti céhbe,²⁴⁸ vagy Oswald Gáspár, a váci püspökség építkezéseinek vezetője, Migazzi püspök pártfogoltja.²⁴⁹ Gyakoribb azonban, hogy egy-egy céhbeli mestert szerződtetnek, akár meghatározott évi fizetésért, akár csak állandó megbízatásokat adva. Ezért a sallárium összege, mely általában 150 Ft körül mozog, legtöbbször nem jelenti a

mester kizárólagos jövedelmét, hiszen a céhszabályoknak megfelelő illetményekhez is hozzájut. Alkalmazásának legnagyobb jelentősége az, hogy zömmel az uradalom területén tevékenykedik, illetve átveszi az összes építészeti feladatok irányítását. Megszűnik tehát az esetenkénti, főleg javítás szintű, kontár építkezés, az uradalom kész arra, hogy a területén létesítendő objektumokat szakszerű vezetéssel, a kor legmagasabb technikai szintjén építse fel. Ez általában hirtelen nagyarányú mennyiségi változást jelent, emellett természetesen minőségi ugrást is.

A nagy volumenű feladatok fokozatosan igénylik a bauschreiberség bővítését, illetve kialakul mellette egy rajzolókból, technikusokból álló gárda, mely az építőmester gyakori távollétében a munkákat ellenőrzi és immár szakszerűen irányítja. Megkezdődik a korábban már ismertetett folyamat: a tervek szisztematikus gyűjtése és hasonló feladatoknál a régebbi, bevált megoldások újrafelhasználása; bizonyos alaprajzok, szerkezetek lassan megkövesednek, tipizálódnak.

Emellett az uradalmak jóformán kivétel nélkül dolgoztatnak külső építésszel is a nagyobb, reprezentatív munkákon. E tényre számos példa utal, néhány mester így jut el az ország legkülönbözőbb részeire egy-egy nagy építkezés kapcsán.²⁵⁰ A külföldi céhes mesterek és akadémiai, kamarai építésszek egyedi megbízatásokat kapnak olyan uradalmakban is, melyeknek van állandó építőmestere.²⁵¹ Az építési iroda tehát nem a nagy munkákra, hanem a hétköznapi feladatok megfelelő ellátására alakul. E tevékenység során azonban számtalan épület születik, és megmaradt műemlékeink zöme e csoportba sorolható.

A munkálatok során a kézművesség számos ágának jut feladat. Az építési iroda mellé tehát hamarosan soktagú mestergárda tömörül, rendszerint céhes keretek között, mely ugyan nem az uradalom tényleges alkalmazottait, de annak állandó megbízottait egyesíti. E csoport az építkezéseken előforduló legalapvetőbb feladatokat – ácsmunkák, üvegezés, tetőfedés, lakatosmunkák stb. – látja el, de a művészi munkák elvégzéséig – festészet, szobrászat stb. – fejlődhet. Ezt zömmel az uradalom igényei, illetve a hatáskörébe tartozó városok, kisebb uradalmak polgári – nemesi rétegének szükségletei szabják meg.

Alkalmanként művészek, elsősorban festők és szobrászok is lehetnek állandó uradalmi alkalmazottak. Óbudán Bebé Károly szobrász mint udvarmester is tevékenykedett stb.²⁵²

A fent rekonstruált folyamat nagyon vázlatos. Nem minden magyar uradalomban találjuk meg az építési irodát teljesen kifejtett formájában. A birtokok anyagi helyzete változik a század folyamán, és a mindenkori földesúr építőkedve is meghatározza adott periódusok aktivitását.

Az uradalmi építési iroda kicsiben tulajdonképpen a kamara Építési Hivatalának felel meg, spontán formában.²⁵³ A világi uradalmak mellett az egyházi földbirtokok, elsősorban a püspökségek, nagyon hasonló felépítésű szervezetekkel rendelkeztek, az építési irodák tehát egy-egy nagyobb földrajzi területen éreztették hatásukat.²⁵⁴

Példaként a továbbiakban bemutatjuk a pápai uradalom építési irodájára vonatkozó forrásokat. Ezekből körvonalazható a szervezet felépítése és szerepköre egyaránt.

A harmincas évektől kezdve állandó ingéniert alkalmaznak, meghatározott éves fizetéssel. 1753 – 1754-ben az elszámolások szerint két mérnök is szerződésben

áll.²⁵⁵ Emellett esetenként külső mérnökkel is dolgoztatnak. A szakirodalom, részben hagyományok alapján, úgy tudja, hogy a pápai mocsarakat Mikoviny Sámuel csapolta le, aki Tatán is végzett hasonló munkát.²⁵⁶

Balogh Fellnerrel együtt Böhm Ferenc ingéniert is Eszterházy szolgálatába ajánlja, és szorgalmazza, hogy az építőmesterhez hasonlóan állandó megbízatást kapjon a pápai uradalom s az egri püspökség területén.²⁵⁷ Eszterháznak a nagyszabású városrendezési elképzelésekhez és az állandóan felmerülő vízszabályozási munkákhoz egyaránt szüksége volt jól képzett mérnökre. Ezt bizonyítja, hogy amikor Balogh Ferenc halála után felmerül Pápán az állandó sallárium kifizetésének problémája, Fellnernek, mivel eddig sem fizettek semmit, ezután sem fizetnek, de Böhmnek kiadják a Balogh által megállapított bért. (1. 167 v., 174 r.) Az ingénieur helyzete természetesen nehezebb, mint a vállalkozó kőművesmesteré, hiszen tudományát ritkán veszik igénybe alkalmilag, eredményei kevés kivételtől eltekintve nem olyan látványosak, hogy hírnevet szerezniene neki.

A későbbi években Böhm gyakran szerepel a pápai uradalom területén. A tó és csatornarendszer tervezése és megvalósítása mellett napidíjért szaktanácsokat ad különböző vízszabályozási kérdésekben, és több tervet is készít megbízatás alapján.²⁵⁸

A bauschreiberség Pápán kezdettől fogva magában hordozta az építési iroda kialakulásának lehetőségeit. 1763-tól rendszeresen említik már az építődeákat is, aki a bauschreiber mellett dolgozik. A bauschreiber szerepe elsősorban adminisztratív jellegű, a prefektusok nagyrészt magukra vállalják az építkezések vezetését, maguk tartják a kapcsolatot a különböző mesterekkel és művészekkel. Az uradalom tisztjei azonban általában értettek az építkezésekhez, így a bauschreiber is beleszólhatott menet közben az épületek megvalósításába.

A század utolsó harmadában a bauschreiberség személyi állományát állandóan bővítik,²⁵⁹ a kilencvenes években pedig a bauschreiber Makk István lesz, aki korábban Ingénieur adjunctus, tehát az építőtevékenység ekkor már meghaladja azt a fokot, hogy a prefektus irányítása elegendő volna.²⁶⁰

A negyven év folyamán elszórt adataink állandó rajzológárda jelenlétére utalnak. Fellner Jakab fia, József mint aedilis adjutans a 90-es években több tervet rajzol le. (28. kép.)²⁶¹ A fenti megnevezés – tapasztalataim szerint – általában olyan „technikusi szinten” dolgozó egyént jelent, akinek munkássága éppen az „irodához” kapcsolódik. A kamara is alkalmaz ilyen funkciójú mestereket, akik rajzoló, szerkesztői tevékenységet folytatnak, részt vesznek az építkezések szakirányításában, kisebb terveket – pl. oltárterveket –, költségvetéseket készítenek. Rajzaikat, „copiavit” jelzéssel, rendszeresen szignálják. Ezzel szemben a practicans egy-egy nagyobb mester mellett dolgozó, illetve a kamara esetében rendszeres csoportos képzésben részesülő gyakornok, aki mesterszintre igyekszik jutni.²⁶² Később vagy hivatali vállal, vagy – pl. Gött Antal esetében, akit Grossmann practicansának említenek a levelek – mestere halála után átvesszi annak céhmesteri szerepkörét. Az aedilis adjutans általában megtartja e funkcióját, és ez már a munkaszervezet magasabb fokát jelzi; a tervező és kivitelező céhes egységével szemben, illetve mellett jellegzetesen az építési iroda szükségleteinek megfelelő állapotot jelenti.

Tatához hasonlóan kezdetben Pápán sincs építőmester, csak pallér. Az egi püspök idejét megelőző elszámolások, jóváhagyások szerint pl. Franz Winkelmaier pápai kőfaragó munkáit „Martin Rajter [Reuther] Maurer Polier” assignálta.²⁶³ 1766-ban Eszterházy meg akarta szüntetni még ezt a funkciót is, de prefektusa lebeszélte. Tóth István így ír: „Excell, kegyes Parancsolattya, hogy a Pápai aprólékos munkákra Pallér nem kölletik, ezt a Mesternek és Pallérnak meg mondtam, melyre felelte a Mester, hogy maga távol lévén mindenkor és maga jelen nem lehet, ha Pallér nem leszen vélek, a Legények többet fognak heverni.” Eszterházy erre azt válaszolja: „Úgy teczik, hogy a Pallért el nem lehet kerülni, csak ollyas legyen, a ki maga is dolgozzon.” (1. 226 v. – 227 r.)

A jelentősebb munkákat az ötvenes években Leonard Helbersdorfer építőmester egyedi szerződések alapján készíti el. Feladatköre már megközelíti a későbbi uradalmi építészekét, a viszony azonban még inkább a céhes megrendelés formáján alapszik. Kezdetben hasonló a kapcsolat Pauly Mihállyal is, aki a hatvanas évek közepétől dolgozik a városban, de csak 1771-ben lesz uradalmi építész. „Azért fogadtam fel őtet, hogy látván többekben is szorgalmatosságát az épületek körül, hasznát vehessem és kárt ne szenvedjek” – írja Eszterházy Károly 1771 decemberében²⁶⁴ egy elrontott téglakemencével kapcsolatban. 1772-ben pedig már kijelenti: „Kőműves mester nélkül pedig nem lehetünk.” (3. 41 r.) Az uradalom építőtevékenysége tehát hat év alatt úgy megnövekedett, hogy szükségessé vált az állandó szakirányítás. Pauly nem kapott éves konvenciót Pápán, mint Fellner és Grossmann Egerben, vállalkozói szabadságát bizonyos mértékig megőrizte. 1790-ben egy fiatal építő mestert is szerződtettek mellé, Schwedt Jánost.

Az uradalmi kőművesmester szerepköre igen tág. Rendszerint a terveket minden szinten ő készíti, és maga kivitelezzi azt saját szakembergárdájával, az általa szerződtetett pallér vezetésével. Emellett irányítja a már meglevő épületek javítását, technikai segítséget ad az uradalom pallérjának. Saját munkái mellett költségvetést készít idegen tervekhez, véleményezi a birtok által megvásárlandó épületek műszaki állapotát, és megbecsüli azok értékét. Meghatározza az épületek anyagszükségletét, függetlenül attól, hogy saját terveiről, más építészek terveiről vagy folyamatos munkáról van-e szó. A munkákat köteles rendszeresen ellenőrizni, és a kivitelhez megfelelő kőműveslegényeket, inasokat biztosítani. Ugyancsak általában ő köt szerződést a legtöbb mesteremberrel, akik az építkezésben részt vesznek. Kérhetnek tőle rajzokat stukkómunkákról, oltárokról, lambériákról, kályhákról stb. Felmérhet régebben álló épületeket, elkészíti vagy készített már meglevő tervek másolatait is.²⁶⁵

A kőművesmesterek mellett az uradalom csaknem az egész, általunk megvizsgált mintegy 50 éves időszak alatt ad megbízást külső építészeknek is. Pilgram, majd a sümegi, később a tatái mesterek nemcsak a jelentősebb vállalkozások tervezői és kivitelezői, hanem a pápai mesterek munkájának ellenőrei és szakirányítói is. Kiváltságos helyzetük megnyilvánul a bérezésben – útköltségeiket, napidíjukat az uradalom megtéríti, míg a pápai mester köteles vidéki munkáit is a szerződéses összegből fedezni – és a személyes megbecsülésben egyaránt. Az idegen építőmester magával hozza a pallérját, legényeit, maga fogad ács mestert is. A mesterek szakgárdáját, a céhek reguláinak megfelelően, nem vegyítik. Ha ez mégis megtörténik – és erre természetesen az uradalomnak joga és lehetősége van –,

igen sok vitát és problémát okoz. Így mindkét csoport egymástól viszonylag függetlenül tevékenykedik, bár egymásra való hatásuk valószínű. (3. 125 – 126, 193.)²⁶⁶

Az építőanyagok beszerzése, előállítás az uradalom kötelessége. A robotok egy részét az építkezésekkel kapcsolatos tevékenység, favágás, fafaragás, téглаégetés, kőbányászás, az anyagok szállítása és az építkezéseknél folytatott segédmunka köti le. Itt egy érdekes specializálódást figyeltünk meg az egyes falvak robotelosztásánál. Néhány községben földrajzi elhelyezkedésük miatt nyilván hagyományként üzik a lakosok a favágás, mészégetés, téglavetés stb. mesterségét. A vágás mellett azonban gyakran ki is faragják a faanyagot. Megfigyelhető, hogy ezekre a munkákra mindig ugyanazokat a falvakat, sőt, mint ez egy töredékes robotjegyzékből kiderül, ugyanazokat a jobbágyokat is küldik.²⁶⁷ Ugyanúgy a téглаégetés, mely szintén a helyi anyagokhoz kötődik, egyes településeket szinte „téглаégetők” képez ki, akik szállítják is az anyagot, és igen gyakran az építkezésekkel kapcsolatos segédmunkát is elvégzik. Így előfordul, hogy az uradalom egyik részéből a másikba egy falu lakossága kivonul egy építkezéshez segédmunkára, míg az érintett építőtérület jobbágysága, ugyancsak robotban, azon a héten arat. Feltételezzük, hogy egyes települések így valóságos szakembergárdát alkottak. Egy jellegzetes példa: a romladozó uradalmi mesterháza Béb falu saját erejéből helyreállítja, és a költségeket utólag kéri az uradalomtól. A prefektus, aki a munkát megsemmisíti, megállapítja, hogy az építkezés minőségileg megfelel, és hozzáteszi, hogy így a költségek kisebbek, mintha az uradalom végezte volna a javítást. (7. 56 r.-v.) Valószínűnek látszik, hogy a dunántúli népi barokk építészet mesterei – akik a parasztházak mellett kis útmenti kápolnákat, szoborfülkéket is építettek – részben e munkák során tanulták meg a mesterség fortélyait.²⁶⁸

A tulajdonképpeni „építési iroda” tehát azt jelenti, hogy egy-egy uradalmi kőművesmester vezetésével egy birtok hosszabb-rövidebb ideig állandó, folyamatos építészeti tevékenységet folytat, melyhez megfelelő mestergárdát toboroz, és az épületek nagy számát hozza létre azonos elvi-művészeti irányítással (a főúr, illetve az uradalom vezető tisztjeinek szerepe folytán), azonos technikai szinten. Az uradalom ilyenkor berendezkedik az építőanyagok folyamatos termelésére és az egyes munkafolyamatok önálló lebonyolítására, a tervezéstől a kivitelezésen keresztül általában a dekorációval való kiegészítésig. Ez viszonylag hosszabb ideig együttműködő, összetett munkacsoport fenntartását feltételezi, a kőműves és ingénieur mellett rajzoló és földmérők jelenlétét teszi szükségessé, továbbá a kivitelezésben részt vevő valamennyi mester – ács, asztalos, tetőfedő, üveges, lakatos, kőfaragó stb. – állandó foglalkoztatását jelenti.

A nagyszámú hasonló jellegű feladat miatt a tervek gyűjtése, tárolása és a típustervek kialakítása jellegzetes tendenciái az irodának. Miután folyamatosan szükség van a mesteremberekre, az uradalom bizonyos mértékben kiveszi a részét a képzésből is. Egy-egy birtokegységben belül az igényeket a megrendelő döntő módon befolyásolja, a megvalósítás művészi és technikai színvonala hosszabb időn át a vezető mester képességeit jellemzi. Az uradalmon belül az esetleg ott dolgozó jelentősebb alkotó egyéniségek – építészek, festők, szobrászok – hatása igen sokáig továbbél, részben terveik folyamatos felhasználásával, részben motívumaik helyi alkalmazásával.

A pápai birtok építőmestereinek bemutatásával nem egyes építészek életművét kívánjuk feldolgozni. Azt akartuk illusztrálni, hogy a munkaszervezet hierarchiáján belül az egyes mesterek feladatköre hogyan alakul.

Az ötvenes években Franz Anton Pilgram, a kiterjedt Eszterházy család „családi építész” az első, aki koncepciózus tervezéssel nagyobb változtatásokat kívánt Pápán végrehajtani. Sajnos, a leveleskönyvek igen kevés új adatot közölnek róla, inkább helyzetére, mint pápai tevékenységére jellemző információkat kapunk. Ő az egyetlen a csaknem ötven év alatt, akit a prefektusok az „Architectus” névvel illetnek. 1759-ben Thanhoffer azt írja, hogy „svasu Architecti Pilgram” (Pilgram építész rábeszélésére) Eszterházy elhatározta a vár újjáépítését. (1. 7 r.) Ez a rábeszélés igen jellemző tény, valószínűleg a pusztázatok mellett döntő volt a már régebben elkészített átépítési tervsorozat bemutatása, melynek egyik lapja lehetett a Nádor-terem képén szereplő madártávlati rajz. A munkákat ez évben beszüntették, és Eszterházy nem is tért vissza ehhez a koncepcióhoz. A terv és annak szerzője Pápán vagy Egerben közismert lehetett, mert Balásovits Pilgram halála után 27 évvel, 1787-ben azt kéri Eszterházytól, hogy „... régi Projectumokat Pilgramtul vagy Hillebrandtul...” küldjön. Eszterházy válaszában közli: „A váram sem Pilgram munkája, sem Hillebrandt, a ki éppen semmi projectumot nem tett... amaz csak lo Iskolat és ismit Istállót fel tett.” (5. 88 v.)

Az idézet Pilgram szempontjából azért érdekes, mert egyrészt rámutat az építész nem halványuló hatására, illetve terveinek gyakori későbbi felhasználására. Másrészt a Franz Anton Hillebrandttal való együtt említés egyúttal az építész helyét is kijelöli. Az akkor már magas hivatal viselő császári főépítésszel való „összekeverés” jelzi, hogy Pilgramot a pápai uradalomban mindig mély tisztelettel és elismeréssel vették körül, személye elkülönül a később alkalmazott mesterektől. Voit Pál felveti a kérdést, hogy esetleg az ugodi templom terve, mely később az egész pápai uradalom irányt mutató templomtípusa lett, szintén Pilgramtól származik.²⁶⁹ (49–50. kép.) Erre vonatkozóan nincs határozott adat a levelezésben. Bár az alaprajz, a térfelfogás sok hasonlóságot mutat a tatái templommal, inkább közvetett hatásról van szó. Az ugodi templomot Eszterházy Ferenc alapította, és lehet, hogy kért terveket Pilgramtól, a kivitelezés azonban a jelek szerint a többi uradalmi épületeknek megfelelően házilag volt.²⁷⁰ Csaknem bizonyos viszont, hogy a pápai várkápolna 1753–1754-es építkezése Pilgram tervei és kivitelezése alapján készült, talán a koncepcióterv első megvalósuló fázisaként. A töredékes elszámolások szerint ugyanis 1753-ban 1131 Ft 52 2/4 d (dénár), 1754 második negyedében pedig 351 Ft 95 d-t fizetnek a bécsi kőműveseknek.²⁷¹

A Bittó József prefektus és Eszterházy Ferenc közti levelezés szerint ezekben az években csak a kápolnán és a hozzá kapcsolódó épületrészen folynak nagyobb építkezések, 1754-ben készül el, júliusban már kívülről vakolják és meszelik, a belső festésről a gróf később fog rendelkezni.²⁷² Mivel Pilgram saját munkáin általában bécsi kőművesekkel dolgozott, a kifizetett összegek pedig jelentős építkezésre utalnak, az adatok a bécsi mester közreműködését jelenthetik.²⁷³

Visszatérve az idézetre, Franz Anton Hillebrandt említése azért érdekes, mert mind ez ideig nincs tudomásunk arról, hogy az építész dolgozott volna az egri

püspöknek. Tekintettel arra, hogy Balásovits régi, de meg nem valósult kastélytervvel kapcsolatban említi, lehetséges, hogy Hillebrandttól is kértek tervek a pozsonyi Eszterházy-palotára, amely a stíluskritikai vizsgálatok szerint nem az ő tervei szerint készült.²⁷⁴ Balásovits a 70-es évek közepétől intézte Egerben Eszterházy levelezését, innen emlékezhetett, pontatlanul, a tervekészítés tényére.

Pilgram pápai tartózkodása idején a pápai birtokrész építőmestere Leonard Helbersdorfer volt.²⁷⁵ A leveleskönyvekben kevés adat van róla, mert 1760-ban már igen beteg volt, 1761-ben halt meg. A pápai anyakönyvekben 1747-től rendszeresen szerepel, csaknem az összes nagy kézművescsaláddal komasági kapcsolatban állt. 1749-ben ő építette a csákvári templomot,²⁷⁶ és az 1753–1754-es kiadási jegyzékek kőművesmesterében is az ő személyét kell keresnünk. Az elszámolásokban nagyobb pénzösszegekkel a pápai Griff-vendégfogadó és a nyárádi vendégfogadó szerepel. (51. kép.) A mesternek ezekkel lehetett kapcsolata, a többi munkálatok csak kisebb javítások voltak. Mivel ebben az időben igen nagy összegeket költöttek a várkápolnára, nem kezdtek nagyobb építkezésbe. A bevételeknél „Lenhard Kőműves” néven árendát fizet lakóháza után.²⁷⁷ Állandó fizetést nem kap, ez időben csak az ingénieuroknak adnak rendszeres salláriumot. Pápai céhtag volt, és esetenként egy-egy munkára kötöttek vele szerződést. Erre utal az 1761-es levél, amely a pápai új vendégfogadó tervével kapcsolatos. Thanhoffer megküldi a tervek, de nem küld költségvetést, mert „Leonhard mesterrel”, aki gyakran betegeskedik, nem mer szerződést kötni. Eszterházy erre azt válaszolja, hogy nem szükséges a mesterrel szerződést kötni, hanem dolgozzon napi elszámolásra. (1. 21 v. – 22 r.)

A „Murarius Geometrice”-nek is titulált mester, a későbbi uradalmi kőművesekhez hasonlóan, igen széles körű tevékenységet folytat. 1760-ban Prágai Péter ötvös házadójaival kapcsolatban küldik el, hogy felmérje a kérdéses telket. (1. 12 r.) 1761-ben megbízzák, hogy a pápai Somogyi-féle és a Kovácsiban levő Eszterházy-telket két példányban delíneálja. (1. 30 r.) Ezeket valószínűleg felmérte és megrajzolta. Mérnöki munkája mellett építési tevékenysége is jelentős lehetett. A leveleskönyv a gyömörei templom terveinek megszületéséről számol be részletesebben. Helbersdorfer felméri a fennálló templomot, de a prefektus kérését, hogy bővítési-átalakítási tervet készítsen, nem teljesíti, sem szép, sem kemény szóra, hanem új templomot akar építeni. Eszterházy végül beleegyezik, és meghagyja, hogy csináljon új tervet, „sed quae revera sit nova et non habeat similitudinem cum alyjs” (de ez valóban új legyen és ne hasonlítson a többihez). (1. 17 v., 18 r.-v., 19 r.-v.) A templomot Helbersdorfer halála miatt Fellner, majd Pauly kivitelezte, de a 60-as években csak a hajó készült el. A terv azonban megnyerte a püspök tetszését, mert 1772-ben, amikor sor kerül a torony felépítésére, és tervet küldenek, Eszterházy arra utasít, hogy „... aztat kell fel építenni, a'mellyet az Templommal edgyütt az előbbenyi ott dolgozó Kőműves le rajzolt.” (3. 28 r.-v.) A templom jellegzetes, „fellneres” kapuzata tehát Helbersdorfertől is származhat. (52–54. kép.) A templomok mellett gazdasági épületeket is épített, a fenti pápai vendégfogadó mellett a devecseri várbeli istálló átalakítási terveit, költségvetését és anyagösszeírását is ő készíti. (1. 18 r.-v.) Utolsó adatunk 1761 augusztusi specifikációja, melyben a pápai újjáépítendő ferences kolostor anyagszükségletét írja össze, valószínűleg a tervek is ő készítette. (1. 41 r.) (55. kép.)

Az első, adatainkban szereplő „uradalmi építőmesterrel” azért foglalkoztunk kissé részletesebben, mert az ő tevékenysége már részben az uradalmi építési irodához csatlakozik. Voit Pál Pilgram személyes munkatársaként tartja számon, és biztos, hogy a nagy mester hatással volt rá, esetleg az ő pallérjaként került Magyarországra. Terveit az uradalom megőrizte, és a későbbi mesterek szerződésénél nyilván – részben – az ő képességei szolgáltak mintaként Eszterházy számára.

Anyanyelve német volt. Mint mérnök-építész, a hazánkba áramló szakembergárda első generációjához hasonló munkásságot folytatott. (Még Fellnerről is azt állítja Balogh, hogy mérnöki tudással rendelkezik. l. 84 v.) Feladatköre a tervezésre és kivitelezésre egyaránt kiterjedt, ugyancsak jellegzetes az értékmegbecsülés, anyagspecifikáció-készíttetés, később Pauly számtalan ilyen megbízatást kap. Ez egyébként bizonyítja az uradalmi építőmesterek szerepének szükségességét is – nemcsak az építkezések, maga a gazdaság is igényli tevékenységüket.

Leonard Helbersdorfer jó képességű mester volt, amennyire fennmaradt épületeiről megállapíthatjuk. Stíluskritikai vizsgálatok bővíthetik oeuvre-jét más, a tata – gesztes – pápai uradalmak területén álló épületekkel, jellegzetes, kiszélesedő középterű, „pilgramos” templomokkal.²⁷⁸

Valószínűleg Leonard mester hosszas betegsége és Pilgram váci elfoglaltsága miatt kerül sor arra, hogy a devecseri templom építésekor 1759-ben Eszterházy Károly Padányi Bíró Márton építészét „kérte kölcsön”. Sajnos, a „Murarius Magister Sümegiensis”-ként említett mester nevét mindeddig nem sikerült tisztázni. A devecseri templomot kétségtelenül a sümegivel azonos mester építette, s e körbe más, Padányi Bíró Márton által alapított épületeket, pl. Csököly, Nyírád, Monostorapáti templomait is bevonhatjuk. A kőműves nem Tiethart Józseffel azonos, aki egyébként 1759-ben meghalt, mesterünket viszont még 1772-ben is említik. Ugyancsak kizárhatjuk Paul Moser személyét is, akinek fennmaradt tervei (pl. a kővágóörsi rk. templom) lényegesen egyszerűbb, mesterünk stílusával nem egyező vonásokat mutatnak. Stíluskritikai alapon egyébként a sümegi nyaraló is oeuvre-jébe sorolható (párkányok stb. egyezése), és ő építhette a sümegi püspöki istállót. Munkáit zömmel olyan településeken találjuk meg, melyek a veszprémi püspökök személyes tulajdonában álltak.²⁷⁹ A mestert a veszprémi püspöki építészekről különböztetik meg a „sümegi” névvel. Eredetileg Padányi Bíró Márton „házi építésze” lehetett, a püspök egy levelében „itt való kőművesem”-nek említi, aki Veszprémbe megy József kőművessel (Tietharttal) találkozni.²⁸⁰ Helyzete Fellneréhez lehetett hasonló, aki Egerben lényegében Eszterházy Károly püspök személyes építészeként szerepelt, az egyházmegye mestere, Francz József mellett.

Amikor Eszterházy Károly a veszprémi püspök építészét mint külső embert szerződötteti a nagybirtok egyik központjában létesítendő templomhoz, hasonlóképpen jár el, mint Koller Ignác veszprémi püspök, akinek ugyan van építőmestere, mégis a tatai Fellnert bizza meg a püspöki palota felépítésével.

A sümegi mester tevékenysége eddig jóformán ismeretlen. A sümegi püspöki nyaraló kedves, provinciális barokk épülete sincs még kellően feldolgozva.²⁸¹ Pedig egyes templomai, pl. az 1759-ben épült Monostorapáti hajójának szép emporiumos megoldása feltétlenül bővebb kutatásokat is megérdemelnének. Miután jelenleg

nem célunk a mesterek életművének monografikus jellegű ismertetése, csak néhány szóval jellemezzük az építészt. Mindenekelőtt feltűnő az architektonikus szűkszavúság és a jó térérzék, mely templomait és egyéb épületeit jellemzi. Az alkalmazott elemek mindig finomak, arányosak. Kedvelt motívumai az ablakok alig hajlított szegmentíves szemöldökpárkánya, a szoborfülkés tagolás és a főpárkány megoldása, mely a középtengelyben szegmentívesen hajlik, hogy az építetők címerének helyet adjon. E részletet minden templomán megtaláljuk, nyilván az alapításaira büszke Padányi Bíró igényeinek kielégítésére. Devecseren is elkészült a párkány, de Eszterházy határozottan megtiltotta, hogy címerét feltegyék a templomra. (1. 151 r.) (56 – 58. kép.)

A sümegi mestert már az uradalmi építések bizonyos sematizmusa is jellemzi. A devecseri templom eltérő motívumai – a sümeginél és egyéb püspöki templomoknál gazdagabb pillérfejeket és a homlokzaton alkalmazott hegedűablak – valószínűleg Eszterházy, illetve a pápai kivitelező mesterek, kőfaragók szerepére utalnak. A szentéllyel kapcsolatban már említettük a pápai prefektus döntő közbelépését. Amiben a mester nem engedett, az a térképzés volt. A templomok, akár a sümegit, akár pl. az Alsópáhokon, Monostorapátiban épült templomokat tekintjük, igen jó arányúak. E kérdésben a mester még Eszterházyval is szembeszállt, aki az első terv után a hajó nyújtását követelte. A kőműves kijelentette, hogy az épület arányai eltorzulnának, és inkább két oldalkápolnát javasolt. Ezt Eszterházy nem helyeselte. (1, 21 v. – 22 r.) Végül azonban a megépült templom nem sokban térhetett el az eredeti tervtől, mert arányaiban csaknem a sümegivel azonos.

Fellner, majd Pauly alkalmazásával nagyobb megbízást Pápáról nem kapott, de kapcsolatban maradt az uradalommal. Amikor Pauly 1771-ben átveszi az uradalmi építkezések vezetését, a sümegi mester által megkezdett munkákra ez nem vonatkozik.²⁸² 1772-ben Kiss Ferenc és Pauly között igen megromlik a helyzet, a prefektus „elparancsolja” a pápai mestert, és a sümegit hívja, hogy a kisebb, folyamatban levő munkákat fejezze be. (3. 50 r.)

A sümegi mester szereplése epizód jellegű. Jól mutatja azonban az építőmesterek mozgási körét.

Pilgram és Helbersdorfer csaknem egyidőben halnak meg. Ez a korszak egybeesik Eszterházy egri kinevezésével. A püspöknek tehát mind Egerben, mind Pápán egyszerre szüksége van olyan építőmesterre, aki a művészi tervezés és a gyakorlati problémák megoldása terén egyaránt megfelelő lenne. Balogh Ferenc, a nagy hatalmú tatai régens ekkor mindkét posztra egyaránt Fellnert kívánja alkalmaztatni. Jelen tanulmány nem kíván a Fellner-életmű kérdésében állást foglalni, ehhez a rá vonatkozó teljes levéltári anyag – a tatai, gesztesi és az egri adatok – összevetésére lenne szükség. Itt csak a pápai leveleskönyv adatainak revidálásával, illetve összeillesztésével kívánjuk – elsősorban a pápai uradalom viszonylatában – Fellner helyét kijelölni.

Fellner Jakab értékelése körül olyan viták alakultak ki, melyeket – talán Mayerhoffer András személyén kívül – egyetlen barokk építőmesterrel kapcsolatban sem tapasztalhatunk.²⁸³ A viták mindenesetre jelzik, hogy századának egyik legsokoldalúbb alakja volt.

Tevékenységét csak életpályájának ismeretében tudjuk felvázolni. Az adatok szűkszavúak. 1722-ben Nikolsburgban (Mikulov, Csehszlovákia) született. Nagypapa ácsmester volt. Egy kérvényéből tudjuk, hogy 1745-ben települt honunkba, 1747–1754 között a bélyei és ráckevei kamarai uradalmakban dolgozott, 1755–1761-ig pedig Komárom vármegye alkalmazásában állt.²⁸⁴ Közben a 40-es évek közepétől folyamatosan dolgozik a tatai Eszterházy-uradalom részére, ennek segítségével kerül be a komáromi kőművescéhbe 1748-ban. 1762-től 1780-ban bekövetkezett haláláig lényegében vállalkozó, viszonylag szabadon dolgozó mester, akinek tevékenységi köre nagyrészt az Eszterházy-uradalmak különböző érdekköréhez kapcsolódik.

Fellner életpályáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mindenekelőtt jól ismerhette a morva, kelet-ausztriai és északnyugat-magyarországi építészet emlékeit, a Habsburg-birodalom barokk iskoláinak jellegzetes gócait. Emellett a 18. század folyamán Magyarországon tevékenykedő minden jelentős építési szervezettel, a Kamarai Építési Hivatallal, a megyei adminisztrációval, a kőművescéhvel és az uradalmak építési irodáival tevékeny kapcsolatot tartott, s ezen tapasztalatok ötvöztetével alakította ki saját építőszervezetét. A kamara szolgálatában pallérként nagy gyakorlati tudást szerzett, és megismerkedett a magyarországi építőfeladatok zömével. A munka jó megszervezése, a bizonyos mértékű mérnöki tudás, a technikai könnyedség kétségtelenül e kezdeti tapasztalatokból ered. Ugyanakkor felismerte a sok rajzolóval, technikussal dolgozó építési iroda előnyeit, valamint a típustervek hasznosságát. A Komárom megye szolgálatában eltöltött évek alatt találkozott az egyre fejlődő adminisztráció igényeivel. Mint uradalmi építőmester, megtanult a magyar főurak, elsősorban az Eszterházyak ízléséhez és követelményeéhez igazodni, ugyanakkor sokoldalú művészi instrukciókat kapott a nagy múltú mecénás családtól. S végül mint vállalkozó céhbeli mester, tapasztalatait szabadon gyümölcsöztethette különböző megrendelők számára, különböző földrajzi területeken.

Jóformán alig találunk mestert a 18. században, aki ilyen széles körben dolgozott volna. A céhbeli mesterek zöme – különösen a vidéki céhekben – elsősorban a polgári igényeket elégíti ki, s csak kevés – esetenkénti – főúri megbízáshoz jut. Jung, aki pályafutását mint uradalmi építész kezdte, s csak később lépett a pesti céhbe, bár kapott alkalmanként kamarai megbízatást, jellegzetesen polgári mesterré vált.²⁸⁵ A kamarai építészek, mint Hillebrandt²⁸⁶ vagy Tallherr²⁸⁷ – hogy csak a legjelentősebbeket említsük – dolgoztak ugyan főúri megrendelőknek, de sem az uradalmakkal, sem a céhekkel szorosabb kapcsolatba nem kerültek. A városok és vármegyék építőmestereiről alig-alig tudunk valamit, alkotó tevékenységük zömmel jellegtelen adminisztrációs és gazdasági épületekre, templomokra korlátozódik, idejük legnagyobb részében különböző bizottságokban szakvéleményeket adtak.²⁸⁸ Amennyiben egy-egy nagyobb építkezéshez a megye külföldi építőmestert szerződtetett – pl. a nagykállói megyeháza esetében Giuseppe Aprilis olasz építőmestert –, ez rendszerint a helyi céhek nagyfokú szakemberhiányát jelezte. Ezek a mesterek azután a környéken több megrendelést is kaptak – esetünkben számos kiskatély és a nyíregyházi evangélikus templom jelzi a fenti építészműködését –, hatásuk azonban földrajzilag is, művészileg is igen körülhatárolt.²⁸⁹

Bár Komárom megye építőmestereiről a topográfia megjelenéséig elég nehéz teljes képet kapni, a Bécshez viszonylag közel álló területen több jelentős építésszt is ismerünk már, pl. 1753-ban a későbbi udvari építész, Johann Baptist Martinelli készít terveket a dunaalmási és neszemlyi templomokra mint kamarai építőmester.²⁹⁰ Az, hogy Fellner Tatán telepedett meg, nagyrálátó terveit jellemzi. A Komárommal vetekedő város, az Eszterházyak központi uradalma alkalmas volt arra, hogy a hivatali szolgálatból a jobban jövedelmező főúri-céhes rendszerbe léphessen. Ezért dolgozott az uradalom számára is már kamarai és megyei elfoglaltsága idején. A komáromi céh, melynek tagja volt, nem volt különösen jelentős, országos hatáskörű, Fellner tevékenysége így meglehetősen hosszú ideig lakóhelyére, Tatára, illetve az Eszterházy-uradalom területére korlátozódik. Első valóban önálló és jelentős megbízásához, főúri megrendeléséhez, a móri Lamberg-kastélyhoz viszonylag későn, 1761 – 1762-ben jutott. A munkát valószínűleg a tatai kapucinusok közvetítésével kapta, akik Mórról települtek a tatai rendházba, s épületükön Fellner dolgozott.

A móri kastély talán a legproblematisabb Fellner egész életművében. Biztosan csak annyit tudunk, hogy ő volt a kastély „Baumeister”-e.²⁹¹ Hogy ez csak a kivitelezésre vagy a tervezésre is vonatkozik, jelenleg nem tudjuk megállapítani, az építési iratok ugyanis részben elvesztek, részben még rendezetlenek Bécsben. Amennyiben Fellner maga tervezte az épületet, olyan kiérlelt mesterként lépett színre, hogy későbbi munkái viszonylagos visszalépést is jelentettek. A jellegzetes „fellneres” részletmotívumok (a sávozott fülkékbe helyezett nyílások, a virágdíszes ablakszemöldökök, a középrész attikái vázakkal stb.) mellett a jól szervezett alaprajz, a harmonikus tér- és tömeghatás és a környezettel való szerencsés kapcsolat érdemelnek figyelmet, melyet a veszprémi püspöki palotán is észlelünk.

A mesterkérdés eldöntése azért lenne érdekes, mert az igen határozott ízlésű Eszterházy Károly – nézeteink szerint – eklekticizmusával inkább rontott az építőmester stílusán, mint javított. A veszprémi püspöki palota és a móri kastély rokonsága azonban arra késztet, hogy Fellnert tartsuk a tervezőnek is. Lehet, hogy ez volt az az épület, mely Balogh Ferenc tatai régenst meggyőzte arról, hogy a tatai építőmesterben nemcsak gyakorlati szakembert, hanem olyan építésszt pártfogolhat, aki az átlag fölé emelkedő feladatokra is alkalmas.

Fellner valószínűleg Balogh tanácsára hagyott fel a vármegyénél betöltött állásával, s döntött úgy, hogy az Eszterházy-grófok szolgálatába áll. A megosztásra került birtokon nagyobb építkezéseket vettek tervbe, Tatát Eszterházy Ferenc, Pápát Eszterházy Károly kívánta modernizálni, emellett az utóbbi már váci püspök korában bebizonyította, hogy nagyszabású építési programot tűzött ki maga elé. Balogh ismerte Fellner képességeit. Tudta, hogy tökéletesen járatos az építkezések szervezésével, előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos összes kérdésben. Ugyancsak meg lehetett győződve a mester technikai felkészültségéről is, amit hosszú pallérkodása alatt szerzett, s ezzel később is biztosította a „nélkülözhetetlenségét” a pápai birtokon. Valószínűleg Pilgram és Helbersdorfer halála után azonnal alkalmazni kezdte Fellnert a pápai uradalomban. A leveleskönyv idevonatkozó első levele szerint 1762 augusztus 4-én Fellner Pápán van, és a „ser, palinka, Korchma, úgy Vendég fogadó házak és pinczék... valamint új téglakemenczék” problémáiról tanácskozik. Eszterházy ekkor elküldeti Gyömörére a

templom miatt, melynek kivitelezése Fellnerre hárult, és megjegyzi, hogy „bezzeg lesz itt is mit delineállyon Egerben”. (1. 50 r.) A további levelezésből kiderül, hogy Balogh először a pápai irgalmas rendi kolostorral kapcsolatban szerez önálló tervezői megbízást Fellnernek, és ráveszi a püspököt, hogy ezt fogadja el egy Bécsben készült delineációval szemben. (1. 52 r. – 53 v.) Ezzel egyidőben kezdi ajánlani a többi Eszterházy grófnak is.

Ajánlásának talán legjellegzetesebb szempontjára mutat rá 1762. szeptember 10-i levele Fellnerről: „... kinél bizonyára akármely Bécsi is nem értelmesebb, de nagyobb annál, hogy olly tökéletesen és igazán mind ő, Excelldat senki sem fogja szolgálni.” (1. 59 r.) A levelezés további része eléggé közismert, Balogh kiemeli gyakorlati jártasságát, majd bemutatja a kőműves művészigleg legsikerültebb terveit, elsősorban a tatai kastély átépítési tervét. Eszterházy ezek alapján igen jó véleménnyel van róla. Hogy végül sem Egerben, sem Pápán nem lesz „uradalmi építész”, nem annyira a püspök véleményének megváltozását jelenti, hanem magának Fellnernek az álláspontját is. Nagyon hamar felismeri, hogy a dunántúli „vidéki” céhbeli mesterek mellett számára nagy lehetőségek vannak.

Mire Eszterházy 1763 tavaszán elhatározza, hogy átadja neki az egri és a Heves – Külső-Szolnok vármegyei építkezések irányítását (1. 93 r.), az építőmester olyan feladatokat kap Eszterházy Miklóstól, mint a tallósi, cseklézi, szeredi kastélyok átalakítása, Eszterházy Ferenc pedig megbízza a tatai vár barokk újjáépítésével. Folyamatosan dolgozik a pápai irgalmas rendi kolostoron (59. kép), és Eszterházy Károly megbízatásából a gyöngyösi kvártélyházra, az egri püspöki palotára készít terveket. S ami szerintünk döntő, csaknem egyidőben kapja a megrendelést a veszprémi püspöki palotára is, június 14-én a püspök már tervekért „bombardérozza”. (1. 111 v.) Fellner ekkor nyilván felismeri, hogy számára jövedelmezőbb, ha viszonylag független marad, és amellet, hogy a tata – gesztesi uradalmak építészé, „aedilium magister”-e, idegen megrendelőktől is vállal munkát. (1775-ben pl. a zirci apátság megrendelésére készít templomtervet,²⁹² a székesfehérvári városi tanácsnak 1776-ban kaszárnyszerű tervet,²⁹³ a Zichyeknek kastélyátalakítási tervet szállít²⁹⁴ stb.)

Eszterházy nyilván hamarosan észreveszi ezt, de számára is megfelel Fellner álláspontja. Így mindkét „uradalmi építési irodájába” jó képességű vezető építőmestereket fogad: Egerben Francz József, Pápán Pauly Mihály alkalmasak arra, hogy a rutinmunkát lebonyolítsák, Fellner pedig, akit az egri salláriummal mint „magánépítész” köt személyéhez, Pápán is megkapja a legjelentősebb építkezések vezetését. A püspök számára így biztosíték van arra, hogy a kiemelkedő építkezések idegen munkaerővel, megfelelő színvonalon megvalósulnak, ugyanakkor minden felmerülő probléma esetén szaktanácsot kérhet, és ez nem az uradalom állandó költség-számláját terheli, hanem alkalmanként, a szükségleteknek megfelelően fizetnek. Hogy Eszterházy véleménye nem változott Fellnerről, azt 1778-as levele bizonyítja. Kiss prefektus nagyon összevész Fellnerrel és pallérjával. Mindkét fél levelet ír a püspöknek, aki így oktatja ki a prefektust: „... meg kívánnya a becsületét és méltán, mert érti a Mesterségét és azért valahová megyen, nagyon böcsülete. Nemcsak nálam, de Eőseimnél is, Batyamnál is és másut is.” (3. 191 r. – 192.) Maga Kiss is úgy tartja, hogy Pauly nem hasonlítható hozzá, mert Fellner „különös épületeket és Munkákat tesz”. (3. 193.) A pápai uradalomban a

nagytemplom építésén kívül (11. és 60. kép), mely talán a legjelentősebb megbízatása Eszterháznak az egri liceum mellett, kikéri a tatái mester véleményét az összes felmerülő technikai kérdésekben. Stukkókkal, templomi keresztek, címerek elhelyezésével stb. kapcsolatban haláláig ő a szaktekintély a pápai birtokon.

Fellner a pápai és az egri építési irodákban mintegy 15 évig tartotta a „külső építész” funkcióját, ami – tekintve azt, hogy képzettsége alig tért el a többi Magyarországra vándorolt kőművesmesterétől – arra mutat, hogy egyéni képességei emelték az átlag fölé. Ugyanakkor a tata – gesztesi birtokrész uradalmi mestere, fizetett alkalmazottja, számos híd, gazdasági épület, kegyűri templom is fűződik nevéhez.

Munkásságának jelentőségét talán úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a 18. századi céhrendszeren belül egy modernebb szervezet, az építési iroda tapasztalatait is hasznosítani tudta, s ezt főúri pártfogói, elsősorban az Eszterházyak segítségével az ország nagy területén érvényesíthette. „Irodája” lényegében a kamara mintájára működött, pallérjai mellett, akik az építkezést vezették, Grossmannt mint mesterjelölt-gyakornokot alkalmazta a bécsi céhmester öccsének személyében. „Rajzolóinak accademiaja”, akik az uradalmakat is nyilván ellátták rajzolókkal, elkészítették a kiviteli terveket, a manuális munkát. Ezzel nyílt lehetőség a nagyszámú megrendelés kielégítésére. (Sajátosan mond ennek a modern szervezetnek ellent a céhes kötöttségnek olyan személyes motívuma, mint pl. a „kötelező” házassága Rimholcz József kőművespallér özvegyével.)

Tervezői alkatának talán legjellegzetesebb vonása az a hajlékonyság, mellyel a különböző megrendelők és megrendelések igényeihez alkalmazkodni tudott. Emellett valóban sokoldalú tapasztalatokkal rendelkezett, ezért találták őt alkalmasnak a legkülönbözőbb feladatokra. A gyöngyösi kaszárnya terveinek tanulságait a székesfehérvári kaszárnyánál gyümölcsöztette, az esztergári templom a Pápa–Tata környéki templomok mintájára készült, s a példákat még sorolhatnánk. Ezzel lényegében a típusterveket kialakító irodához jutunk. S ez különösen jellegzetes tényező a Fellner-oeuvre szempontjából. A szakirodalom pl. Pauly csaknem valamennyi épületét Fellnernek tulajdonítja,²⁹⁵ – s tegyük hozzá, annyi joggal is, mivel a típusteremtő erő kétségtelenül az ő kezdeményezésére vezethető vissza.

Fellner tevékenységének idején az uradalmi kőművesmester Pauly Mihály volt.²⁹⁶ Bécsi kőművescsaládból származott, melynek Pilgrammal is voltak kapcsolatai,²⁹⁷ de rajzstílusa, építészeti felfogása arra utal, hogy esetleg Fellner valamelyik építkezésén, talán a gyömőrei templomnál mint pallér került kapcsolatba a pápai uradalommal.²⁹⁸ A gyömőrei templom kivitelezését már ő fejezi be. 1765 körül telepszik le végleg Pápán. 1769-ben házasodik meg, tanúi Michael Alkaier kőművesmester és Franz Winkelmayer kőfaragómester.²⁹⁹ Menyasszonya, Susanna Czehmassnin hajadon, szintén kőművescsaládból származhat, testvére Pauly pallérja. 1771-ben szerződött az uradalom, akkor átveszi az összes építkezéseket.³⁰⁰ Céhbeli mester volt, és Eszterházy, mint rendesen, pártfogolta, hogy más megrendelőknek is dolgozzon. Így Pápán több nemesi házat emelt (pl. a Rohonczy-, Csuzy-, Tallián-házakat), de dolgozott a Csallóközben Amadé főispánnak is stb.

(3. 128 v. – 129 r. stb.), és többször említik, hogy hosszasan távol marad az uradalomtól.

Tevékenységi köre a 18. század csaknem valamennyi feladatát felöleli. Hosszú ideig állt Eszterházy szolgálatában, az 1800-as évek elején még alkotott, munkakörét fia vette át fokozatosan. 1790-ben alkalmazták mellé Schwedt Jánost, de a század végéig ő marad a főépítész. Eszterházy jó véleménnyel lehetett róla, amint ezt pályája kezdetén már jelezte is: „Maga munkáját látzik érteni” (3. 36 r.), „... jobb annál ott nints” (3. 41 r.), és élete végéig megtartotta szolgálatában. Helyzetét, és vele együtt a legtöbb uradalmi építőmester helyzetét, akik mint céhtagok kaptak állandó jellegű megbízást egy-egy uradalomtól, igen pontosan körülírja Kiss Ferenc 1778-as levele. A mester külön bérezést kér, mivel az uradalom Pápán kívül eső épületeinél sok helyszíni munkát végez, anyagot vásárol és delineatiókat készít stb. (3. 177 r.) Kiss véleménye ezzel kapcsolatban a következő: „... Cavens az Építő Mester az épületért, tehát maga kárát távoztattya magától akkor, amidőn a munkát és Embereit tekinti, és így kötelessége Mester Garasokért végbe vinni azon Faradságot. Egyedül Tartással és Alkalmatossággal tartozik az Uraság. Obriszt pedig és kiczövekölést midőn tesz, akkor maganak munkát keres és szerez... Gratiastul és Nagy Jutalmul veheti, hogy állandó munkája legyen, és Tatai Építő Mesterhez, vagy más hasonlóhoz, ki különös épületeket és Munkákat tesz, nem teheti magát...” Mégis javasol neki az előző évre visszamenőleg 10 mérő rozs, 4 mérő búza, 2 mérő árpa jutalmat, amit Eszterházy nem ad meg. (3. 193.)

Pauly teljes életművének felsorolása meghaladná jelen munkánk kereteit, leveleskönyveink szinte napról napra emlegetik a különböző uradalmi épületekkel kapcsolatban. Legjelentősebb művei plébániatemplomok. A legfontosabbak, építési idejük szerint: Nyárad, Pápateszér, Hidegkút, Csót, Balatonarács, Bakonyszücs, Szerecseny, Bakonyszentiván, Pápakovácsi, Béb, Pula, Noszlop. (61 – 66. kép.) Emellett több templomátalakítást, bővítést is tervezett és kivitelezett. Pápán, többek között, a plébániaház és a prefekturális ház, valamint a balatonfüredi Eszterházy-villa fűződik nevéhez. Több oltártervet is készített, pl. a bakonyszücsit, (67 – 68. kép),³⁰¹ sőt a szentélyek belső párkányát úgy alakította ki, hogy később megfelelően beilleszthesse az általa preferált oltárformát. Templomterveit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy nagyjából egyféle tértípust alkalmazott, az ugodai templom alaptípusát, sőt, amikor a pápai kálvária centrális kápolnáját kellett elkészítenie, komoly tervezési nehézségei voltak. (5. 178 r.) A homlokzatok vizsgálata bizonyos elfáradást mutat, késői műveinek egyszerűsége nem annyira a klasszicizmus, mint inkább a sablonosság felé hajlik. Ez azonban részben Eszterházy instrukcióinak is tulajdonítható, aki állandóan ugyanazt a tervet készítteti el vele. A plébániaházak, vendégfogadók esetében hasonló a helyzet, az építkezések szempontja elsősorban a gazdaságosság. (69 – 70. kép.)

A tervek mellett számtalan felmérést készít meglevő épületekről, oltárokról, gyakran régebbi terveket másol le. Mérnöki képességei gyengébbek lehettek, általában az ingénieur készíti munkáihoz a terepfelméréseket és a kertterveket. Pauly rajzai viszont szépek, pontosak.³⁰²

Terveihez gyakran több változatot is készít, illetve papírra veti a prefektusok elképzeléseit. Ez utóbira gyakran van utalás, ami azt mutatja, hogy kezét a helyi

uradalmi tisztek még jobban megkötötték talán, mint maga Eszterházy. A püspökkel kevés személyes kapcsolata volt, a találkozásokkal meg kellett várnia az uraság látogatását, őt magát nemigen küldték Egerbe. Így leveleiben igyekezett a püspöknek saját elgondolásait vázolni. Miután azonban a leveleket a püspök általában a prefektusokhoz küldte vissza, nyilván hamarosan rájött, hogy ellenvéleményeivel csak saját helyzetén ront. A prefektusokkal általában elég rossz viszonyban volt, Eszterházy viszont rendszerint kőművese pártjára állt. A püspök tudta, hogy Paulynál jobb képességű mestert a környéken nemigen tud szerződtetni, aki jó felkészültsége mellett valóban teljesen az uradalom érdekeit szolgálja.

Pauly munkásságával egy nagyon tevékeny uradalom építőmesterének tipikus feladatait és eredményeit jellemezhetjük. Épületeinek hatását kimutathatjuk a 19. század elején épült templomokon is, késő barokkos formavilága sokáig továbbélt a Bakony-vidéken. Csaknem negyvenéves munkássága alatt nagyrészt hozzájárult Pápa városias, modern kiépítéséhez, az uradalmi falvak zömében a templomok, vendégfogadók az ő keze nyomát őrzik, és épületei mintaként szolgáltak pl. a protestáns templomoknak is.

Az uradalomban és nyilván a céhben is helyét fia, ifj. Pauly Mihály foglalta el, és a 19. század elején az ifjú Pauly keze alatt dolgozott adjutánsként Fellner Jakab József nevű fia.

Fellner Jakab halála után Grossmann József folytatta a pápai uradalom nagy építkezéseit.³⁰³ Tevékenysége már a mester halála előtt kezdődött. 1780 márciusában, 33 éves korában került Bécsből Fellner mellé,³⁰⁴ s ekkor részben átvette a pápai templom építkezéseit. Mindössze háromnegyed évig dolgozott Fellner mellett Tatán, előtte valószínűleg bátyja, Leopold Grossmann foglalkoztatta bécsi irodájában. Korábbi tevékenységét nem ismerjük, mindenesetre hazánkba kierlelt mesterként érkezett, egyformán magas szintű tervezési és kivitelezési gyakorlattal. Ő fejezte be a pápai templomot, melynek főoltára saját tervei alapján készült.³⁰⁵ Grossmann nevéhez fűződik a pápai várkastély átépítése is. (71–73. kép.) Eszterházy Egerben a székesegyház terveit készítette el vele.³⁰⁶ E megbízások arra mutatnak, hogy inkább művészi, mint mesteri képességeit vették igénybe. Valóban, a deveçseri kanális kivételével, amikor szaktanácsadóként hívják meg, a pápai uradalom épületeinél nem alkalmazzák. (4. 248 v. – 249 r.) Valószínűleg Fellner is megkülönböztető figyelemmel alkalmazta a bécsi építőmestert, akit nem pallérjaként, hanem betegsége miatt talán inkább helyetteseként dolgoztatott. Amikor Grossmann özvegye az elhunyt salláriumára iránt érdeklődött (5. 42 r.-v.), kiderült, hogy ezt Egerből folyósították, ami azt mutatja, hogy Eszterházy Grossmann-t Fellnerhez hasonlóan inkább személyes építészének, mint valamelyik uradalom mesterének tekintette. Helyzetük tehát a sümegi mesteréhez hasonló. A püspöknek nagyra törő céljai voltak vele Egerben is, és halála után terveit – nyilván későbbi felhasználásra – Egerbe kérte. (5. 26 r.) Az építőmester, ha 1785-ben bekövetkezett korai halála nem akadályozza, Eszterházy irányításával valószínűleg nagy építésszé válhatott volna. Halála után Leopold Grossmann tervezi, hogy lejön Bécsből, és a pápai várkastély befejező munkálatainál segít. (5. 45 r.)

Grossmann megjelenése Tatán, és Fellnerhez való szegődése rámutat, mennyire jelentős volt a gróf Eszterházyak házi építésének – és Fellner pallérjának – lenni.

Grossmann József halála után utóda Gött Antal bécsi származású kőműves lett. Forrásaink Grossmann practicansának nevezik, a mester özvegye rajzolóként ajánlja.³⁰⁷ Göttöt tehát Grossmann, valószínűleg Fellner hatására, a kamarai rendszer szerint inkább tanítványaként foglalkoztatta, mint a hagyományos pallér – mester kapcsolat keretében. A kettősséget viszont jól jellemzi, hogy Gött a kőművescéhbe Fellner, illetve Grossmann özvegyének feleségül vételével kerül be.³⁰⁸

A 18. század végére tehát a nagyrészt vállalkozóvá nővő céhbeli mesterek maguk sem követték egyértelműen a régi rendszert, de annak megkötöttségeivel szembe kellett nézniük. Gött örökölte az özvegy építési irodáját és elődeinek uradalmi építőmesteri tisztségét Tatán.³⁰⁹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a külső építész szerepét is betöltheti. Eszterházy nem alkalmazta Egerben,³¹⁰ Pápán pedig inkább második uradalmi mesterként, mint nagy építészként kezelték.

Legfontosabb munkája a pápai várkastély Grossmann által megkezdett átépítésének befejezése volt. Ez elsősorban az enteriőrök kialakítását jelentette, az ifjú tatai mester tervei szerint készült a sala terrenák és részben az emeleti helyiségek belső kialakítása. Itt azonban sok megkötéssel dolgozott, az utasítás általában a már elkészült szobákhoz való alkalmazkodás volt, illetve a meglévő Grossmann-féle rajzok megvalósítása. A templom befejező munkáinál is a kivitelezés volt a feladata; alkotó módon, mint elődje, nem változtatott az épületen. Pauly betegsége miatt néhány gazdasági épületnél kap megbízatást (5. 30 r.), de már a vár melléképületeinek munkáit a pápai mesterre bízák. Gött nagyobb feladatai a deveçseri vár és új templom terve. Az előbbi a püspök „kitanult gusztusa” szerint 1790-ben készítette el (5. 153 r.), de nem került kivitelre. Az új deveçseri nagytemplom tervezése igen hosszú ideig tartott, és Balásovits prefektus javaslatára Pauly tervét részesítették előnyben az övével szemben.³¹¹ Amikor Bittó Titus lett a prefektus, Gött-tel a kapcsolat jóformán megszűnt. 1798-ban mint konzulენტ meghívják a nyáradi templom tornyának felülvizsgálatára, de ekkor a tatai régenshez már külön kérelemmel fordulnak, hogy küldje le a mestert, és szakvéleményét más építőmesterekkel is felül akarják vizsgáztatni. (7. 86 r. – 87 v.) Gött Eszterházy Károly halála után az újraegyesült birtokon kap ugyan megbízatásokat, de ezek főleg gazdasági épületek. Göttnek a pápai birtokon így jelentős megvalósult épülete nincs, személyében a tatai mesterek építőművészeti hagyománya már nem érvényesül.

A fenti építészek mellett más pápai városi céhmesterek is kaptak alkalmanként megbízatásokat. Az Alkaier (Algaier) család az egész század folyamán szerepel. Az 1764-es elszámolások szerint Alkaier Mihály kőművesmester vezeti az uradalom épületeit, pallérja testvére, Alkaier János volt.³¹² 1798-ban pedig fiát, Alkaier Gábort ajánlja Bittó Titus Eszterházy szolgálatába Pauly helyett. (7. 57 v. – 58 r.) Ők azonban végül nem kapnak állandó megbízatásokat, megmaradnak városi mestereknek. Ugyancsak nem kap a levelek szerint jelentősebb tervezői megbízást Schwedt János kőművesmester sem, akit Balásovits még 1790-ben fogad fel, „... mert Pauli mind Szemei és Vénsége miatt, mint más sok dolga miatt a rajzolást nem győzi, de már ... egyet értenek és együtt dolgoznak”. (5. 139 v. – 140 v.) Alkalmazása tipikusan az uradalmi irodára jellemző tendencia, végig Pauly kisegítője, főleg helyszíni szemléket, anyagspecifikációkat készít. Schwedt például

Pauly mellett dolgozik – Balásovits megrendelésére – a pápai prefekturális házban, ám míg Pauly követelése csaknem 1500 Ft, Schwedté 200 Ft körüli, ami a kettejük munkája közti különbséget is jelzi.

A fenti elemzésben röviden vázoltuk azoknak az építészeknek a tevékenységét, akiket a pápai uradalomban alkalmaztak, és akik a 18. század második felében a Dunántúl egyik legjelentősebb birtokán alkottak. Munkájuk eredményeképpen kialakult Pápa barokk arculata, újjáépült Devecser, felépült mintegy 25 templom, több kápolna és számtalan egyéb uradalmi épület.

KÉZMŰVESEK A PÁPAI URADALOMBAN

Egy épületen mindig több különböző mester dolgozik együtt. Szerepük a műalkotás szempontjából változó súlyú, az építkezések ismertetése azonban csak a kollektív munka elemzésekor teljes.

Az ácsok, akiknek munkája nélkülözhetetlen minden építkezésnél, általában helyi céhtagok. A leggyakoribb céhcsoporthoz tartozás a kőfaragó – kőműves – ács kapcsolat, amely e három mesterség szükségzerű összefonódására utal.³¹³ Az ácsok helyzete az uradalomban a kőművesekéhez hasonló. Rendszerint nem kapnak állandó fizetést, legalábbis Pápán, viszont az uradalom egy-egy mesternél állandó megrendelőként lép fel.

Az ácsok jelentősége az építkezésekben tájegységenként különböző. A pápai uradalomban zömmel téglából és kőből építtetnek, így önálló munkára viszonylag kevés alkalmuk van. A faépítészet azonban, adataink szerint, nagyobb jelentőségű a Dunántúlon is, mint arra a megmaradt emlékekből következtetnénk.³¹⁴

1766-ban a gannai templomot Eszterházy utasítására fából építik fel (1. 223 v.), nyilván a helyi ácsmester tervei szerint. Az első hidegkúti templom 1780-ig állt, faoratórium volt. (4. 54 v.) A nyögéri templom még 1798-ban is „tölgyfa oszlopokra és zsúp födéltre vagyron építve”. (7. 85 r.)

Emellett sok gazdasági és uradalmi épületet emeltek fából, 1783-ban pl. a pápai ácsmester „obrizt” küld a devecseri pintérházzal (4. 204 v.), 1792-ben pedig Tállyára rendelik, hogy az ottani malom melletti kenderőtörőt „lássá és delineálja”, és az igali malom mellett hasonlókat építsen. (5. 184 r.-v.) Ugyancsak sok olyan épület készül el terveik szerint, melyeknek szerkezete zömmel ácsmunkában készült, pl. a granáriumok stb. A pápai plébániaház granáriumma, istállója, kocsiszínje, valamint a kútház az ácsmester tervei és kivitele alapján készült el. (4. 156 v. – 157 r.)

A leggyakrabban igényelt munka a tetőszerkezetek és fafödémek készítése volt. Itt az ácsmester dolgozhatott a kőművesek által megadott rajz vagy saját tervei szerint. Az utóbbi esetben éppúgy köteles a fedélszékek, tornyok terveit jóváhagyatni, esetleg alternatív megoldást ajánlani, mint a kőművesmester. Eszterházy püspök rendszerint választ a tervek között, approbatiója nélkül sem a fakitermelést, sem a kivágott fa faragását nem szabad elkezdni.

Az ácsmester a tervekhez a szükséges anyagok összeírását is mellékelte, illetve költségvetést készített. A kőművessel együtt jelent meg a szemléken, melyeket vásárlások, újjáépítések előtt tartottak. Kettejük együttes véleménye jelentette a teljes költségvetést, az ács felbecsülte az összes famunkát, a kőműves pedig a

kőfaragó munkát is beszámította. Így 1761-ben a pápai ferences kolostorhoz Laurenz Campmiller ácsmester is készít specifikációt Helbersdorferrel együtt. (1. 40 v. – 41 r.) Ugyancsak az ácsmester vagy pallérja válogatta ki az uradalom munkáihoz szükséges és az áruba bocsátandó fákat a Bakonyban, gondoskodott a faragásról, szállításról, kidolgozásról.

Az ácsok általában közvetlenül az uradalommal szerződtek, ritkábban a kőművesmesterrel. Fellner és Grossmann saját munkáikhoz Tatáról hoztak ács mestert, a mesterek pedig pallérjaikat és legényeiket is Tatáról szerződtették. Ez azonban nem a helyi mesterek képességeinek korlátait jelzi, hanem a szoros kapcsolatot az egyes céheken belüli mesterek között. Amikor például a tatai ács összevész az uradalommal, a nagytemplom tornyát a pápai folytatja. (3. 191 r. – 192 v.) A tatai ács mesterek mindenesetre az építőmesterekhez hasonló kiváltságot élveztek Pápán, a misericordianus épület és a nagytemplom mestere pl. évi 100 Ft fizetést kért, amiért évente egyszer személyesen ellenőrzi a munkát. Ez Fellner egri fizetésével azonos összeg! A végén, hosszas vita után 50 Ft évi salláriumot kapott is. (3. 195 v.; 4. 105 r.)

Az ácsok szerepe az épület megvalósulásának menete és művészi megjelenése szempontjából egyaránt jelentős. Miután az ő feladatuk az állványok építése és bontása, továbbá a kőművesmunkák jelentős része a tetőszerkezet elkészülésének függvénye, tevékenységüket éppúgy állandó figyelemmel kísérik, mint a kőművesekét. Kiss, amikor beszámol Pauly rossz munkájáról a füredi Eszterházy-villa építésével kapcsolatban, azonnal hozzáteszi, hogy az ács mestert viszont dicsérték neki. (4. 109 r.-v.)

Eszterházy a tetőszerkezeteket hasonlóképp bírálta el, mint az épületterveket. A toronysisakok pl. éppúgy, mint maguk a templomok, bizonyos tipizálást mutatnak. A 80-as évekig -a minta a pápai „szürke barátok tornya” volt, és a püspök ragaszkodott ehhez a formához. (4. 136 r.) Később gyakoribb a nyújtott nyolcszögű sisak, nyilván más ácsmester munkájaként.

A barokk korban a reprezentatív lakóépületekben az emeleti helyiségek általában síkmennyezetesek, fagerendás szerkezetek stukkóborítással. Ezek karbantartása, javítása állandó probléma. Különösen jelentős ez a kérdés a pápai várkastélynál, ahol a régi épületrész földeme folyamatos reparációra, cserére szorul, ez ismét az ácsok munkáját szaporítja.

Szembekerülnek ezenkívül számos egyéb problémával, pl. csatornakészítéssel, toronykeresztek felerősítésével stb. Véleményük gyakran ütközik a kőművesekével, s a vitákban egyenrangú félként kezelik őket. (3. 201 r. stb.)

Az ácsszerkezet a műalkotás összképének jelentős eleme. A toronysisakok sziluettje az egész templom megjelenését befolyásolja, ez jól megfigyelhető pl. a deveçseri templomon, melynek a sümegi kőműves egyéb munkáihoz képest lényegesen gazdagabb toronysisakja van, s ezzel az egész épület dekoratívabbá válik. A tetőzet formája is alakítja az épület tömeghatását: kastélyaink egy részének jellegzetes éke a „babilon”, amely nem valódi térigényből fakadó, hanem csak díszítőelem. A máriabesnyői kegytemplom „loretto házának” a templomépítészetben szokatlan manzárdfedése ikonográfiai tartalmat is hordoz.

Hogy a kivitelezés nem volt egyszerű, több levél bizonyítja. Kiderül pl., hogy a tatai ácsmester pallérja kétszer is elfaragta a pápai nagytemplom bonyolult

tetőszerkezetét (4. 105 r.), és néhány túl nehéz fát ki kellett cserélni. (4. 20 r.-v.) (74. kép.) A prefektus külön beszámol arról, amikor a várra felteszik a tetőszerkezetet. Kiss novemberben jelenti, sokadszorra: „Az Ácsok még sem állították fel a Babilont, ha nem most is alétták.” (4. 202 r.)

A mesterek önálló építési tevékenységét a dunántúli birtokon az anyag pusztulása miatt nem tudjuk elemezni, az országszerte fennmaradt faemlékek azonban az ácsok egykori magas szintű konstrukciós tudásáról tanúskodnak.³¹⁵ Gyakran nemcsak a szép szerkezetek képviselnek technikátörténeti értéket, hanem egyes gerendák maguk is, pl. a móri Lamberg-kastély szépen megmunkált, élszedett, profilos darabjai, a vasszécsényi Ebergényi-kastély évszamos gerendája stb.

A tetőfedőket általában megtaláljuk olyan városokban, melyek élénk építési tevékenységet folytatnak, gyakran az egyesült céh tagjai is. A cserepes – a forrásokban gyakran architector – rendszerint az ács vagy a kőműves specificatiója alapján dolgozik, és elszámolásra fizetik. Az uradalom igyekezett biztosítani a szükséges munkaerőt Pápán, ezért a helyi mester halála után hosszas rábeszéléssel egy székesfehérvári cserepest hívtak a városba, akinek az uradalom biztosított szállást, amíg berendezkedik. (3. 62 v.) Nem megfelelő munka esetén pedig Eszterházy javaslatára győri cserepesnek adtak megbízatást. (3. 208 r.)

A püspök rendszerint figyelemmel kísérte a fedőanyagokat is. A bébi és kovácsi templomnál hosszasan mérlegelték, hogy ezek sisakját bádoggal vagy rézzel fedjék-e le. Eszterházy végül felvetette, hogy az egri „életes házhoz” és az épülő maklári templomhoz hasonlóan az új anyaggal: palával, azaz „fekete kő sindel”-lel fedjék a templomokat. (5. 198 r. 1793.) Ugyancsak a püspök javasolja, hogy a pápai uradalom vágjon maga fazsindelyt, ahogy ezt Egerben is teszik. (5. 171 r.) Arra is van gondolja, hogy a tégláéletők közül a gannaiban égessék a tetőcserepet, mert erre az ott található agyag minősége a legalkalmasabb. (3. 40 r.) Az igényesebb fedőanyagokat az uradalmon kívül készíttetik el, és szükség esetén idegen mestereket is hívnak. 1754-ben a kastélykápolna tetőbádoggjait Eszterházy Ferenc Pozsonyban csináltatja.³¹⁶ A deveçseri templom bádoggját Bécsújhelyen veszik meg. (1. 161 r.) A pápai nagytemplom toronysisakjait „bavariai” rézművesek fedték le, miután az ácsok a formákat deszkából kialakították. (3. 200 v., 205 v.; 4. 7 r.-v.)

A tetőfedés anyagának megválasztását általában gazdasági és tűzbiztonsági indokok határozzák meg, néha műszaki okok is befolyásolják. A végeredmény szempontjából azonban, pl. a toronysisakok formája esetén nem mellékes, hogy bádog, réz, cserép vagy fazsindely az anyaga. Az ácsok gyakran több tervet is csinálnak a cserép- és zsindelyfedésre, mivel azok más tetőszerkezetet igényelnek. (4. 52 r.-v.) Különösen a fazsindely, melyet a szövegek szerint fenyőből hasítanak és vörösre festenek (5. 41 r.-v.; 6. 119 v. stb.), mutathatott élénk, színes képet a fehérre meszelt templomok koronájaként.

A tető az épület időjárástól leginkább veszélyeztetett része, a beázások viszont komoly problémákat okoznak. Nem véletlen, hogy a 17. században már dicsérő ének születik a zsindelykészítőkről (91. kép), a 18. században pedig magyar nyelvű illusztrált szakkönyvek is foglalkoznak a tetőfedésekkel. (75–76. kép.)³¹⁷

Az épületekkel kapcsolatban az asztalosok is állandó megbízatásokat kapnak az uradalomtól. Az adatokból nehéz elválasztani a bútorasztalost és az épületeszta-

lost. Balásovits Mihály házán 3 asztalos is dolgozott, és munkáik egy részét Balásovitsné magával vitte, ugyanazok a mesterek tehát épületasztalos munkát és berendezési tárgyakat is készítettek. Erre utal a Kiss-féle elszámolás a balatonfüredi Eszterházy-villáról, melyben az építkezés költségeit „néhány házi mobiliákkal együtt” jelzi (4. 126 r.), nyilván mert az asztalos a kétfajta munkát együtt számolta el.

Az épületasztalosok tevékenysége a munkák menete szempontjából igen fontos volt. Az ablakkereteket és zsugáterekeket kívülről illesztették a helyükre, addig nem lehetett az állványokat lebontani, míg ezek el nem készültek, a kapuk időben történő elhelyezése pedig már az építőanyag védelme szempontjából is jelentős. Érthető tehát, hogy az uradalom igyekezett előnyös szerződéssel állandó munkaerőt biztosítani. Ezért elsősorban helyi mestereket alkalmaztak épületasztalosként. A nagyobb jelentőségű és művészi kivitelezésű épületek ajtó- és ablakkereteit, falambériáit és padlózatát általában a tervező építészek rajzolták meg (77. kép), ők kötötték meg a szerződést az asztalosokkal, ellenőrizték a munkát, sőt néha még az anyagszükségletet is az építőmesterek jelezték az uradalomnak. (4. 87 v. – 88 v., 141 v. – 142 r. stb.)

A kisebb jelentőségű munkákat a mesterek saját ízlésük és tudásuk szerint készítették el, s itt a nagy megrendelésekből származó mintakincs valószínűleg érezteti hatását; néha meglepően igénytelen épületeken találkozunk szépen faragott kapuszárnyakkal, egyszerű falusi templomokban gazdagon díszített képeretekkel stb. Az ajtólapok motívumai, véleményünk szerint, igen sokáig tovább élnek a kétajtós szekrényeken is, a lakatosmunkákkal együtt.³¹⁸

A kastély berendezésében jutott szerep a helyi bútorműveseknek is. 1754-ben Eszterházy Ferenc arra utasította prefektusát, hogy a Pozsonyból küldött „modella” szerint készíttessen Pápán ágyat, méghozzá „csak kemény fábul, úgymint tölgy fábul”.³¹⁹ Később is többször kapnak helyi asztalosok megbízást, hogy részben megadott rajzok alapján, részben a meglévő bútorok lemásolásával új tárgyakat készítsenek. (5. 99 r.-v.)³²⁰ Emellett, mint az ország többi kastélyaiba, Pápára is szállítottak külföldről – elsősorban Bécsből – bútorokat és egyéb berendezési tárgyakat. Az idegen mesterek által készített munkák elbírálásában is részt vesznek, pl. az orgonák asztalosmunkáinál ítélik meg. (7. 6 v.)

Lényegében hasonló a helyzet a templomi enteriőröknél is. A pápai templom berendezésének egy része – a padok, gyóntatószék, sekrestyeszekrények – igen gondos rajzok alapján került kivitelre, a helyi mesterek közreműködésével. (6. 132 v. – 133.) A gyóntatószéket pl. Gött tervei alapján Pápán faragták ki, de a tervet megküldték Bécsbe Prokopnak is, aki a szükséges figurális szobordíszeket elkészítette. (5. 42 r.-v.; 6. 139 r.-v.) A szószék viszont Bécsben készült, bécsi asztalos, képiro és esztergályos hozta és állította fel a helyszínen. (4. 250 r.) (78. kép.) A kisebb templomok berendezését azonban rendszerint a prefektus rendeli meg, és az asztalos a tárgyakat saját ízlése szerint készíti el. 1779-ben a teszéri templomhoz az uradalom kivágatja a fákat, és Kiss prefektus csak annyit ír, hogy megalkudott az asztalossal, padonként 3 Ft 50 d-ban. (3. 218 v. – 219 r.) (79. kép.)

Az új templomok először rendszerint igen egyszerű berendezéssel, régi oltárokkal vagy képekkel rendelkeznek. A berendezési tárgyakat gyakran jóval később, esetleg sorozatban rendelik meg. 1793 tavaszán pl. egyszerre készíttetik el az arácsi,

istvándi, szerecsenyi, kovácsi, szücsi, bébi, szentiváni székeket és prédikálószéket, az utóbbi tíz évben felépült templomokba. (5. 195 v. – 196, 198 v.) (80 – 82. kép.)

Az oltárokat általában a kőművesek vagy a kőfaragók tervezték meg, de kérnek tervet néha az asztalosoktól is. 1797-ben pl. Bittó a pulai templom oltárára kér projektumot kőből Gött Antaltól, és ugyanakkor fából a pápai asztalostól is, „válogatás végett”. (7. 18 v. – 19 r.) Készítenek a helyi asztalosok modelleket is. (6. 132 v. – 133 r.)

Az asztalosok emellett természetesen kielégítik a helyi igényeket is. A 18. században Pápa fejlődő és polgárosuló város, környéke lassan meggazdagodik, s az 1780-as évektől a protestáns egyházak is megrendelőként lépnek fel. A fenti folyamatnak kettős művészi következménye van. Egyrészt az asztalosok motívumkincsében tovább élnek a „nagy művészet” mintái és a püspök utasításai. Másrészt viszont egyes enteriőrök magukon viselik a helyi céh által közvetített hagyományos ízlés nyomait, e téren a Dunántúlon is erős a kölcsönhatás a népi díszítőművészetel.

Nem térünk most ki a festőasztalosok kérdésére, miután az általunk behatóan vizsgált területen tevékenységükre csak bizonytalan adataink vannak. (5. 195 v. – 196 r.)³²¹

Az asztalosokkal gyakran együtt dolgozó esztergályosok is szerephez jutnak, részben a bútorok, prédikálószékek stb. elkészítésénél, részben modellkészítésnél, pl. a pápai kastély vasrácsainak modellját Grossmann tervei alapján helyi esztergályos faragta ki fából. (4. 156 v. – 157 r.)

Pápán művészi szintű vaskovácsolásról nincs tudomásunk. Igaz, olyan központokat, mint Egerben a Fazolák vezetésével, alig találunk az országban. Pápa környékén vasanyag nincs, ezért az épületekhez szükséges anyagot Városlődön, Győrben vagy Bécsújhelyen, a nagy lerakatokban vásárolják meg. Ez a Dunántúl általános gyakorlata volt. 1783-ban a városban már két vasáros is működik, akik kész termékeket árulnak, illetve az uradalom és más megrendelők szükségleteit beszerzik. A vasrácsok tervezése általában az építőmesterek feladata, az építészeti mintakönyvek rajzanyaga is erre utal.³²²

Lakatos természetesen van, aki a záruk mellett az ajtóvasalásokat, a „ragustokat” is elkészíti, s az asztalossal együtt az építkezések színhelyén dolgozik. (4. 51 v.) (83. kép.) A templomi keresztek egy részét is a lakatosok készítették el, az építőmesterek tervei és instrukciói szerint. (3. 202 r.) Őket is állandó megrendelés köti az uradalomhoz. A vidéki mesterek a rutinfeladatokon túl bonyolultabb, egyedi igények kielégítésére általában nem vállalkoznak. Ezt mutatja az az eset, mikor a pápai vár páncélszekrényét feltörik, és újat kell vásárolni. A prefektus ezért 1778-ban Pozsonyba megy Folter Ignáchoz, aki „leg jobbnak mondatik lenni, és aki Eő Fölségénekis Bécsi Dunán által vas hidra modelát csinált”, s nála vesz páncélszekrényt. (3. 177 v.) E levél egyébként egyes lakatosok érdekes, széles körű munkásságát is jelzi.

A pápai girtler, vagyis rézműves elsősorban az enteriőrökben kap feladatokat.³²³ A pápai nagytemplomban az oszlopfőket (5. 56 v.), oltárkereteket (5. 2 v. – 3 r.), kisebb díszeket készíti, pl. a kápolna oltárának sugárdíszait. (5. 72 r. – 73 r.) 1789-ben Halblechner egri szobrásszal együtt Prokop munkáját vizsgálja felül, melyről mindketten jelentést tesznek, szakvéleményük alapján a művésznak változtatáso-

kat kell végrehajtani. (5. 124 v.) A tabernákulum Egerben készül, annak felállításakor az egri girtler jön Pápára.³²⁴ A pápai rézműves valószínűleg többször kapott megbízatást a falusi templomok oltárain is.

Az aranyozás, mely a század második felében az ízlés változása következtében részben felváltja a festett fát, kezdetben a festők feladata. Úgy tűnik azonban, hogy a 80-as évektől van Pápán olyan mester is, aki főleg aranyozást végez.³²⁵ A nagytemplom berendezési tárgyain és a vár bútorain igen sokat dolgozik. 1784-ben Balásovits megjegyzi a prédikálószek aranyozójáról: „mindég tanítom”. (5. 7 r.-v.) A mestert tehát szinte kiképi az uradalom, és állandóan ellátja munkával, hogy megtartsa.

Az ötvenes évektől kezdve említik a levelek a pápai ötvöst, folyamatosan volt a városnak mestere.³²⁶ A levelek azonban csak megbecsülésekről, illetve ötvöstárgyak összeíratásáról szólnak.³²⁷ A könnyen szállítható tárgyakat személyes használatra és reprezentatív célokra egyaránt zömmel vagy külföldről, vagy a földesúr tartózkodási helyéről – Eszterházy Ferenc idejében Bécsből és Pozsonyból, Eszterházy Károly idejében pedig Egerből szereztek be. A püspök az egri kézműveseknek igyekezett kedvezni, mikor olyan megbízásokat is adott, melyek a családi birtokra kerültek.³²⁸ A pápai templom kánontáblái, gyertyatartói, tabernákuluma, „czirádái” mellett (5. 53 r. stb.) pl. a gyömörei templom felszerelését – „Pacificalet, Thuribulumot és Naviculát” – Nyögérre pedig kelyhet is Egerből küld a földesúr. (2. 257; 5. 133 r.-v.)

Itt jegyezzük meg, hogy adataink szerint az épületekkel közvetlenül nem kapcsolatos művészi tevékenység pártfogolt jellegét Eszterházynál nem tapasztaljuk. A textilipar és kerámiaipar, mely a 19. században olyan jelentős lesz Pápán, a 18. században nemigen élvezi a földesúr támogatását, illetve a termékek nem érik el a főúri ízlés színvonalát.³²⁹ A püspök Danzigból hozat Pápára és Hejcére is „cserép edényeket” (5. 103 v. – 104 r.), a falak és bútorok brokátanyagát Bécsben, Győrben, Egerben vásárolják, illetve csináltatják, sőt még az is felmerül, hogy a szükséges színű textilanyagot esetleg Firenzében szerzik be. (5. 116 v.) A viaszgyertyát viszont a század végéig a pápai bábos küldi Egerbe, méghozzá több különböző minőségben. Nyilván az iparág itt kialakult magas színvonala kielégítette a püspök igényeit, ezért ezt Egerben nem fejlesztette.

Vannak a kézműiparnak olyan ágai, melyek hagyományosan egy-egy városhoz kapcsolódnak. Pl. kályhát az egész általunk tárgyalt időszakban Győrből rendelnek Pápára és Egerbe egyaránt.³³⁰ Az órasmestert a püspök Budáról hivatja le a különböző munkákra, bár 1759-ben a városban van szakember, aki gabonában megállapított bérért szerződve, az uradalmi órákat kezeli. (1. 10 v.) Halála, esetleg elvándorlása után viszont évtizedekig a budai mestert alkalmazzák, míg 1783-ban egy „nemrégiben ide szakadt” mestert rendelnek az órák mellé. (4. 181 v. – 182 r.)

Az orgonakészítő Győrből került Pápára, mégpedig a pannonhalmi és zirci szerzetesek ajánlására, akik a munkákat ellenőrzik. Az orgonás keresett, országot járó mester volt, adataink szerint egyszer Pécsen, egyszer Temesvárott dolgozott (5. 34 r.-v., 133 v.), azért nem teljesítette pápai megbízatásait időben.³³¹

Az intenzív építési tevékenység, melyet a pápa – ugod – devecseri birtokon folytattak, idővel olyan, az építkezésekkel szoros kapcsolatban álló mestereket is letelepedésre vonzott, akiket korábban más területekről hívtak be dolgozni. A

„stukaturost” pl. a 70-es években Fellner Veszprémből irányítja Pápára, hogy a bécsi mesternek ne kelljen a vár munkái miatt külön Magyarországra jönnie,³³² de a mester elfoglaltsága miatt a munka elhúzódik, és minősége sem lesz kifogástalan, 1794-ben újra kell készíteni. (6. 36 v.) A 80-as években viszont Pápának is van már stukátora, akit a keszthelyi uradalom is alkalmaz a kastély bővítésekor.³³³ Ő működik közre a prefektuális házon és Balásovits saját házának munkálatainál is. Fő feladata a vár újjáépítésekor a stukatúrmennyezetek elkészítése és stukkómunkáinak kivitelezése. A terveket az építőmesterek készítik el, de úgy tűnik, az ügyes mester munkájaként a kivitelezés során a motívumok lényegesen gazdagodnak is. (5. 167 r.)

MŰVÉSZI IGÉNY ÉS MŰPÁRTOLÁS AZ URADALOMBAN

A mai értelemben vett művészi munkák két legfontosabb területén, a festészetben és szobrászatban hazánkban a 18. század második felében figyelhetjük meg azt a folyamatot, amikor a középkori kézművesség és a modern művészet elválik egymástól. Ezt igen jól nyomon követhetjük a pápai leveleskönyvekben.

Aggházy Mária feltételezi, hogy az 1750-es évekig pálos faragóműhely dolgozott Pápán, melynek több alkotását azonosította.³³⁴ Talán helyi munka volt a régi pápai főoltár is, szobrokkal gazdagon telerakott, kora barokk mű, mely ma a gyömörei templomban van. Érdekes, provinciális alkotás, igen kis figurákkal, mai oltárképe, mely Szt. Mihályt ábrázolja, későbbi, Pollinger Ignác festette.³³⁵ (84. kép.) E műhely a század közepén megszűnhetett, működésének később nincs biztos nyoma. A faragóműhely polgári kapcsolatairól mindössze annyi adatunk van, hogy 1749-ben Leonard Helbersdorfer és felesége tartja keresztvíz alá Johann Tatirek Pápán született gyermekét,³³⁶ aki valószínűleg a pálos laikus faragó Felix Tatirek rokona volt, talán munkatársa is. A név nem szerepel a pápai levelekben, a különböző megrendelésekre utaló elszámolásokban sem. A városban gyakorlatilag a század második felében fafaragó műhely nem működik, a kőszobrász „képfaragó” készíti el a szükséges faszobrokat is. Az uradalom mint állandó megrendelő elsősorban a kőfaragók munkáját igényelte, részben az építkezések miatt, részben mert Eszterházy saját ízlése szerint gazdagon faragott felépítményes faoltárok helyett (melyek lassan kimennek a divatból) inkább tabernákulumos kőmenzákat csináltat. Ezért a nagytemplom padjainak háttámláját 1785-ben győri fafaragóval készíttetik el.³³⁷ (5. 2 r. – 3 r., 41 r.-v.)

A kőfaragók, kőszobrászok és az építészet kapcsolata igen sokrétű problémakört vet fel. A nagy barokk mesterek egy része: Lorenzo Bernini, Fischer von Erlach, Matthias Steinl stb. egyszerre építész és szobrász is volt. Ez a kapcsolat történeti fejlődés eredménye; rendszerint közös céhet is alkot a két mesterség. Érthetően nehéz a szétválasztás olyan épületek esetében, melyek kőből épülnek, mint a klasszikus nagy középkori objektumok. Anélkül, hogy e kérdés részletes elemzésébe belemennénk, meg kell állapítanunk, hogy a barokk kornak éppen bizonyos mértékű racionálisan takarékos megfontolásai azok, melyek e két mesterséget egyre inkább szétválasztják. Ez látszólag ellentmondásban van a stílus közismert pompakedvelésével, túlfűtött reprezentatív igényeivel. Mégis, az előző korok

művészetével szemben hatalmas változás van az anyagok felhasználásában. A színpad nem a valódi anyagot, hanem a valóság látszatát igényli. A tömör kőfalat felváltja a vakolt téglavagy a kőborítás. „Én itt [ti. Egerben] már nem vastag falakról gondolkodom, hanem hogy leg alább kívül a templom faragott kőből lehessen” – írja Eszterházy 1762-ben. (l. 52 r.-v.)

A kőfaragványt a homlokzaton és a belső díszítésben egyre gyakrabban váltja fel a stukkó, majd azt a látszatarchitektúrával ellátott freskó. A márvány mellett a műmárvány, a faragott kőtagozatok helyett aranyozott, esetleg sárgarézzel bevont falfaragványok jelennek meg. Sőt még a brokát falburkolatot is helyettesítik pl. Pápán „spallér forma kiírással”. (3. 205 v.; 5. 99 r.-v.) Ez a nagyon leegyszerűsített általános tendencia mutatja, hogy a kőfaragó szerepe az építkezésen belül csökken, az építész viszont fokozottabb szerephez jut mint a munkák megszervezője és összehangolója. Ezért az építőmester köré csoportosul a viszonylag állandósuló mestergárda, az ő feladata, hogy a megrendelő igényeinek megfelelően éppen a költséges kőfaragó munkákat szükség szerint kiküszöbölje. (Jellegzetes példája ennek Pilgram tervezete a nyitrai székesegyház átépítésére, melyben mint szükséges minimumot, a festő, stukátor és a márványozó munkáját jelzi, egy nagyszabású középkori épület esetében, melynek gazdag kőanyaga van.)³³⁸ Az építőmesterek a század közepére egyre tudatosabban igyekeznek elválasztani e két mesterséget. Jó példa erre a Zichyek óbudai uradalmi építésznének esete. Jäger János Henrik kőfaragó létrehozta építkezéseket vállalt, ezért 1747-ben a budai és pesti kőművescéh feljeleníti a budai városi tanácsnál.³³⁹

A 18. század második felében tehát egyre ritkább a kőfaragó-kőműves mester vezető építész szerepe, a szobrász inkább a belső díszítés irányítását veheti át egyes esetekben.³⁴⁰ Ugyanekkor figyelhető meg a középkori értelemben vett kőfaragás nagymértékű átalakulása is, és megkezdődik az a folyamat, mely a szobrász- és kőfaragó-mesterség végső elválásához vezet a 19. században. Ezért igazán magas szintű szobrászi tevékenységgel ott találkozunk, ahol ezt igényes megrendelő közönség állandóan pártfogolja. Emellett egyes kőfaragók, mint a pesti Hupf József, teljesen épülettárgyak készítésére specializálódtak.³⁴¹

A kő természetesen változatlanul jelentős szerepet játszik az építészetben, de nem elkerülhetetlen. Ezért az uradalmak elsődleges célja az, hogy a szükséges, mindennapi munkáknak eleget tevő kőfaragómestereket szerződtessék. A magasabb művészi igény kielégítésére viszont, mint azt az építőmesterek esetében láttuk, a festők alkalmazásánál is megfigyelhető, nagyobb művészi központokból hoznak „képfaragó” művészt, esetleg kész műtárgyat.

A kőszobrászat esetében még egy tényező játszik döntő szerepet, és ez magának a kőanyagnak a jelenléte, illetve beszerezhetősége. Alig van olyan munka, mely a kőbányák kőanyagának és a köré csoportosuló műhely művészi színvonalának kapcsolatát részletesebben vizsgálja.³⁴² Adataink alapján azonban úgy tűnik, hogy e kérdéssel érdemesebb lenne bővebben foglalkozni. A pápai uradalomban pl. Szentbékállán kemény épületkő, Devecserben és Pápán pedig ugyancsak inkább falazóanyag, esetleg épülettárgyaknak alkalmas darázskő van. (l. 143 v.; 6. 97 v.) Kőfaragó és képfaragó egyaránt dolgozik itt a század folyamán. Mégis, művészi szintre csak akkor emelkedik az uradalom tevékenysége, amikor 1784-től a bakonyszücsi márványbányákat feltárják, és az Adami család ezeket bérbe véve

műhelyt alapít. (4. 251 r.-v.; 5. 34 r.-v. stb.) Ez viszont hamarosan túllépi az uradalom kereteit, kisugárzását Szombathelytől Egerig megfigyelhetjük.³⁴³ A faragásra alkalmas kövek elsősorban Keszthelyről érkeznek, emellett a keszthelyi kőfaragóknak is gyakran adnak megbízatásokat. (1. 153 v.) Az itteni kőfaragóműhely a Festeticsek megbízatásából állandó megrendeléseket kap, és a század végéig folyamatosan művészi szinten marad, emellett ellátja kőanyaggal és faragványokkal a környéket is. A kapcsolat a két uradalom között kölcsönös, a keszthelyi kastély második építési periódusában a pápai Adamiktól szerzik be a bakonyi márványanyagot.³⁴⁴

Az Adami család tagjai, az „olasz márványosok” egyébként a legrégibb és legismertebb magyar márványbányavidékről, Süttőről jönnek Pápára.³⁴⁵ A Tata környéki – dunaalmási, süttői, pizskei bányák – az egész században megtartják hagyományos művészi jelentőségüket, nemcsak anyaggal, hanem kőfaragóval és megrendelésre elkészített munkákkal is ellátják az ország különböző területeit. A süttői bányákat egyébként 1734-ben Georg Rafael Donner tárta fel és bérelte. A kő Pozsonyba vízi úton szállítható. A magas szintű igények és a jó minőségű kőanyag beszerzésének lehetősége együtt eredményezi a pozsonyi kőfaragóműhelyek virágzását.³⁴⁶ Eszterházy Károlyhoz 1763-ban kérésére egy tatai, egy dunaalmási és egy szőnyi kőfaragó megy Harsányba, mind „jó márvány faragó és értelmes ember”. (1. 101 v. – 102 r.)³⁴⁷ 1780-ban Kiss egy süttői legényt fogad kőfaragásra s egyszersmind lakosnak (4. 37 r.-v.), ami a bánya szakemberképző szerepére utal.³⁴⁸ A pápai uradalom jelentősebb építkezéseihez – elsősorban a nagytemplom számára – az igényesebb faragványokat a jelentős művészeti központokban, Bécsben és Pozsonyban, Tatán, Almáson és Süttőn készíttetik el, míg az igénytelenebb darabokat – ajtó- és ablakkereteket, a kapuzat egyes részeit (valószínűleg a szárköveket), a lépcsőket stb. – a pápai mesterekkel kiviteleztetik.

Ez a kép nagyjából jellemzi is a pápai kőfaragóműhely kapacitását. A vidékies csoport elsősorban a gazdasági szükségletek kielégítésére alkalmas, tanultságát és létszámát tekintve egyaránt. Ez utóbbit azért tartjuk jelentősnek megemlíteni, mert a kőbányászás és faragás igen sok embert igényel. Ennek következménye, hogy csak bizonyos mennyiségű munkát tudtak vállalni, amint ez a pápai misericordianusok épületével kapcsolatban kiderült. 1776 januárjában a prior Pozsonyban „egész épületre való kő, annak hozása és munkája iránt megalkudott”. A pozsonyi kő nem drágább, mint a szentbékállai, a helyi mester viszont munkaerő hiányában nem biztosította, hogy az egész munkát időben befejezi. A pozsonyi mester márciusra elvállalta a kőanyag elkészítését és Győrig való elszállíttatását. (3. 121 r.) A nagyon rövid időre vállalt faragás azt mutatja, hogy bizonyos darabok – elsősorban a díszítővázákra gondolunk – már készen állhattak, míg a kereteket nyilván méretre kellett vágni. (59. kép.) Hasonló előre elkészített darabokról Süttőn is értesülünk. A nagytemplom karzatait alátámasztó oszlopoknak a megvizsgáltak helyett a süttői bányából másokat ajánl, ugyancsak már részben kifaragott állapotban a faragó. (4. 195 v. – 196 r.)

A kőfaragó és képfaragó személyének elválasztása elég nehéz. Franz Winkelmayert, aki az 50-es évek elejétől dolgozott Pápán, kőfaragónak említik pl., amikor malomköveket vagy kvadrátköveket rendelnek tőle. Fennmaradt azonban két elszámolása arról is, hogy a Szt. Flórián és Nep. Szt. János szobor elé két

„cancellust” készített. A nyugtákon a munkát igazoló pallér képfaragónak nevezi,³⁴⁹ míg a pápai templom szerződésében kőművesként szerepel, ami nyilván az épülettagozatokkal kapcsolatos tevékenységére – lépcsők beállítása, kriptakövek stb. – utal.³⁵⁰

A hatvanas években, mint erről a devecseri templommal kapcsolatban értesülünk, külön kőfaragó és képfaragó működik, akiknek feladatköre elválik egymástól. (1. 153 v.) Az uradalom megrendeléseinek zöme a kőfaragónak szól, gazdasági jellegű; malomköveket, csatornaköveket, illetve az épületekkel kapcsolatos legszükségesebb elemeket, nyílászárókat, padlóköveket rendelnek, alapozáshoz és falazáshoz szükséges anyagot bányásztatnak.

A képfaragó zömmel templomi kővázákat, oszlopfőket, díszesebb épületelemeket, esetleg címereket készít. Érdekes megfigyelni, hogy az 1780-as évekig a homlokzatokat általában barokkos kővázák díszítik. Winkelmayer 1779-ben hal meg, a süttői legény a nyolcvanas évektől kezdve erősen antikizáló urnákat farag az oromzatokra.³⁵¹ (87–88. kép.)

Eszterházy Károly püspök idején a pápai uradalomban viszonylag kevés figurális plasztikai megrendelésre kerül sor. Az egyik ilyen feladat a vár két kapuoroszlánja 1790-ből. A „jeles állatok” szücsi márványból készültek a vár udvarán. A képfaragó valószínűleg Adami Jakab, aki a nyolcvanas évek közepétől már állandóan az uradalomban dolgozik, és jól felszerelt műhelye van Pápán is (4. 39 r.) és Szücsön is, „s minden hozzá tartozandó eszköze és több alkalmatossága”. (5. 203 v. – 204 r.) Ő lehetett az ugyanakkor készült grotta mestere is, melyhez a pápai határban található „Tuffsteint” (darázkövet) használták fel. (5. 155 v. – 156 r.)

Adami Jakab az uradalom számára elsősorban márványoltárokat, menzákat faragott, a csóti (7. 70 v. – 71 r.), a szücsi, az ugodai templomokba stb. (5. 203 r. – 204 v.), (12. és 68. kép) részben kiszorítva a tervezésből is az eddig jóformán egyeduralkodó Pauly kőművesmestert. Ezenkívül a pápai prefekturális házon végzett jelentős összegért munkákat, valószínűleg épülettagozatokat, esetleg címereket készített.³⁵²

A fentiekén kívül kimondottan szobrászi feladatot csak a pápai kálvária ad, melynek 1795-ös restaurálása során a képfaragó megújította, illetve részben újrafaragta a szobrokat. (6. 124 r. – 125 r.) Nem tudjuk, ugyanaz a képfaragó készítette-e a pápai úrkoporsót 1791-ben, mely szintén helyben készült az egi mintájára, vagy ez a régi fafaragó műhely hagyományaira utal-e.

A pápai templom főoltárának és berendezési tárgyainak mesterkérdéseit Pigler, majd Voit részletesen feldolgozták.³⁵³ Az egyes darabokon több különböző művész dolgozott, egymástól igen nagy távolságra. A főoltár menzáját a helyszínen falazták, az architektonikus részeket Süttön készítették, a szobordísz Prokop munkájaként Bécsből érkezett, a tabernákulum, gyertyatartók, kánontáblák stb. Egerben készültek, az oszlopfőket részben Egerben, részben a helyszínen aranyozták, és még az is problémát okozott, hogy az ornamentika fényes vagy matt aranyozással készüljön-e. (5. 24 r.-v.) Maurer oltárképéhez Pápán aranyozott fächeret készítettek, mely eltakarta a festmény széleit. (5. 54 v.-55 v.)

Ezért a több mestert igénylő oltároknál és egyéb berendezési tárgyaknál a modellkészítés szükségességét szerződések rögzítik,³⁵⁴ éppúgy, ahogy az oltárképekhez vázlatot, „Skitzét” kér a megrendelő.³⁵⁵ A győri szobrász Grossmann

beszámolója szerint négy „historische Paroleve [sic: bas-relief] Modeller”-t küld a padokról. (5. 13 r.) A modellek mellett mintarajzok is készülnek, Pauly a tabernákulumot legalább négszer rajzolja meg, az oltárt pedig teljes részletességgel másolja le csaknem közvetlenül elkészülte előtt. (5. 127 v.)

A külső mesterek alkalmazásánál is megfigyelhetjük egyes műhelyek jellegzetes tevékenységi körét. Tatán Johann Georg Mess műhelyében a kő épülettagozatokat faragják, (85. kép) Süttőn Carlo Adami vezetésével a belső márványrészleteket – oszlopokat, pilléreket. Pozsonyban Martin Rumpelmayer zömmel az ornamentikákat készíti, Johann Messerschmidt pedig a finomabb tagozatok mellett a főhomlokzat nagy figurális szobrait szállítja. (86. kép.) Philip Jacob Prokop szerepe a legérdekesebb: ő egyaránt készít fa-, kő- és fémmunkákat, figurális és ornamentális motívumokat, körplasztikát és domborművet.³⁵⁶ Nyilván e sokoldalúsága miatt bízta meg végül a püspök, hogy a kápolna teljes enteriőrjét ő készítse el.³⁵⁷ A templomépítés befejező fázisában ugyanis Eszterházy valószínűleg már levonja a rendkívül bonyolult szervezés konzekvenciáit, és megérzi azt, hogy bármennyire is igyekszik összehangolni az egyes műhelyek tevékenységét, a különböző művészi hagyományokkal rendelkező mesterek egységes hatású alkotást nem tudnak létrehozni.³⁵⁸ (89. kép.)

A pápai kőfaragók mindenestre csaknem húsz évig működnek együtt a legjobb szobrászkolákkal, pozsonyi, bécsi, tatai, süttői, egri mesterekkel és legényekkel. A templomépítés második fázisában, mikor a belső díszítés munkája megkezdődik, az Adamiaknak műhelyt építenek Pápán (4. 39 r.), legényeik állandóan itt dolgoznak. (A mester család maga Itáliában, Comóban tölti a telet.) Hasonlóképpen a pozsonyi kőfaragólegények is gyakran dolgoznak a helyszínen mestereik nélkül, a pápaiakkal együtt. Ezek feltétlenül alakítják a helyiek stílusát, emellett lehetséges, hogy az itt dolgozók vállalnak a környéken is megrendeléseket.

Míg a kőfaragók letelepedését a kőanyag nagymértékben befolyásolja, a festőket egyedül a megrendelések vonzzák. Nem véletlen, hogy a 18. század folyamán sok salláriumos, tehát állandó uradalmi alkalmazottként dolgozó festőről hallunk.³⁵⁹ Pápán az egész 18. század folyamán lakik festő, de igazán jelentős művészt nem adott a helyi mesterek közül a város. Az ötvenes években Pollinger Ignác az uradalom, s egyúttal a város és a környék festője. 1744-től szerepel az anyakönyvekben, a jelek szerint megbecsült, népszerű polgár volt. (Több gyermekét Bittó József prefektus tartotta keresztség alá.)³⁶⁰ Nem kapott állandó fizetést az uradalomtól, de 1759-ben pl. lakást ajánlottak fel neki a Bittó-házban, amit azzal utasított vissza, hogy a szobák művészetének (mesterségének) gyakorlásához (pro exercitio suae artis) nem alkalmasak. (1. 2 r.) A kor szokásainak megfelelően igen széles körű tevékenységet fejtett ki. Ő „írta ki” a pápai kastély szobáit. 1764-ben mintát kérnek tőle az egri püspöki kápolna márványfestésére is (1. 137 v.), bár a „marmorizást” Pápán Pollinger szerint egy bécsi mester készítette, aki már meghalt. Eszterházy azt írja, hogy inkább neki, mint emberének adná e megbízatást (1. 140 v.), melyet, nyilván a sikertelen próba miatt, végül mégsem kap meg. Ez az egyetlen adat arra, hogy az egri püspök pápai mestert kívánt Egerben dolgoztatni. Vádra készített imázsamolyokat is a püspököknek. (1. 27 v. – 28 r.) Ezenkívül aranyozott (1. 26 v.), zászlókat festett, toronykereszteket színezett (3. 29–30), régi képeket renovált. Egyaránt festett olajképet, falképet,

lemezképet (in lamina feŕea), textilt, és dolgozott faoltárokon is. (1. 26 v.) Ezek a megbízatások jól jellemzik a vidéki kismester sokrétű feladatkörét.

Az építőmesterekhez hasonlóan ő is kapott megbízatást az uradalmon kívüli megrendelőktől, pl. a zirci apátságtól.³⁶¹

Eszterházy Pollingert még pápai tartózkodása alatt ismerte meg. Váci püspökként igen sok megbízatást adott neki, 1761-ben pl. egyszerre 7 képet is küldetett Vádra.³⁶² Ebben az időben még valószínűleg az az elképzelése, hogy családi birtokán hoz létre művészi központot. Pápa mindig másodrendű szerepet játszott Tata mellett, felemelkedése csak akkor vált lehetségessé, mikor uradalmi központ lett. Az egri püspökség azonban már Barkóczy idejében élénk művészi tevékenységbe kezdett, és a kézművesek – mint ezt Voit Pál oly szemléletesen mutatta be – szinte kényszerítették az új püspököt, hogy megbízatásait a város mestereinek adja, ne idegeneknek.³⁶³ Így Eszterházy Károly, aki kezdetben a pápai festőt tekinti „saját emberének”, hamarosan Egerben hoz létre igazi művészcentrumot. Az oltárképeket tehát részben ugyancsak Egerből küldi.

Pollinger halála után lényegében nincs Pápán rendszeresen alkalmazott uradalmi festő. Illetve tulajdonképpen van, csak hogy nem a püspök, hanem inkább a prefektusok azok, akik az uradalom nevében támogatják. Schweighart Tóbiás a 70-es évek végén már Pápán lakik, 1778-ban itt születik gyermeke. 1783-ban a nagytemplom oszlopfőinek aranyozását végzi.³⁶⁴ Szerződtetésére Pollinger Ignác rokonának, Antalnak a halála után kerül sor.³⁶⁵ Legközelebb 1790-ben találkozunk nevével, mikor a püspök Egerből egy árva leányt küld Pápára, akit Schweigharthoz adnak ki neveltetni (5. 142 r.), tehát a prefektus jól ismeri és megbízhatónak tartja. Lehet, hogy ő az, aki 1788-ban a pápai várban spallér formára kiírja egyes szobák kályha melletti falait. (5. 99 r., 101 r.-v.) 1795-ben Balásovits dolgoztat vele a prefekturális házon, mint ez az elszámolásokból kiderül.³⁶⁶ 1797-ben a hidegkúti templom tönkrement oltárképét javíttatják vele, vagyis „újonnan rajzoltatják”, és itt mutatja be először komolyan képességeit. Bittó Titus ugyanis erre hivatkozva ajánlja, mikor ugyanebben az évben a püspök az iránt érdeklődik, van-e Pápán vagy környékén olyan képiró, aki Pulára oltárképet tudna készíteni Borromei Szt. Károly ábrázolásával, „annál is inkább, mivel a Pápai Templomban levő Boromaeus Szt. Károly képe szeme előtt lévén a Proportiorul, Gondolatról s a képnek minémű föl osztásán nem kelenék neki törekedni . . .” (7. 14 v. – 15 v., 18 v. – 19 r.) (90. kép.) A festő tehát mintegy tizenöt évig dolgozik Pápán anélkül, hogy a művészetszerető püspök egyáltalán tudomást venne róla.

E megbízatás után az uradalom már többször alkalmazza, ő renoválja és festi ki a „Pápai Kálváriához való első Stációnak kápolnáját . . . Excellentiadnak írásban kiadott és a projectumra fel tett parancsolattya szerint meg változtatván a Baldaginumotis” 1797-ben. (7. 29 v.) Valószínűleg ő készített tervet a csóti oltárképre és a szentély kifestésére is. (7. 70 v. – 71 r.) A falkép elkészült, a püspök azonban az oltárképpel nem volt megelégedve, ezért 1799 januárjában egri festőjét (talán Szikora Györgyöt) küldte Csótra, hogy a művész a helyszínen nézze meg és mérje fel a szentélyt. (7. 98 v. – 99 r.) (13. kép.)

A jelentősebb festői megbízatásokat általában nem helyi művészek kapják meg. A pápai nagytemplom falképeit először Krackerre bízzák,³⁶⁷ halála után Franz

Anton Maulbertsch, a kor egyik legjelesebb művésze kapja a megrendelést.³⁶⁸ A főoltár képéhez először Vinzenz Fischer bécsi akadémiai professzortól kérnek vázlatot.³⁶⁹ A festményt végül Hubert Maurer bécsi akadémiai festő készíti el, ugyancsak vele festeti Eszterházy az ugori oltárképet is, a tisztartósági központban kicserélve Pollinger 1766-os kompozícióját.³⁷⁰ Az oltárképek legnagyobb része Egerből érkezik. A deveçseri főoltár festményét Kracker János Lukács, a pápai mellékoltárok utóda, Zirckler János készíti. (6. 132 r.) Még az ő munkájával sincs a püspök megelégedve, bár pontosan megadja azokat az előképeket, melyeket a festőnek mintaként fel kell használnia. 1786-ban ugyanis azt írja, hogy a Szt. János-oltár festése nem succedált, ezért Prágából hozatott conceptust. (5. 53 r.) Emellett részben a kegyúri templomok oltárképeit is Egerből küldték, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a püspök többször kéri, írják meg neki a felszentelés előtt álló vagy díszítendő templomok patrónusainak neveit, hogy megfelelőképpen tudjon intézkedni. (5. 190 v. – 191 r.) Az ugori képet Hubert Maurer, a „professornak” titulált művész kiállította Bécsben, hogy a „hozzaértők” megsejmelhessék, (7. 6 v.) amint erről a pápai prefektus büszkén beszámol. Az egri festő első útja is ide vezet, amikor az uradalomba érkezik. (7. 98 v. – 99 r.) A század végén tehát a „kegykép” és „műtárgy” Magyarországon is erősen közelít egymáshoz.

A pápai uradalom művészi életét elsősorban a jó minőségű kézművesség jellemzi, a „kötelező” és „szükséges” művészi feladatok legegyszerűbb kielégítésének szándéka, és ami ezt meghaladó színvonalat igényel, az idegenből – külföldről vagy nagyobb hazai művészeti központokból – érkezik. A legnagyobb feudális uradalmak egyes birtokrészein hasonló a helyzet. Így a pápai uradalom művészeinek munkásságával nagyszámú „hétköznapi” művészközpontot is jellemzünk. Ezek mindegyike azért jelentős, mert a letelepedést, az alkotótevékenység megindulását nyilván a földesurak kezdeményezik, a „haszonélvezők” köre azonban jóval szélesebb ennél. A városi és falusi közösségek által nagy számban állított útmenti szobrok, Szt. Flóriánok, Nep. Szt. Jánosok, Immaculáták stb., a templomokban felállított fogadalmi oltárok, szobrok, képek rendszerint névtelen mestereit ezekben az uradalmi kézművesekben kell keresnünk. Az emlékenyag nívóbeli különbségeiből arra következtethetünk, hogy esetenként segéd-munkásként dolgozó jobbágyok tanulják el a kő megmunkálását, a festékek alkalmazását. Az uradalom köré csoportosuló művészközpontok egyúttal kielégítik azokat az egyéb igényeket is, melyek az uradalom földrajzi vagy politikai hatókörében jelentkeznek.

AZ URADALOM ÉS A CÉHEK

Az építkezésekkel kapcsolatos céhek 18. századi helyzetének átfogó vizsgálatára mind ez ideig nem került még sor.³⁷¹

Jelen fejezetben a pápai uradalomhoz tartozó céhekről a leveleskönyvekben és egyéb iratokban fennmaradt adatokat gyűjtjük össze, hogy az „uradalmi céhet” bemutathassuk. A publikált anyagok zöme ugyanis a szabad királyi városok, Pest, Buda, Székesfehérvár, Sopron, Kolozsvár stb.³⁷² céheivel foglalkozik. Pápa és a

többi kegyúri város sajátos vonásokat is mutat. Céheik artikulusait a kegyúr adja ki,³⁷³ polgáraik lényegesen nagyobb függőségben vannak, mint a szabad városokban élők. Ugyanez vonatkozik a püspöki fennhatóság alatt álló városokra is, melyeknek a püspök állítja ki céhszabályait.³⁷⁴ Ezzel szemben az uradalom szisztematikusan fejleszt, támogat egyes céheket, és foglalkoztatottságukat is biztosítja. Ez különösen jelentős a kőműves-kőfaragó-ács céhek esetében. A céhkataszterek azt bizonyítják, hogy számos olyan kisebb településen működött kőműves-ács céh, mely városnak semmiképp nem volt a 18. században sem nevezhető, viszont uradalmi központ volt.³⁷⁵ Az uradalom építőtevékenysége és a céhek patronálása között tehát feltétlenül összefüggés van, és ez némiképp más jellegzetességeket mutat, mint a szabad városok egyesülései.

Eszterházy Károly, mikor öröklí az uradalmat, bevonja a pápai és devecseri céhek artikulusait, és újakat ad ki. Egy 1763-as „Pro Memoria”-ból³⁷⁶ részletesen értesülünk arról, hogy egyes céhek tiltakoztak ez ellen, és felterjesztést küldtek Mária Teréziához, aki azonban visszaküldte a kérelmet a földesúrhoz, mivel mindeddig a földesuraknál voltak a privilégiumok. A püspök kéri a céhek javaslatait az artikulusokra vonatkozóan, illetve amennyiben egyes céhek össze akarnak állni, ez irányú kívánságait is. Az uraság megtartja azon jogát, hogy a céhmestereket megválassza. Ugyanebben a levélben kijelenti, hogy a céhekbe, mivel azok segítségével akarja a katolikusok számát növelni, más vallásút ne vehessenek fel. E fenti jogokkal lényegében teljes mértékben ellenőrzi a céhek tevékenységét és személyi állományát. A protestánsok visszaszorítására egyébként számos példa van a leveleskönyvekben. Jellegzetes pl. egy protestáns süvegkészítő legény esete, akit nem engednek a pápai céhbe. A legény erre a veszprémi céh tagja lesz. (3. 109 v. 1775.)

Az ács-, fazekas-, kőfaragó és kőművescéh első privilégiumát 1698-ban adják ki. Ezt erősíti meg Eszterházy Ferenc 1745-ben, majd Eszterházy Károly a hatvanas évek elején.³⁷⁷ Sajnos az okmányok elvesztek, így bővebb adatokkal nem rendelkezünk, a katolizáló folyamat azonban már a század első felében is megnyilvánulhatott. Az első mestergeneráció zömmel osztrák eredetű.³⁷⁸ A hetvenes évektől az ugyancsak főleg osztrák új bevándorlók mellett a letelepült mesterek gyermekei is egyre nagyobb szerepet játszanak, akik beilleszkedtek a város életébe, családi kapcsolatokat létesítettek a helyi polgársággal, és részben már a 18. század végére elmagyarosodtak.

Az uradalom az önként jelentkező mesterek ellenőrzésén túl tudatosan is toboroz szakembereket, amint ezt a székesfehérvári cserepes és a tatai kőfaragó példájával már jeleztük az előző fejezetekben. Kiszemelt építőmesterét be tudja juttatni a céhbe, esetleg a szabályos feltételek megkerülésével is. Lehet, hogy Fellnert nem vették volna be a „polgári” céhmesterek közé, mint erre Peltz János pallér utal, aki szerint még rajzolni sem tudott, de a katonai városban székelő komáromi céhbe a megye legnagyobb uradalma felvettette.³⁷⁹ Pauly Mihály is az uradalom pártfogásával kerülhetett a pápai céhbe. Az 1775-ös anyakönyvi bejegyzés Mihály fia születésekor cívisnek említi,³⁸⁰ amely igen ritka megjelölés, más mestereknél nemigen alkalmazzák. E kiemelés azonban feltételezhetőleg inkább az uradalom építésének szóló megtiszteltetés, mint a többi céhbéli mesterekre vonatkoztatható megállapítás, akik az anyakönyvben csak ignobilisként szerepelnek.

Az Eszterházyak Tatán és Pápán egyaránt kívánatosnak tartották, hogy uradalmi építészükhöz céhbeli legyen, más megrendelőknek is dolgozzék. Eszterházy Ferencnek 1755-ben Pápán Pilgram bécsi pallérját ajánlják építőmesternek. Ekkor így válaszol: „... maga nevére dolgozzik a Bétsi Pallér és azért szükséges, hogy czéhben is adgya magát, hogy másoknál kárt ne tegyen.”³⁸¹ Ugyancsak lehetőleg annak adják a kivitelezést, aki a tervet készítette. „Illendőnek tartom, hogy az Tatai építő Mester az delineatiót csinállya, hasznát is vegye, a garasokat is ő szedje” – írja Eszterházy Károly 1763-ban. (1. 115 v.)

A mestergaras, amint ezt egy 1795-ös jegyzőkönyv magyarázza: „... minden Mester Legénytől a Mesternek naponta járni szokott... A Kőműves Mesterségben régen bé vett s most is élő szokás...”³⁸²

Az uradalom szükség esetén korlátozhatja is a céhbeli mesterek tevékenységét. 1754-ben Nádasdy Boldizsár megvesz egy házat Pápán, mely census alatt van. Eszterházy Ferenc, a földesúr, megtilt minden építést és bontást a házon, prefektusát így utasítja: „... eziránt az Egész Czéhbeli Mester Embereketis, ha még nem inhibeálta [tiltotta], azonnal inhibeállya Kglmed az oda téendő munkátul.”³⁸³

Az uradalom néha saját érdekében felhasználja a céhek rendszabályait is. Amikor Kiss prefektus konfliktusba kerül a tatai ácsokkal, arra hivatkozik, hogy követeléseik egy része az artikulusok szerint nem illeti meg őket (3. 191 r. – 192 v.), Paulyt támadva viszont megjegyzi, hogy a céh is panaszolta, mintha a céhládából pénzt lopott volna. (3. 50 v. – 51 r.)

Igen sok levél számol be a kőműveslegények szerződtesítésének állandó nehézségeiről. A legények évente szegődtek, néha lakóhelyüktől távol is. A balatonfüredi villa építkezéseinél egy veszprémi legény dolgozik (4. 109 r.-v.), de a szerződtesítés távolabbi vidékekről is történhetett, mert 1784-ben azt írják, hogy nem lehet legényt találni, mivel a „felség építkezései” lekötik a munkaerőt. (4. 250 v. 1784.) II. József rendeletei Pápát alig érintették, Veszprém megyében sem jelentős az ezzel kapcsolatos építkezés, tehát itt országos konjunktúrával kell számolnunk. Paulyt egyszer otthagyják a legényei, mert az uradalom márciusban a hideg idő miatt nem engedi az építkezések megkezdését. (6. 11 v. – 12 r.) E viszonylag szabad munkaerő-vándorlás, beleértve azt, hogy a legények egy része, mint erre ugyancsak számtalanszor utalnak, igen rossz képességű, arra mutat, hogy a szoros céhkeretek miatt a mesterré válás egyre reménytelenebb lesz, így a kőművesek széles rétege mint legény évente a legjobb munkaalakat választja.³⁸⁴ A mesterek természetesen igyekeznek saját gárdájukat kialakítani, jó legényeiket megtartani, távoli munkahelyekre is magukkal viszik őket, pl. Jung pesti legényeivel dolgozik Szamosujvárott.³⁸⁵ Hasonló nehézségek vannak a kőfaragólegények szerződtesítésével is. (3. 21 v.)

A halálozási anyakönyvekben gyakran feltüntetik a legények mesterségét, holott általában a foglalkozást nemigen közlik. Ezekben az esetekben nyilván család nélküli, ideiglenesen a városban tartózkodó, szegődött, esetleg vándorló legényekről van szó. A legtöbb legény molnár és szabó, bár kőműves is akad közöttük. Úgy tűnik, az első két mesterség viszonylatában Pápa a vándorlások útvonalába tartozott.

Míg a legények állománya változik, a jól fizetett palléri munka a céh hagyományainak megfelelően jóformán „családon belül marad”. Pauly pallérja a sógora (4. 109 r.-v.),³⁸⁶ Alkaier Gábor öccsével dolgozik, és már apja, Alkaier Mihály is testvérét, Jánost fogadja pallérjának.³⁸⁷ Pauly is dinasztíát alapít, halála után fia veszi át céhbeli helyét és uradalmi építési tisztjét egyaránt.³⁸⁸ Pollinger Ignác és az aranyozó Pollinger Antal ugyancsak rokonok, talán testvérek lehettek. Több generáción keresztül szerepel a század első felétől kezdve a Niderraiter család mint ácsmesterek. Az előzőkben ismertettük már az Adami család tevékenységét, térhódítását Magyarországon. A tatai Gött Antal szívesen hangsúlyozza, hogy a pápai uradalomban alkalmazott Fellner József a mostohafia.³⁸⁹

Az uradalom akarva-akaratlanul kiveszi részét az inasok képzéséből is. Kiss Ferenc részletesen beszámol arról, hogy Pauly egy építkezésen 15 inast tart, akiket legényként fizettet meg az uradalommal, napi 9 garasért, holott csak 4 – 5 garast ad nekik: „... úgy is tett alkalmas kárt, azon kívül az Legények tanították az Inasokat, ha téglát az Inas rosszul letett, azt a Legénynek köllött fel venni és újra le tenni. . .” Eszterházy válaszában közli, hogy szoktak másutt is inasokat tartani az építkezéseken, ha nem is ennyit. (3. 50 v. – 51 v.)

A leírás némi betekintést ad az inasok gyakorlati oktatásába. Egy másik alkalommal ugyancsak panasolja a prefektus, hogy 9 legény mellett 3 inas dolgozik a hidegkúti templomon, de az egyik éppen felszabadulás előtt volt, időközben fel is szabadult, ezért nem küldik el az építkezésről. A legények pedig az „inasok oktatásával vesztegették az időt”. (4. 45 v.)

Az uradalom, amint látjuk, számos ponton beleszól a céhek életébe. Emellett azonban elemi érdeke a kézműipar fejlesztése, ezért állandóan olvasunk malmok, kallók létesítéséről, kereskedőházak, boltok építéséről, különböző mesterségű polgárok letelepítéséről, ami nagyban hozzájárul Pápa várossá fejlesztéséhez. Hasonló folyamat megy végbe Keszthelyen is, mely ugyancsak földesúri város.³⁹⁰

A céhes kötöttségek hátrányokkal is járnak a nagybirtokra nézve. A prefektusok állandó visszatérő panaszja, hogy a mesterek húzzák-halasztják a munkát, mintha soha nem akarnák a végét érni. (3. 222 v. stb.) Bár ez az esetek többségében inkább személyes rágalom, mint megalapozott vád, meggyőződésünk, hogy éppen a mestergarasok rendszere miatt a kőművesmesternek nem is érdeke a munka mielőbbi befejezése. Általában megfigyelhetjük, hogy a szabott összegért szerződő mesterek igyekeznek a munkát mielőbb elkészíteni, hogy új vállalkozásokat kezdhessenek, míg az uradalom saját napszámbéres építkezései az átlagosnál lassabban szoktak menni.³⁹¹

A pápai céhek mindössze egyszer kerülnek vitás helyzetbe az uradalommal, a prefekturális házzal kapcsolatban. Az épületet Balásovits Mihály építtette. Prefektusi tisztjétől megválva igen nagy összeggel tartozott még a mesterembereknek, akik vármegyei vizsgálatot kértek, és elismertették az uradalommal a volt prefektus tartozását.³⁹²

A nagybirtok és a céh – a két feudális rendszer – az egész század folyamán szoros kapcsolatban marad egymással, és ennek több művészi vonatkozású konzekvenciája is van.

Az uradalom jó megélhetést nyújt, és olyan embereket toboroz a céhes kereteken belül, akiknek képességeiről előzőleg rendszerint megbizonyosodott. Azáltal

ugyan, hogy az uradalom „választ” mestereket, kevésbé érvényesülnek a céhek hagyományos, a színvonalat védő intézkedései, melyek egyébként a század folyamán egyre formálisabbá is válnak.³⁹³ Viszont felfrissülnek olyan hatásokkal, amelyek az egyébként eléggé elszigetelt, provinciális városokat talán nem is érintenék. Jellegzetes e szempontból pl. a tatai kőfaragó klasszicista formavilága. A földesúr által pártfogolt formák, szerkezetek, díszítőmotívumok ugyanakkor a céhen keresztül terjednek el, így a barokk kor egyes helyi stílusvariánsai kisugárzódnak, általánossá válnak.

E formák azonban rutinná is szürkülnek a céhen belül. A Bakony-vidéken Pauly, majd fia a 19. század első évtizedéig makacsul ismétli azt a templomtípust, melyet Eszterházy Károly a 70-es évek elejétől kezdve építtetett, (pl. az 1808 – 1809-ben épült nyögéri templomon). Ugyanakkor azonban Gannán már elkezdődik Charles Moreau nagyszerű klasszicista templomának építése, mely a helyi motívumokra hosszú ideig nincs hatással. A céhes építészképzés, mely a gyakorlaton alapul, olyan szerkezetek és arányok elemeivel ismerteti meg a leendő mestereket, melyeknek megváltoztatásához éppúgy erős külső hatás szükséges, mint a korszak kezdetén a barokk építésmód elsajátításához és a helyi stílus kialakításához.³⁹⁴

A MŰALKOTÁSOK

A MŰALKOTÁSOK A KORTÁRSÁK SZEMÉBEN

Eszterházy Károly az egri Universitas tervével kapcsolatban megjegyzi: „Ad majd ez megint annyi beszédre okot, mint az Váczi Templom.” (1. 65 r.) A művészettörténeti kutatások érdeklődése egyre fokozottabban kiterjed azokra a kortárs megnyilatkozásokra, esetleg irodalmi alkotásokra, melyek egy-egy műalkotást kísérik.³⁹⁵ A fenti megjegyzés utal arra, hogy az általunk tárgyalt korszakban az építészet és képzőművészet „modernnek” nevezett, új alkotásait élénk figyelemmel kísérték. A leveleskönyvek beszámolnak néhány látogatásról, melyekből fogalmat kapunk az alkotások visszhangjáról. Az 1779-es Canonica Visitatio pl., amelyet olyan gyakran idézünk forrásként, egyúttal az érett barokk művészet nagyszabású seregszemléjét is jelenti. (3. 227 r.-v.)

A legnagyobb hatást a pápai vár és a nagytemplom váltja ki, híre hamar elterjed. 1792-ben gr. Amadé Antal, az új veszprémi főispán szakította meg útját, hogy megtekintse, és így nyilatkozott: „Basilica haec Seculo hunc nostro facit honorem.” (Ez a bazilika dicsőséget hoz századunkra.) Ezután megnézte a várat, és a kertet „öszve járta”. (5. 186 v. – 187 r.)

1797-ben „Ruffó Eő Herczege a Nunczius” Selmezbányát, Tatát, Pápát és Szombathelyt tekinti meg. Dicséri a várat és a templomot, de különösen a kápolna nyeri meg a tetszését. (7. 35 r.)

1798 áprilisában „Gróf Saurau Finantz Minister” meglátogatja a veszprémi főispánt, s külön betér Pápára. Megtekinti a várat és a templomot. A vár látogatása után a kertbe, pincébe, szecskametszőbe, a Fűzes-malomba, a majorba és a ménesekhez vezeteti magát, valószínű tehát, hogy a birtok szervezete, gazdasági épületeinek berendezése is jelentős lehetett korában. „A Templomot s Kápolnát nem győzte eleget dicsérni. . .”, szerinte a püspök nagy nevének örökítő munkája ez. A szücsi bánya különleges kövei és a tűzkövek iránt is érdeklődött, melyekből mintát is küldetett Bécsbe. (7. 56 r.-v.) Ez év szeptemberében Esterházy herceg látogat ide nagyobb társasággal, a templomok „ritka drágaságán minnyájan igen tsudálkoztak”, üzeni a püspöknek, hogy „. . . mindenek, amikben részesült s látott, várakozásán felül vóltak”. (7. 76 v. – 77 r.)

Az uradalmi tisztok és püspöki alkalmazottak, akik Eger és Pápa között utazgattak, rendszerint megtekintették közös uruk legújabb alkotásait. Hering József pápai archivarius 1794-ben a tárkányi templomot dicséri, mely „szép és modest”, (6. 22 v.) az egri képiró pápai látogatásakor először a város és környéke műemlékeit nézi meg, mielőtt Csótra menne dolgozni. (7. 98 v. – 99 r.)

A képzőművészeti alkotások hasonló érdeklődést váltottak ki. Az ugodai oltárképet Bécsben Hubert Maurer műhelyében a szállítás előtt szabályosan kiállították, mint említettük. A pápai templom szobrai Philip Jacob Prokop

műhelyében a bécsi nuncius és Garampi kardinális tekintik meg, és levélben dicsérik az egri püspöknek. (5. 34 r.-v.) Úgy tűnik, hogy a külföldön készülő műalkotásokat a megrendelő megbízottai mellett barátai, ismerősei is állandóan figyelemmel kísérik.

A műalkotások korabeli elemzésére mintaként Balásovits két levelét idézzük. A pápai nagy oltárképről így ír: „... mind az festék egyvelítése, mind az indulatok ki jegyezése, és a természetes rajzolás mesterségesek.” (5. 45 r. – 46 r.) Prokop szobrairól megjegyzi: „... szép a munka, természet szerint a Test és ennek állása, a korona, sceptrum, kard, és paludamentom úgy, a mint a Thesaurariumban vagyon, egy szóval a mestersegnek jeles csudája”. (5. 34 r.-v.) Ezek a megjegyzések ugyan egy határozott, korhoz kötött ízlést tükröznek, az 1780-as évek kívánalmait, de a szempontok nyilván korábban is hasonlóak voltak: a mesterségbeli tudás elemzése, a kompozíció bírálata, tartalmilag pedig az érzelmek és indulatok kifejezése és egy sajátos hitelességre való törekvés, mely a mű agitatív szerepét fokozza.

A fenti idézetek csak kiragadott példák, mutatják azonban, hogy a műalkotások aránylag széles körben ismertek voltak, egy-egy jelentősebb objektum a figyelem középpontjába kerülhetett, szóbeszéd témájává válhatott egy olyan korszakban, amelyben a hírnév megalapozása – mint láttuk – egy épülethez is kötődhetett, mecénás és művész számára egyaránt.

AZ URADALMI ÉPÍTKEZÉSEK SZEREPE A 18. SZÁZADBAN

Vizsgálódásaink a 18. század építkezéseinek számbelileg igen jelentős csoportját érintették. Ha feltételezzük — mint ahogy igazolni is szerettük volna —, hogy más uradalmakban is hasonló folyamatok mentek végbe, mint az általunk példaként bemutatott egyedi esetben, a barokk kori épületek jelentős részére vonatkozó megállapításokat tehetünk.

Adósak maradtunk azonban eddig azzal a kérdéssel, hogyan értékeljük ezeket a műveket, mi a szerepük a korszak építészetében. Vizsgálódásainkban eltekintettünk az időszak művészettörténeti szempontú elemzésétől, nem jellemeztük a mintegy fél évszázadon belül jól kitapintható stílusváltozásokat. Az építési gyakorlat ugyanis adataink szerint lényegesen lassabban változik és alakul, mint az ízlés. Célunk az volt, hogy a mű születését kísérjük nyomon, és láttuk, hogy az aktuális „modern” stílusirányzatokhoz való igazodás is követelményként vetődik fel. Az uradalmak épületei tehát az érett barokk és a késő barokk idején egyaránt alkalmazkodnak a stílus általános formai jellegzetességeihez.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az uradalom ad teret a barokk stílus nagy reprezentáns alkotásainak, ugyanakkor a barokk formanyelv terjesztője és alakítója is. A kastélyok és főtemplomok a legjobb kortárs építészeket, művészeket foglalkoztatják, és egy országosan kialakult arányrendszeren belül lényegében irányítják a közízlést. Szándékuk szerint a legszebb, legművészebb megoldásokat adaptálják, és akkor is megállják a helyüket, ha más országok egykorú alkotásaihoz hasonlítjuk őket. Különösen a kastélyok, bár nagyon sokat

veszítettek eredeti értékeiből azáltal, hogy belső díszítésük, berendezésük jórészt elpusztult, mégis maradáno esztétikai élményként hatnak a szemlélőre.

Ugyanezt mondhatjuk a nagy plébániatemplomokról is, melyeknek gazdagsága, művészi igényessége a szerzetesrendi együttesekével azonos.

A legnagyobb számú épületcsoportot a különböző „hétköznapi” funkciójú falusi és városi objektumok jelentik. E műfajok művészi stílusát általában alig szokták elemezni, miután az európai mértékkel mért barokk művészet jegyei itt nem feltűnőek. Pedig művészettörténeti szerepük igen érdekes. Mint minden korszak átlagépületei, csak a stílus legjellemzőbb elemeit tartalmazzák, kiszűrik az alapvető építészeti gondolatot és azt sokszorosítják. Ezen belül a legáltalánosabb szerkezeti sajátosságokat, a legracionálisabb formai elemeket éppen az uradalmi épületek hordozzák.

Az itt elemzett anyag nagyon pusztul. A gazdasági épületek helyét már részben a 19. században újak foglalták el. Az uradalmi kocsmák, fogadók, iskolamesterházak, plébániák igen nagy átalakításokon mentek keresztül, és napjainkban kezdenek teljesen eltűnni, miután egyre nehezebben illeszthetők be a modern élet keretei közé. Hasonló a helyzet a lakóházként funkcionáló uradalmi gazdatiszti házakkal stb. Alig van már olyan eredeti objektum, amit vizsgálhatnánk.

Viszonylag érintetlenül a templomok maradtak ránk. Itt az eredeti megjelenéshez képest elsősorban a toronysisakok változtak meg. Adataink szerint igen nagy számban készültek fazsindelyes tetőzetek és toronysisakok. E könnyű fedőanyaggal igen változatos formákat lehetett kialakítani, viszont gyúlékonyságuk miatt az eredeti szerkezetek alig maradtak fenn. A 19. században ezeket általában bádoggúlisakkal vagy eklektikus harang alakú sisakkal helyettesítették, az eredeti hatást azonban egyik sem közelíti meg.

Tér- és tömeghatását tekintve az uradalmi építési iroda produktuma a 18. század második felének legismertebb kánonjaihoz igazodik, arányosan lekicsinyítve a „nagy művészet” elemeit. Az alkalmazott szerkezetek az általános építőgyakorlatnak felelnek meg, ezt az empirikus módon átadott technológia alapvetően meghatározza.

A falfelületekre az építőmesterek — ösztönösen és tudatosan egyaránt — a magyar barokk építészet legjellegzetesebb elemeit vitték fel. A díszítések zöme a falfelület optikai fellazítására törekszik. A leggyakoribb a lizénás és faltükrös tagolás, emellett megjelenik a lapos rizalittal inkább csak jelzett középrész, gyakran csak egy téglaszelességben. Az eredeti épületeken általában szép párkányt vagy legalább egy kihajló konvex ívet találunk. Ezek az elemek látszólag igen szegényesek, valójában azokat a gondolatokat hordozzák, mint a reprezentatív alkotások. A fény-árnyék hatással feloldott falazat alapvetően barokk tendencia, bár néhol csak jelzett cél: még azokon a felületeken is érzékelhető, ahol az architektúra nem más, mint a simított mezők közti hűbörccsös vakolt tükrök kialakítása. Ez a végső fejleménye a magyar barokk építészetnek, mely általában tartózkodóbb, síkszerűbb, mint a stílust kialakító és erőteljesen formáló országok alkotásai.

A másik jellegzetesség az erősen architektonikus jelleg. A díszítmények elsősorban az építészeti tagozatok rendszeréből állnak össze, olyanfajta festőibb figurális vagy ornamentális díszítést, mint a környező országokban, jóformán nem

találunk. Ez a konstruktív jelleg alig oldódik, s amennyiben egy épületen mégis találunk ilyen díszítést, az legtöbbször az enteriőrben jelentkezik. Itt nemcsak a falképek alkalmazására, a berendezésre kívánunk utalni, hanem a boltozatok gyakran változatos stukkótükrökre, a karzatok mellvédjeinek játékos formálásra mezőire stb.

Az egyes kisebb stílusperiódusokon belül természetesen érezhetők a különbségek, az érett barokk idején a hullámos vonalú oromzat dominál, mely a század végére egyenes oromzattá alakul a házakon és templomokon egyaránt. Az esetleges díszítőelemek – kővázák, kapudíszek, rácsok stb. – ugyancsak követik a nagy művészeti irányváltást, a fokozódó klasszicizálás hatása megmutatkozik az uradalmi épületeken is, azonban ismét redukált módon, a fő jellegzetességekre mutatva.

A magyar nagybirtokos uradalmak által épített objektumok legnagyobb része művészi szempontból nem veheti fel a versenyt az európai, de még a magyar barokk művészet legjelentősebb alkotásaival sem. Zömükben igen egyszerű, általában jellegtelen épületek ezek, s jobbára nem is lépnek fel a műalkotás igényével. Építészettörténeti jelentőségük azonban vitathatatlan.

Egyrészt korabeli környezetükhöz képest anyaguk, technikájuk, szerkezeteik miatt egyaránt kiemelkedő, korszerű alkotások voltak, s így inspirálták a falu, a kisváros építészetét.

Másrészt napjainkban is érzékelhetően mutatják azt a folyamatot, hogyan asszimilálódik egy stílus a mindennapi építészeti gyakorlatban. E nagyon nehezen megfogható jelenséget a történeti építészetben alig tudjuk nyomon követni. Az alkotások leegyszerűsített formavilága rámutat arra, hogy az építészet törvényei a tömeg- és térformáláson keresztül akkor is érvényesülhetnek, ha a járulékos díszítőelemek elmaradnak, és ez nemcsak a modern építészetre jellemző, de érvényes a történeti stílusokra is. Az uradalmi épületek szándékuk szerint funkcionalisták, a bennük megjelenő szerkezeti-formai-anyagbeli ökonómia az őszinte művészet élményével hat. S igaznak bizonyulnak Kapossy szavai: „Ha van a magyarországi barokk művészetnek sajátos helyi színe, úgy elsősorban e szerényebb alkotásokban fog megnyilatkozni.”³⁹⁶

RÖVIDÍTÉSEK

Aggházy, 1937	Aggházy Mária: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. Veszprém, 1937
Aggházy, 1959	Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. I – III. Bp. 1959
Andorné	Andorné Tóbiás Judit: A XVII – XVIII. századi Magyarország templomépítészetének szerkezeti kialakulása. Ép-Éptud. VI (1974) 3 – 4. 341 – 386
Arch.Ért.	Archaeológiai Értesítő
Bazin	Bazin, G.: Les Destins du Baroque. Paris, 1970
Bertalan	Bertalan Vilmos: Az Óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom. Bp. 1942
Bibó, 1972	Bibó István: Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben. Ép-Éptud. IV (1972) 1 – 2. 125 – 163
Bibó, 1978	Bibó István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században.) In: Művészet és felvilágosodás. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1978. 27 – 122
Bónisné, 1957	Bónisné Wallon Emma: Pilgram Antal váci székesegyház terve. MÉ VI (1957) 1. 29 – 36
Bónisné, 1967	Bónisné Wallon Emma: Pilgram Antal költségjegyzéke a nyitrai székesegyház tervezett átépítéséről. MÉ XVI (1967) 2. 126 – 129
c.	capsa
cs.	csomag
F. Csanak	F. Csanak Dóra: Teleki József és a művészetek. In: Művészet és felvilágosodás. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1978. 553 – 584
Csatkai – Dercsényi	Csatkai Endre – Dercsényi Dezső: Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiái.) Bp. 1953 és 1956
Dercsényi – Granasztói	Dercsényi Dezső – Granasztói Pál: Vác. Bp. 1960
• Dercsényi – Entz – Voit	Dercsényi Dezső – Entz Géza – Voit Pál: Műemlékvédelmünk újabb tudományos eredményeiről. Műemlékvédelem IX (1965) 3. 129 – 141
Cs. Dobrovits	Cs. Dobrovits Dorottya: Adatok Balatonfüred 18. századi építészetéhez. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 14 (1979) 261 – 269
Dornyay	Dornyay Béla: Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművészlől. Bp. 1930
Duray	Duray Kálmán: A budai és pesti kőműves, kőfaragó és ács céhek. Budapesti építőmesterek, kőműves-, kőfaragó- és ácsmesterek ipartestülete X. évkönyve. Bp. 1914. 69 – 155
ÉKTK	Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
Ember	Ember Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata. Levéltári Közlemények XX – XXIII (1942 – 1945) 345 – 375
Ép-Éptud.	Építés- Építészettudomány

Felhő	Felhő Ibolya (szerk.): Az úrbéres viszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. Dunántúl. Bp. 1970
Galavics	Galavics Géza: Program és műalkotás a 18. század végén. Bp. 1971
Garas, 1955	Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955
Garas, 1975	Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1976. 201 – 230
Géfin	Géfin Gyula: A szombathelyi székesegyház. Szombathely, 1945
Gerő	Gerő László: Történelmi városrészek. Bp. 1971
Gerő – Sedlmayr	Gerő László – Sedlmayr János: Pápa. Bp. 1959
Gerőné Krámer	Gerőné Krámer Márta: Jung József pesti építőmester. In: Magyar Műemlékvédelem 1967 – 1968. Bp. 1970. 195 – 212
Heckmann	Heckmann, H.: M. D. Pöppelmann als Zeichner. Dresden, 1954
Hmlt.	Heves megyei levéltár
Kállay	Kállay István: Az uradalmi gazdasági bizottság. Levéltári közlemények 47 (1976) 1. 61 – 85
Kapossy, 1924	Kapossy János: A magyar királyi udvari kamara építészeti Mária Terézia és II. József korában. Századok 1924. Klny.
Kapossy, 1931	Kapossy János: A magyarországi barokk európai helyzete. Magyar Művészet VII (1931) 1. 7. kk.
Kapossy, 1953	Kapossy János: Még egyszer a budai vár tervező mesteréről. MÉ II (1953) 1 – 2. 123. kk.
Kelényi, 1974	Kelényi György: Kastélyok, kúriák, villák. Bp. 1974
Kelényi, 1976	Kelényi György: Franz Anton Hillebrandt. Bp. 1976
Kelényi, 1978	Kelényi György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. In: Művészet és felvilágosodás. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1978. 123 – 159
Kiss	Kiss István: A pápai plébánia története. Veszprém, 1908
Koppány – Péczely – Sági	Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly: Keszthely. Bp. 1962
Kosáry	Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980
Lukcsics – Pfeiffer	Lukcsics Pál – Pfeiffer János: A veszprémi püspökvár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933
Magyarországi céhkataszter	A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1 – 2. Bp. 1975 – 1976
Maria Theresia	Maria Theresia als Königin von Ungarn. Ausstellung in Halbturm, Katalog. Eisenstadt, 1980
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
Mihályi	Mihályi Ernő: A magyar falu egyházművészete. Pannonthalmi Szemle IX (1934) 51. kk.
Mojzer, 1957	Mojzer Miklós: Architectura Civilis. MÉ VI (1957) 2 – 3. 103. kk.
Mojzer, 1960	Mojzer Miklós: A váci barokk rezidencia. MÉ IX (1960) 4. 280 – 289
Mojzer, 1971	Mojzer Miklós: Torony, kupola, kolonád. Bp. 1971
Mojzer, 1972	Mojzer Miklós: Voit Pál: A barokk Magyarországon. Könyvismertetés. MÉ XXI (1972) 1. 91
Mojzer, 1973	Mojzer Miklós: Canevale esztergomi rezidencia-terve. Ép-Éptud. V (1973) 3 – 4. 489 – 496
Murrey	Murrey, P.: The Architecture of the Italian Renaissance. London, 1969
B. Nagy	B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970

OL	Magyar Országos Levéltár
Pigler	Pigler Andor: A pápai plébániatemplom és mennyezetképei. Bp. 1922
Rados	Rados Jenő: Magyar kastélyok. Bp. 1939
Révhelyi, 1931	Révhelyi (Réh) Elemér: Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez. Arch. Ért. XLV (1931) 168 – 186
Révhelyi, 1932	Révhelyi (Réh) Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Bp. 1932
Révhelyi, 1954	Révhelyi Elemér: Adatok Gode Lajos művészetéhez. In: A magyar művészettörténeti munkaközösség évkönyve 1953. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1954. 489 – 496
Ricken	Ricken, H.: Der Architekt. Geschichte eines Berufs. Berlin, 1977
Riezner, 1894, 1895	Riezner János: A gróf Esterházy család pápai levéltárában őrzött czéhlevelek 1 – 2. Történelmi Tár 1894, 631. kk, 1895, 306. kk.
Schoen, 1930	Schoen Arnold: A budai Szent Anna templom. (TBM 2.) Bp. 1930
Schoen, 1957	Schoen Arnold: Buda építőmestereiről töredékek, vázlatok. MÉ VI (1957) 4. 297 – 302
Szabolcsi, 1972	Szabolcsi Hedvig: Magyarországi bútorművészet a 18 – 19. század fordulóján. Bp. 1972
Szádeczky	Szádeczky Lajos: A czéhek történetéről Magyarországon. Bp. 1886
Szmrecsányi, 1926	Szmrecsányi Miklós: Eszterházy Károly püspök és a művészet. (Galánthay gróf Esterházy Károly egri püspök emlékének ünneplése születésének kétszázados évfordulója alkalmából. Eger város közönségének 1925. évi december hó 13-án tartott díszközgyűlésén.) Eger, 1926. 5 – 50
Szmrecsányi, 1937	Szmrecsányi Miklós: Eger művészetéről. (Tanulmánygyűjtemény.) Bp. 1937
SzSzmLt.	Szabolcs-Szatmár megyei levéltár
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Tóthné Polónyi	Tóthné Polónyi Nóra: A magyar állami műszaki szervezet kezdetei. Levéltári Közlemények 35 (1964) 207 – 230
Valkó	Valkó Arisztid: Jacoby Miklós mérnök magyarországi szereplése, különös tekintettel a fertődi kastély építésére. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1960. 129 – 144
Voit, 1957	Voit Pál: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1957. 46. kk.
Voit, 1960	Voit Pál: Tervek, mesterek és a mű MÉ IX (1960) 4. 265 – 279
Voit, 1969 – 1978	Voit Pál: Heves megye műemlékei I – III. Bp. 1969 – 1978. (Magyarország műemlékei topográfiái VII – IX. szerk. Voit Pál – Dercsényi Dezső.)
Voit, 1970	Voit Pál: A barokk Magyarországon. Bp. 1970
Voit, 1975	Voit Pál: A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1975. 451 – 472

¹Garas, 1975. 203. kk.

²Voit, 1970. 46. kk.; Güntherová-Mayerová, A.: Barokové umenie na Slovensku. Pamiatky a Muzeá IV (1955) 45–67; Frey, D.: Das Burgenland. Wien, 1929. VI–VIII; Csatkai–Dercsényi, 130. kk.; B. Nagy, 203.

³A barokk művészet periódusokra osztásában az elmúlt évtizedekben több eltérő megoldás született. A Magyarországi művészet története 1. kiadása (Szerk. Fülep Lajos–Dercsényi Dezső–Zádor Anna) 1956-ban az alábbi korszakhatárokat állapította meg: 1604–1711. A barokk művészet kialakulása Magyarországon; 1711–1750. A barokk művészet elterjedése; 1750–1780. A barokk művészet virágzása és hanyatlása. 1967-ben az újkori magyar művészet periodizációjával kapcsolatos vitában Zádor Anna az alábbi korszakolást javasolta: 1690–1764. Az érett barokk; 1764–1790. A klasszicizáló késő barokk; 1790–1848. A kezdeti romantikával vegyülő klasszicizmus. (Az újkori magyar művészet periodizációjának problémái. Vita. MŰ. XVI. [1967] 1. 7.) Legutóbb Garas Klára a készülő Magyarországi művészettörténet kézikönyv barokk kötete számára az alábbi korszakhatárokat ajánlotta: 1630–1690. A barokk művészet meghonosodása és elterjedése Magyarországon; 1690–1750. A barokk virágzása; 1750–1780. Későbarokk, rokokó, copf. (Garas Klára: Magyarországi barokk művészet. MŰ XXV. [1976] 4. 273. kk.) Ez nagyjából megfelel annak a korszakolásnak, mely az irodalomtörténeti kutatások alapjául is szolgál. (Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története II. Bp. 1964.)

⁴Schoen, 1957 I. Kik építették újjá Budát az 1686. évi romokból? 297–300.

⁵A katonai erőd jellegű Győr kőműves céhe 1637-ben kéri a főkapitánytól artikulusait, majd 1649-ben az akkor földesúri jogú székeskáptalan erősíti meg. A budai céh 1691-ben alakul újjá, 1695-ben országos hatáskörű főcéh, szabályzata számos később alakuló szervezet számára útmutató jellegű.

⁶Martin Wittwer karmelita építész tevékenysége pl. jellegzetes példája a rendi építésszervezetnek. Vö.: Voit Pál: Martin Wittwer, a győri karmelita templom építész. (Adatok a dunai barokk építőiskola magyarországi kapcsolataihoz.) In: Magyar Műemlékvédelem 1963–1964. Bp. 1969. 182–223.

⁷A pozsonyi palotáról: Menclová, D.: Hrad Bratislava. Bratislava, 1936; Voit, 1975. 454, legutóbb Šašky, L.: Der Theresianische Umbau der Burg von Pressburg. In: Maria Theresia, 121–132. A budai palotáról: Kapossy János: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. Arch. Ért. XVII (1928) 166–187; Kapossy 1953; Voit, 1970. 45–48; Voit, 1975. 454–464; legutóbb Cs. Dobrovits Dorottya: Bauarbeiten am königlichen Schloss von Ofen zur Zeit Maria Theresias. In: Maria Theresia, 133–138.

⁸Cs. Dobrovits, 267.

⁹Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdéséről. ÉKTK XI (1967) 3–4. 526–546.

¹⁰Vö. Kelényi, 1978. 125. kk.

¹¹Felhő, 348. kk.; Koppány Tibor: Ugod, Essegvár, Döbrönte. Balatonfüred, 1961; Gerő–Sedlmayr, 27–54.

¹²Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalmak áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 16. kk.

¹³Levéltári jelzet: OL P 1216. A leveleskönyvek beosztása a következő: Prothocollum Correspondentiarum Domini Papa. 1. cs. c. 51, no 1. 1759. október 30. – 1766. november 26.; no 3. 1771. október 10. – 1779. május 10.; 2. cs. c. 51, no 4. 1779. május 12. – 1784. október 10.; no 5. 1784. október 14. – 1794. január 9.; 3. cs. c. 51, no 6. 1794. január 12. – 1797. március 14.; no 7. 1797. március 23. – 1799. február 12. Veszprém megyei lt. XI. 602/b. 4. doboz, c. 51, no 2. 1766. január 17. – 1771. szeptember 5. A

könnyebb olvasás érdekében a leveleskönyvek teljes levéltári jelzetét a szövegben nem jelezzük, csak a kötetszámot (no szám) és a lapszámot. A többi iratnál a csomónak megfelelő jelzeteket közöljük.

¹⁴Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 145/1–2. Az első szignatúrája: Jacob Gföller Cammer. Maur. Meister in Ged. Cop: Paulus Zallar m. p. A másodiké: Joannes Jung m. p. Cop. G. M. Letz. Ez a terv szerepelt az 1980-as halbtürni kiállításon is. Maria Theresia, Kat. no 313. 211–212.

¹⁵Az elszámolást részletesen közli: *Hornig Károly*: Padányi Bíró Márton naplója. Veszprém, 1903. 274–275.

¹⁶18. cs. c. 58, 177–178.

¹⁷Kapossy, 1953.

¹⁸Voit, 1969–1978 I. 198–199.

¹⁹Fleischer, V.: Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler. Wien – Leipzig, 1910.

²⁰Sedlmayr, H.: Johann Bernhard Fischer von Erlach. Wien, 1956. 3; *Ricken*, 69.

²¹Gurlitt, C.: August der Starke. Dresden, 1924. 312. kk.304. rajz. *Heckmann*, 1. ábra; *Ricken*, 69.

²²Hempel, E.: Baroque Art and Architecture in Central Europe. London, 1965. 31.

²³Feuerné Tóth Rózsa: Ars et ingenium. Ars Hungarica II. (1974) 1. 9–26.

²⁴A lavírozott tollrajzok léptéket és tájolást nem tartalmaznak, a távlati rajz jellegzetesen dilettáns rajzolóra vall, de az alaprajz pontossága, gondos kidolgozása jó műszaki felkészültségre utal. (OL T2. XXXII. téka, no 1045, 1062.) Vö.: *Bubics Zsigmond*: Esterházy Pál Mars Hungaricus. Bp. 1895. 17.

²⁵Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1958. 278. kk.

²⁶Bethlen Miklós önéletírása I–II. (Magyar Századok.) Bp. 1955. I, 183, 187, kastélyának tervezéséről: 229. *Freitag, Adam*: Architectura militans nova et aucta, oder Neue Vermeehrte Fortification, von Regular Festungen, von Irregular Festungen und Aussen Wercken etc. Leiden 1631.

²⁷Erre mutatnak rá azok a tanulmányok, amelyek a 17. századi mecénásokkal foglalkoznak. Vö. *Détsy Mihály*: I. Rákóczi György fundálói, Ép-Éptud. III. (1971) 4. 348–378, a Rákócziakról; *Rózsa György*: Nádasdy Ferenc és a művészet. MÉ XIX. (1970) 3. 185–202 a Nádasdyakról; *Garas*, 1975 a Pálffyak, Batthyányak szerepléséről.

²⁸Mojzer, 1957; *Szenikirályi Zoltán*: Adatok a magyar építésképzés történetéhez. Ép-Éptud. III. (1971) 4. 439. kk.; *N. Dávid Ildikó*: A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén. In: Művészet és felvilágosodás. (Művészettörténeti Tanulmányok.) Bp. 1978. 301–351.

²⁹Pászár Miklósné – Jóó Tibor: Újabb adatok az edelényi kastély építéstörténetéhez. Műemlékvédelem VII (1963) 3. 138–143 közli a rajzot. Vö. *Dercsényi–Entz–Voit*, 139.

³⁰Vö. *Bazin*, 299. kk; *Ricken*, 68.

³¹Révhegyi, 1932. 12–13.

³²Voit Pál szemléletesen foglalja össze a kutatásokat. (1970. 90.) A vita azóta is gyűrűzik, vö. *Mojzer*, 1972.

³³Bibó, 1978. 101. 29. ábra.

³⁴Ráday Gyűjtemény lt. C/64. 2/c.

³⁵F. Csanak, 555–563.

³⁶Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchenyi. Sopron, 1799. Index alter, Libros Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchenyi. Duobus tomis comprehensos in scientiarum ordines. Pesthini, 1800. Catalogi Bibliothecae Hungaricae Széchenyiano Regnicolaris, Supplementum I. Posonii, 1803. – *Ráday* könyvtárának katalógusát a *Ráday-könyvtár* őrzi, kéziratban.; *Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék*. Viennae, 1796. – *Catalogus Librorum qui in Bibliotheca Comitiss Josephi Eszterházy in Cseklész prope Posonium reperiuntur, confectus mense Aprili 1749, per Samuelem Székely de Doba*. (OSzK kézirat. Fol. Lat. 4.); Az egri érsekség könyvtár szakszerű címjegyzéke. Eger, 1893. – *Catalogus Librorum Car. Andr. Belii a die XIX. Mensis Januarii in collegio rubro auctionis lege dividendorum*. Lipsiae, 1784.; *Catalogus praestantissimorum Librorum nec non rarissimorum Manuscriptorum bibliothecae Kollarianae*. Viennae, 1783.; *Catalogus Librorum venalium ... Josephi Péczeli*. Posonii, 1793.

³⁷F. Csanak, 564–566.

³⁸Erre az egész Európában elterjedt gyakorlatra utal *Heckmann*, 15.

³⁹Az építészeti szakkönyvekről és azok magyarországi elterjedéséről: *Zádor Anna*: Olasz építészeti-méletek a renaissance és barokk korban. Bp. 1926; *Murrey*, 239. kk.; *Theorie der Architektur*. Stift Göttweig, Ausstellungskatalog. Wien, 1975; *Bibó*, 1978.

Vitruvius: De Architectura libri X. Az első latin kiadást számtalan különböző nyelvű fordítás követte a 15. századtól. Könyvtárainkban a latin kiadások a klasszikusoknál, a fordított szövegek általában a Mathematica, vagy ahol van, az Architectura Civilis szakágakban találhatók meg.

Palladio: I Quattro Libri dell'Architettura című könyve, mely klasszikus építészeti traktátusnak számított, zömmel 18. századi kiadásokban, elsősorban az Inigo Jones-féle kommentárokkal ellátott metszetes kiadványokban terjedt el, Magyarországon a francia és német fordításokkal egyaránt találkozunk.

Vignola traktátusa az olasz kiadásokon kívül „Ausführliche Anleitung zu der Gantzen Civil-Baukunst” címmel A. C. Daviler és L. C. Sturm 1699-ben Amszterdamban megjelent átdolgozásában vált népszerűvé.

⁴⁰*Jacques-François Blondel*: Cours d'Architecture című művének 1698-as párizsi kiadása vagy későbbi utánnyomása csaknem valamennyi könyvtárban szerepel.

Leonhard Christoph Sturm igen termékeny munkásságának számos építészeti kézikönyve, illetve matematikai műve szerepel Magyarországon, elsősorban a „Civil-Baukunst”. (Nürnberg, 1721.)

Johann Friedrich Penher: Anleitung zur Bürgerlichen Baukunst enthaltend ein Lexicon architectonicum 1 – 4. Augsburg, 1744 – 1748; Praxis Geometriae. Augsburg, 1752, valamint a Bau-Anschlag... nebst verschiedenen Bau-Anmerkungen. Augsburg, 1753 több kiadást is megértek, jó képanyaguk miatt igen népszerűek voltak a megrendelők és építőmesterek körében egyaránt.

⁴¹*Johann Baptist Izzo* jezsuita fráter művei, az „Elementa architecturae militaris” és az „Elementa architecturae civilis” (Vindobonae, 1764 és 1765) a bécsi Theresianum számára készült tankönyvek voltak, több kiadásban szerepelnek a könyvtárakban, nyilván az ott tanulók hozták magukkal.

⁴²*Bernard Belidor* művei: La Science des Ingenieurs dans la conduite des Travaux de Fortification et d'Architecture Civile. Libr. 6 (Paris, 1729) és Architecture Hydraulique (Paris, 1737) gazdag metszetanyagukkal állandóan használt gyakorlati kézikönyvek. A Ráday-könyvtárban egyébként külön szakágként szerepel a kertépítéssel és hidrotechnikával foglalkozó könyvek sorozata.

⁴³E divatot követi *Molnár János*: A' régi jeles épületekről Kilentz Könyv című, 1760-ban Nagyszombatban megjelent munkája, jól jellemezve a kor igényeit. (Vö. Cs. E. [Csatka Endre]: Az első magyar nyelvű művészettörténeti könyv. Magyar Művészet I [1925] 173 – 176.)

⁴⁴*Murrey*, 195 – 197.

⁴⁵*Rausch Ferenc*: Elementa architecturae ad structuras oeconomicas adplicatae in usum academiarum per Regnum Hungariae... Budae... 1779. Második kiadása: Budae, 1799.

Hadaly Károly: Ars delineandi coloribusque localibus adumbrandi aedem, in usum eorum, qui hanc artem discendi desiderio ardent... Jaurini, 1785.

⁴⁶*Szabolcsi*, 1972. 27. kk. részletesen elemzi a folyamatot.

⁴⁷*Balogh István*: Beregszászi Pál és a debreceni „Rajziskola”. MÉ IX. (1960) 1. 43 – 50.

⁴⁸Csak a legjelentősebbeket kiemelve: *Szmrecsányi*, 1926 és 1937; a szerző több ez irányú tanulmányát tartalmazza. *Szabó Erzsébet*: Adatok gróf Esterházy Károly egri püspök építési tevékenységéhez. MÉ VII (1958) 2 – 3; *Voit*, 1969 – 1978 I. 187. kk. Új levéltári adatokat publikál *Mithay Sándor*: Adatok Esterházy Károly gróf építőtevékenységéhez. MÉ XXVIII (1979) 2. 131 – 150.

⁴⁹E kérdésben a kutatók véleménye eltér. *Szmrecsányi* szerint a római Sapienza hatott rá elsősorban (1937. 108). *Mojzer* felveti, hogy már a váci tervek is tartalmazták az egyetem gondolatának csíráit (1960). *Voit* viszont úgy véli, hogy a Foglár-féle, 1740-ben alapított Juridicium Barkóczy által 1755-ben bővített püspöki akadémiáját kívánta „méltyóbb elhelyezéssel, nagyszerű épülettel és egyetemi ranggal” befejezni. (*Voit*, 1969 – 1978 I. 192.) Eszterházy a saját költségén befejezte az épületet akkor is, amikor az egyetemi rangját nem kapta meg. Példája lehetett tehát a kremsmünsteri akadémia is, melynek csillagvizsgálója tényleges hatással volt az egri toronyra, s bár ugyancsak nem volt egyetemi rangú intézmény, oktató-nevelő hatása vitathatatlan. Az idézetet közli: *Szmrecsányi*, 1937. 130.

⁵⁰L. a 13. jegyzetet.

⁵¹*Mojzer*, 1957. 103; *Voit*, 1960. 279.

⁵²Eszterházy Károly építőtevékenységét a kortársak és az utókor egyaránt méltányolta. A hagyomány szerint 100 templomot alapított. Vö. N. N.: Elfelejtethetetlen emlékeztető Egri Püspök Galanthai Gróf Eszterházy Károlynak jeles Élete, közhasznú építési, és különösen az általa szerzett, utánna pedig nevedett, megyebéli Könyv-Gyűjteménynek leírása. Tudományos Gyűjtemény Pest, 1819. V. kötet, 6 – 7.

⁵³Ráday Gedeon a péceli kastély építéskor 40 000 Ft kölcsönt vett fel. (*Zsindely Endre*: A péceli Ráday-kastély. Bp. 1959. 9.) A noszvaji kastélyt Szepessy Sámuel építtette, aki 60 000 Ft-os adósságba

keveredett, s ezért végül a kastélyt magát kellett eladnia. (*Voit Pál*: A noszvaji kastély. Műemlékvédelem X. [1966] 4. 206 – 210.)

⁵⁴30. cs. c. 63, no 22, fasc. 3.

⁵⁵5. 128; 30. cs. c. 63, no 22, fasc. 5.

⁵⁶A váci terveket ismerteti *Bónisné*, 1957.

⁵⁷L. a 49. jegyzetet.

⁵⁸*Pevsner, N.*: Az európai építészettörténete. Bp. 1972. 272.

⁵⁹A kastély építéstörténete igen jellemző a magyarországi viszonyokra. Festetics Kristóf 1745-ben kezdi el építtetni, feltételezhetőleg egy 15. században már említett várkastély helyén. Hofstädter Kristóf uradalmi építész 1755-ben nagyobbítja, majd 1760 – 1770 között Festetics Pál számára lényegesen kibővíti. 1792 – 1800 között ismét átépítik a kastélyt, mely a 19 – 20. században nyeri el mai formáját. (*Péczy Piroška*: A keszthelyi Festetics kastély. [Műemlékeink.] Bp. 1964. 6 – 16.)

⁶⁰Jellemző példa erre a hadadi kastély, melyet az építtető Wesselényi Ferenc 1761-ben emeletesre tervez. Az építkezés 15 évvel később fejeződik be, és csak földszintes megoldásban kerül kivitelre. (*B. Nagy*, 171. kk.)

⁶¹Már az első nagyszabású barokk épület, a pesti Invalidus-ház is csak részben került megvalósításra a 18. sz. elején. De példaként idézhetjük a szentgotthárdi, csónkán maradt kolostoregyüttest, a befejezetlen homlokzatokkal, torony nélkül maradt kiscelli trinitárius templomot.

⁶²*Voit Pál* kimutatja pl. Pilgram terveinek továbbélését az egri és pápai építési irodák munkásságában egyaránt. (1970. 55 – 59; Pilgram építőmester [1699 – 1761]. Doktori disszertáció, kézirat. 1977. Pilgram öröksége fejezet.)

⁶³*Mojzer Miklós* hasonló vonásokat észlel Oswald Gáspár váci püspöki építész tevékenységében. (1957. 112 – 113.)

⁶⁴A program teljes szövegét közli *Szmrecsányi*, 1937. 259 – 260.

⁶⁵30. cs. c. 63, fasc. 2.

⁶⁶Tipizált ornamentikájú falkép maradt fenn a csóti, bébi, nyögéri templomokban. Hatásuk a környékbeli, nem Eszterházy által építtetett objektumokon, pl. a vanyolai és gyarmati templomok festésén is kimutatható.

⁶⁷*Voit*, 1960. 274 – 275, 11 – 21. kép.

⁶⁸Úgy véljük, hogy a könyvünk mottójául választott, félig tréfás idézet – mellyel egyébként Kiss Ferencet igyekezett megvitasztalni, mikor egy granárium nem készült el a tervezett időre – mindennél ékezzszólbóbb vallomás a kedvvel vállalt fáradozásról. (3. 128 v.)

⁶⁹37. cs. c. 66, no 24.

⁷⁰*Mojzer* 1972. 91.

⁷¹*Zsindely Endre*: A péceli Ráday-kastély. MÉ V (1956) 4. 253 – 276; *Péczy Piroška*: A keszthelyi Festetics-kastély és belső berendezése. Bp. 1958. 26 – 27.

⁷²Migazzi váci püspök megmutatja Eszterházy Ferencnek az új, Canevale-féle terveket, aki viszont gróf Eszterházy Károlynak küldi el a tatai vár átalakítási terveit. (1. 52 r.-v. 1762.) A szombathelyi székesegyház terveit Baernkopf Ignác pozsonyi kanonok vizsgálja meg, és így számol be róla: „... ha a tervrajzból, amit láttam, következtethetek, azt állíthatom, hogy részeinek arányossága, elhelyezése, egyszerűsége és nemes izlése révén tán a legelső lesz Magyarország összes templomai között.” (*Géfin*, 14.)

⁷³Jóformán galánthai Balogh Ferenc tatai régens az egyetlen, akinek műpártoló szerepe elemzésre került. *Rév helyi* így ír róla Tatával kapcsolatban: „Igazi irányítója a város kulturális életének egy lelkes magyar férfi, az uradalom jószágigazgatója, a galántai származású Balogh Ferenc volt. Műveltsége nagyban hozzájárult Tata művészi életének fellendítéséhez. Szakemberekkel, művészekkel tárgyalt, művészeket hívott meg, ellátta őket feladatokkal, megbízásokkal.” (1954. 489.) *Voit* is nagy jelentőséget tulajdonít neki, bár kedvezőtlenebb irányban. Szerinte „... Balogh a nagyobb építkezéseknél a takarékoságra hivatkozott, s ahol tehette, egyszerűsített. Ennek az egyszerűsítésnek címén a saját vagy az építtető elgondolása szerint helyi mesterekkel dolgoztatta át a nagyszabású tervet. Ezzel – nemcsak Majkon, de az Esterházyak számos építkezésén – a művészi tervek kárára cselekedett, és a bécsi barokk eleganciája helyett annak provinciális változata valósult meg.” (A majki műemlékegyüttes. In: Magyar Műemlékvédelem 1961 – 1962. Bp. 1966. 205.) Mindkét szerző döntőnek minősíti Balogh szerepét. A különböző forráskiadványok gyakran idézik a gazdatisztek leveleit, de az építkezésekben, az egyes uradalmak művészi irányításában játszott szerepük eddig nem került még vizsgálatra.

⁷⁴*Molnár Erik* – *Pamlényi Ervin* – *Székely György* (szerk.): Magyarország története. Bp. 1964. I. 145. kk. Vö. *Kállay*, 61 – 85.

⁷⁵19. cs. c. 59, 559.

⁷⁶A lilienfeldi apátsághoz tartozó türnitzi feketemárvány-bánya a 18. sz. első felében nyílik meg és korának egyik ismert, jól felszerelt lelőhelyévé fejlődik. (1000. Jahre Babenberger in Österreich. Stift Lilienfeld, Katalog. Wien, 1976. 102.)

⁷⁷Quek János titkár és gr. Nádasdy Ferenc levelezéséből az tűnik ki, hogy az uradalmi alkalmazott az 1760-as években maga vezette a kuriális ház újjáépítését, kifestését, mestereket választott a munkákhoz, maga ellenőrizte és fizette ki őket. (OL Nádasdy cs. lt. Lev. B, no 608. kk.)

⁷⁸Mlinaritz Antal leveleiből kiderül, hogy a prefektus nemcsak a Károlyi család uradalmi épületeit, a kuriális házat, a nagy vendégfogadót stb. építteti fel és renováltatja, de felügyel a Károlyiak által betelepített új lakosok építkezéseire is. (OL Károlyi cs. lt. Missiles, Mlinaritz Antal levelei.)

⁷⁹Rahiernek, az Esterházy hercegi birtok kormányzójának jelentős szerepe volt a fertődi kastély építkezésein. *Valkó Arisztid* több levelet publikál, melyek e tényre utalnak. (A fertődi kastély művészei, mesterei. MÉ II [1953] 1–2. 134–137; Fertőd mesterei, művészei 1720–1786 között. MÉ IV [1955] 1. 127–133; *Valkó*, 137–144.)

⁸⁰*Győrffy György*: Budapest története az Árpád-korban. A középkori város és kezdete Magyarországon. Budapest története (Szerk.: Gerevich László). Bp. 1973. I. 235–247, irodalommal.

⁸¹*Vajkai Aurél*: Balatonfelvidéki és Bakonyi vidéki falusi épületek a XVIII. században. *Ethnographia* LXVIII (1957) 1. 92. kk. A folyamatot részletesen nyomon követi *Mojzer*, 1971. 61–64.

⁸²*Rados*, 18–19; *Kelényi*, 1974. 10–14.

⁸³A magyarországi műemlékjegyzékben nyilvántartott mintegy 4800 barokk kori műemlék közül kb. 3000 e kategóriába tartozik.

⁸⁴*Voit*, 1970. 65.

⁸⁵*Lukácsics – Pfeiffer*, 195. kk. közli a leveleket, melyeket a későbbi szakirodalomban is bőségesen idéznek. A könyv csak a leveleskönyvek első kötetét dolgozza fel.

⁸⁶„... Felséghez hasonló figurát is tenni fog, mely magában amint actu vagy, megmarad. A Konyha, Czukerbacherei és Logei és ezeknek ellenében az istálló és a Székér Szény, úgy ez többiben a ménes számára volt tractusra még egy Contignatio jövend és leszen mind ezeknek egybe kötése úgy, hogy mégis a fűtelekben egymástól különbözve leszenek. Eperjes felé néző kapu leszen atrium Templi és respective a Chorus és continuatiojában kifelé a Templom, mellynek facsadája bé az udvarban szolgáltni fog.” (1. 103 v.-104 r.)

⁸⁷37. cs. c. 66, no 43–48. Prothocollum Correspondentiarum Papensium. 1800–1809.

⁸⁸30 cs. c. 63, no 2. *Kállay*, 70.

⁸⁹A szakirodalom általában úgy tartja, hogy 1752-ben a pápai várkastélyt lebontották. A levéltári adatok azt bizonyítják, hogy a vár folyamatosan lakott volt, régi termeit állandóan újították, korszerűsítették. Még az 1780–1786-os átépítés alatt is állandóan használatban volt, sőt nemcsak lakták, hanem főispáni gyűléseket, úriszéket tartottak benne, a megyeháza funkciót is részben ellátta. Ezért is maradt meg folyamatosan „vár” megnevezése. Az Egerből érkező Balásovits Mihály első leveleiben „residencia” néven emlegeti, néhány hét után azonban ő is áttér a helybeli elnevezésre.

⁹⁰A középkori ferences templom és kolostor elpusztult. A rendet Eszterházy Ferenc telepítette vissza a városba. 1678-ban új kolostor épült, mely 1707-ben leégett. 1711–1715 között újjáépült, de 1747-ben ismét tűz martaléka lett az együttes. Ekkor kijavították, majd az 1760-as évek első felében Eszterházy Károly új épülettel bővítette. (*Kiss*, 134–135; *Gerő – Sedlmayr*, 186. kk.)

⁹¹Ahogy Tatán Balogh Ferenc Fellner Jakab gyermekeinek keresztapja, Egerben Giuseppe Mundi építési igazgató Povolni János hét gyermekénél vállalja a keresztapaságot, úgy Bittó József Pápan Pollinger Ignác négy gyermekét tartja keresztvív alá.

⁹²*Kiss*, 98–99.

⁹³Az ugodi templomot 1759 októberében szentelték fel. (1. 4 r.)

⁹⁴A devecseri templom 1761–1762 között épült fel.

⁹⁵A mesterről bővebben a 74–75. o.

⁹⁶E kérdésről, irodalommal: *Galavics*, 25–32.

⁹⁷*Johannes Battista Villalpandus* háromkötetes művének utolsó részében (Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani. Romae, 1604) látható a jeruzsálemi palota ideálterve: alaprajza és homlokzata, de az 1596-ban megjelent első kötet már meglehetősen pontos elméleti rekonstrukciót közöl.

⁹⁸*Hempel, W.*: Philipp II. und der Escorial in der italienischen Literatur des Cinquecento. Mainz, 1971. 90. Az épület másik értelmezése, mely szerint Szt. Lőrinc rostályát imitálja, hasonló gondolatot vet fel.

⁹⁹Röhring, F.: Klosterneuburg. Wien, 1976. 2. Az együtttest VI. Károly építtette át, a császári rezidencia és kolostor tudatos spanyol utánzásával.

¹⁰⁰Fürstenfeld apátja, az építkezést megkezdő Caramuel Lobkovitz, aki maga is írt könyvet Salamon király palotájáról, Villalpandus és annak Sturm által továbbfejlesztett alaprajzát tekintette mérvadónak. Vö.: *Schmalhoffer, L.*: Fürstenfeld. Entwurfsverfahren barocker Architektur um 1700. Das Münster 18 (1965) 5–6. 176–177.

¹⁰¹Lechner, G. M.: Stift Göttweig. München – Zürich, 1976. 5.

¹⁰²Mojzer, 1973.

¹⁰³Mojzer, 1960. 286–288.

¹⁰⁴Lesky, E.: Das Wiener Institut für Geschichte der Medizin im Josephinum. Wien, é. n. Isidore Canevale épülete a francia városi paloták homlokzatát utánozza. Vö. Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Stift Melk, Katalog. Wien, 1980. 528.

¹⁰⁵Mojzer, 1960, 288.

¹⁰⁶Mojzer, 1971. 15–18.

¹⁰⁷N. N.: Das Heiligtum in Oberberg Eisenstadt. Eisenstadt, 1969. 4–5.

¹⁰⁸Móricz Béla: Balatonkeresztúr műemléki templomáról. Műemlékvédelem VII (1963) 4. 235–237.

¹⁰⁹Hajnóczy Gyula: Építészet és imitáció. ÉTK VI (1962) 1. 117–127.

¹¹⁰Luger, W.: Die Dreifaltigkeitskirche in Stadl-Paura. Linz, 1969. 3; *Kozák Károly*: Háromszög alaprajzú 18. századi épületek Magyarországon. Műemlékvédelem III. (1959) 3. 142–147.

¹¹¹Kapossy, 1924; *Szmrecsányi Marian*: A novai templom és falképei. Bp. 1935. 16 kk.; *Kelényi*, 1978. 126–144.

¹¹²Kiss Ferenc már 1782-ben írja: „A mostani tisztartóságot . . . kasznárságnak projectálom, Mellette valót Számtartóságnak, és a Szélsőt az út felől Tisztartóságnak.” Eszterházy nem fogadja el a tervet, a tisztek a várban laknak. 1797-ben Bittó Titus tarthatatlan állapotokat talál, a kasznár, számtartó, a régi kulcsár mellett az új kulcsárnak és a fiskálisnak is helyet kell ugyanott szorítania, az állatokat nem tudják elhelyezni a bennlakók. Eszterházy ennek ellenére ismételt elutasítja az új fiskálisz ház építését. (6. 212 r.)

¹¹³A pápai Zöldfa vendéglő melletti épületet az uradalom 1787-ben építteti át tiszti lakásnak. A terv bírálatában Eszterházy ezt írja: „. . . jobbnak tartanám, hogy a nagyobb szobába ajtó lenne a mint fel jédztem a konyha mellett lévő szobából, hogy legalább különös szobája lehetne a Tiszteknek, melyben dolgozhatnak és minden féle ember keresztül nem járna.”

¹¹⁴Kelényi, 1974. 14–16.

¹¹⁵Eszterházy Károlynak pl. a gyöngyösi kaszárnya alapításakor a kamaraelnök megküldi a balassagyarmati kaszárnya tervét. (I. 101 v.)

¹¹⁶Az egri konzisztórium 1762. október 1-i ülésén hagyják jóvá az első programot. (Közli: *Voit*, 1969–1978. II. 445–454.) A csillagvizsgálóval kapcsolatban Eszterházy Hell Miksa tanácsait kérte ki.

¹¹⁷Lelkes István: Köszeg. Bp. 1960. 57.

¹¹⁸A Veszprém vármegyei főorvos 1777-ben figyelmezteti a hatóságokat a börtön tarthatatlan állapotára, melyben 3 év alatt 32 rab pusztult el. (*Lukcsics–Pfeiffer*, 116.)

¹¹⁹„. . . értekezvén a Tatai Baumeisterrel s a Fiscalatussal, a szükséges Tömlöczök és alkalmatosságok eránt abban lett a megállapodásunk, hogy a botrankozásoknak eltavoztatására való nézve a Ferfiu Rabokat az Asszonyi személ Raboktol szükséges oly formán el rekeszteni, hogy ők semmi üdőben se öszve ne beszélhessenek, annál inkább pedig öszve ne mehessenek, sött elkerülhetetlenül szükséges még az is, hogy mind a Férfi, mind az Asszonyi személlek számára elkészítettendő Tömlöczök is úgy el rekesztessenek, hogy az ezek között lévő complexek öszve ne találkozhassanak, kihez képest az illetén Tömlöczökből a Férfiak számára szükséges léssen hat, és az Asszonyi Személek számára négy Különös Tömlöcz értvén terhessebb Rabokat. Ezen föllül szükséges még a könnyebb vétkü Rabok számára az Asszonyi Személleknek egy és a Férfiaknak is egy aristom. Ugy hasonló képpen egy magányos Kisded szoba, ahol tudni illik a visitálandó Rabokat magányos szobában lehessen vagy a Bábának, vagy a Borbélnak meg vizsgálni magánosan. Elkerülhetetlennek találtattott az is, hogy a Strázsa házon kívül még a Tömlöcz tartoís a Tömlöczhöz közel lakjon, akinek éjél s nappal a Rabok mellett költetik lenni és Instructioja szerént minden éjczakán a Rabokat rendre meg kelletik vizsgálni. Ugy szintén szükségesnek találtattott az is, hogy ugyan a Tömlöczhöz közel légyen az a Szobais, ahol az Ur Széke consideál, mert a Rabokat szükséges confrontálni, és így ha a Sessionális szoba a Várban volna, és a Rabok a váron kívül, esső, hideg, sár, hó és egyéb alkalmatlan üdő alkalmatosságával nem

lehetne a félmeszételen Rabot... a Tömlöczöktől a Várba késírtetni... Ezen felül szükségesnek találtattot az is, hogy a Fiscalis Uraknak egyike a Fogháznál lakják.” (6. 214 v. – 215 r.)

¹²⁰A modellgyűjtemény sajnos az utóbbi években erősen megrongálódott. A székesegyház modelljét ismerteti *Mojzer*, 1973. 489. kk. Hasonló modellgyűjtemény lehetett pl. Fertődön az „Allerhand Modelle von Gebäuden, Gärten usw.”, melyről a Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhas im Königreiche Ungarn. Pozsony, 1784. 18 megemlékezik.

¹²¹A tetőszerkezet modelljét Jakob Gruber klosterneuburgi ácsmester készítette. *Voit*, 1969 – 1978. I. 194, II. 450.

¹²²Hmlt. Érs. gazd. lt. 1949 rsz.

¹²³A szakirodalomban meglehetősen nagyszámú 18. századi modellt ismertetnek, pl. a bécsi Maria Treu-templom modelljét, Balthasar Neumann famodelljeit. A fennmaradt perspektivikus rajzok száma azonban lényegesen nagyobb. Ennek oka elsősorban a barokk tervezés komplexitása. Modellben általában egy épületet lehet ábrázolni, esetleg annak részleteit, illetve nagyobb tereprendezéssel kapcsolatos, vázlatos koncepciót, mint Esztergomban látjuk. A bonyolultabb építészeti együttesek – több épület, parkok, melléképületek stb. – szemléletes bemutatására azonban alkalmatlanok. E célra perspektivikus rajzok lényegesen jobban megfelelnek. A művészi formába öntött, sokszor grafikailag is kiváló alkotások gyakran szerepelnek metszeteken, esetleg gyűjtést rendeznek velük, pl. a kolostorok esetén, vagy egy-egy mecénás portréjával együtt látjuk őket. Több modellt közöl, elsősorban Balthasar Neumanntól: *Körmstedt, R.: Von Bauten und Baumeistern der fränkischen Barocks*. Hans Reuter Verlag, Berlin, 1963. A perspektivikus rajzokról: *Heckmann*, 26 – 27, irodalommal. Vö. *Ricken*, 57. Entwurfzeichnungen und Modelle fejezet.

¹²⁴A magyar irodalomban elsősorban a fertői kastély perspektivikus rajzával kapcsolatban került előtérbe ennek az ábrázolástípusnak az elemzése, *Balogh András* kutatásai alapján. (A fertői Esterházy-kastély építéstörténetének főbb mozzanatai. MÉ II [1953] 1 – 2. 130. kk.; Ki rajzolta a fertői Esterházy-kastély vezértervét? MÉ XVIII [1969] 1. 77 – 80.) *Voit Pál* továbbfejleszti e kutatásokat Majkkal, Pápával stb. kapcsolatban. A vezérterv lényegének elemzését l. *Dercsényi – Entz – Voit*, 140.

¹²⁵A négyszög alaprajzú, körbeépített kastély ábrázolását először közli: *Gerő – Sedlmayr*, 34. Részletesen elemzi *Voit Pál*: Unbekannte Entwürfe Franz Anton Pilgrams. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XXIV (1971) 127. kk.

¹²⁶A tervpályázatok igen elterjedtek az európai gyakorlatban. A legnagyobb és legismertebb példák a párizsi Louvre 1664-es és a pétervári Troickij székesegyház 1761-es pályázata, amelyek egész periódusok tendenciáit jellemzik.

¹²⁷OL T/17. I/1, 2, 3.

¹²⁸Joseph Ignaz Gerl és Felner tervének összevetését l. *Voit*, 1969 – 1978. I. 197 – 199, II. 450 – 452.

¹²⁹A művészettörténeti feldolgozások mellett (itt elég talán Schoen, Szmrecsányi, Valkó stb. munkásságára hivatkozni), igen gazdag anyagot tartalmaznak a topográfiák, az „Urbaria et Conscriptiones” és az „Acta cassae parochorum” (Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai) megjelent kötetei.

¹³⁰Amikor Eszterházy Károly egri püspök egyoldalúan felmondja a Joseph Ignaz Gerlrel kötött szerződést, az építőmester azzal fenyegetőzik, hogy a királynőhöz és a bécsi polgári bírósághoz fordul panaszra. Eszterházy végül 100 aranyat fizet a tervekért. *Voit*, 1969 – 1978. I. 196.

¹³¹*B. Nagy Margit* idézi pl. Franz Gindtner tevékenységét, aki félbehagyja mind a hadadi, mind a zilahai kastélyok építését, s az ügy végül perral végződik a megrendelő Wesselényi Farkas és az építőmester között. Hasonló a helyzet Franz Wrabetz építőmesterrel is, aki gr. Vécsey Miklós és br. Sennyei János adósa marad. (180 – 181, 194 – 195.)

¹³²SzSzmlt. Fasc. 7, no 662.

¹³³Felner Jakob szerződésében „... alle und jede darzu erforderliche Risse, Grund, Profil und Faciade, samt den gehörigen Sagamus. . .” készítésére kötelezi magát. Közli: *Szmrecsányi*, 1937. 250.

¹³⁴A példaként idézett kállói salétromfőző funkciójában mutatja be a kis üzemet. Jelzete: Nicodemus Litt Maurer Meister in Casau. (Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 190/1.)

¹³⁵A rakamazi terv uo. Rb 85. Az iratok szerint Thadeus Liszky kassai építőmester készítette, 1731-ben. A székesfehérvári terv Barbara Gundel pozsonyi rajzoló által szignált másolata maradt meg. (Uo. Rb 165.) Kiállítva Halbtornban, 1980-ban. Maria Theresia, Kat. no 87. 173 – 174.

¹³⁶A tervek zömét más építészekkel bíráltatják felül, erre számtalan adat van. (Vö. *Voit*, 1969 – 1978. I. 187 – 188.) A jelentősebb megbizatásoknál általában akadémiai művészeket, közismert, rendszerint osztrák céhmestereket kérnek fel, vagy kamarai főépítészeket. Pilgram pl. Johann Pauli és Kaltner

Lajos Sebestyén bécsi céhmesterekkel együtt véleményezi Esterházy Pál herceg Wallner sträßei házának terveit, míg az ő majki vázlatait A. E. Martinelli kamarai építész bírálja felül. Az uradalmak gyakorlata hasonló. Pauly Mihálynak adják ki pl. véleményezésre Gött Antal devecseri templomtervét. Az európai gyakorlat teljesen megegyezik a fentiekkel. Balthasar Neumann würzburgi terveit J. L. von Hildebrandt, Johann Dientzenhofer és Maximilian von Welsch vizsgálja felül. *Ricken*, 69.

¹³⁷Kiss Ferenc prefektus így számol be egy utazásról 1783-ban: „Arácsul vissza tértem ma estve az Ingenirrel és az Kőműves mesterrel. Mihelelt a Planum Delineatioval együtt általok el készül, azonnal Excellnak meg küldöm. Arácsul Devecserre mentem, ott is a Tisztartóság Háza mellett levő helet Papirosra tétettem az Ingenierrel, a Kőműves Mester is végben vitte a maga mérését. Annak Delineatioját is alázatosan el küldöm Planummal edgyüt, mihelelt el készítik.”

¹³⁸1780-ból származó rajz. Jelzete: „Cop. Barbara Gundel.” (Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 252.) Maria Theresia, Kat. no 344. 218.

¹³⁹Fellner Jakab az e_gri liceum építkezéseit akkor veszi át, amikor az épület még csak az alapozásnál tart, de Halblechner egri kőfaragónak át kell farnia a nyílászárókat. (*Voit*, 1969 – 1978. I. 197.) A pápai várkastély átépítése még el sem kezdődik, a kőfaragó munkáját azonban le kell állítani, mert már meglehetősen előre tart a faragványok elkészítésében. (I. 7 r. stb.)

¹⁴⁰Az arácsi templommal kapcsolatban Kiss így ír: „Arácsi Templomnak Födelit az Ács Mester Papirosra tette és kezembe adta . . . ide rekesztem.” Eszterházy válasza: „Vettem, és ha Falai készülnek a Delineatio szerént és az is mint reménlem általam approbált Delineatiohoz vagyon, nincs semmi ellenvetsem.” (4. 206 v.)

¹⁴¹A 18. században számos tervtárról van tudomásunk, erre a családi (pl. a kismartoni Esterházy, Grassalkovich, Zichy) és püspökségi (egri, győri stb.) levéltárak eredeti elrendezése utal, ahol külön szerepelnek a tervgyűjtemények.

¹⁴²30. cs. c. 63, no 22, fasc. 2; 6.150 r.

¹⁴³A pallér, aki ráírta nevét a rajzszorozatra, az építkezéstől való távozásakor visszaadta a nála levő terveket, melyek a Fellner munkásságát megelőző időből származtak. Alaprajz mellett itt két homlokzati részletrajzot találunk. A pallér tehát már az alapozási munkák megkezdésekor kész tervszorozattal dolgozott. (*Voit*, 1969 – 1978. I. 193, 199, II. 452.)

¹⁴⁴Az ilyen jellegű terveket különösen jól reprezentálják a felosztalott szerzetesrendek építményeit ábrázoló felmérések. Az eredeti tervek a legtöbb esetben nem voltak megtalálhatók, ezért újra felmérték őket, s ezek az alaprajzok szolgálták egyúttal az átépítési tervek céljaira is. F. A. Hillebrandt ilyen tervet ad pl. a pesti ferences kolostor könyvtárra alakításáról. (Wien, Albertina, Mapped 90, Umschlag 13.)

¹⁴⁵A közölt felmérés jelzete: 30. cs. c. 63, no 22, fasc. 6. Sebastian Zeller pozsonyi delineaátornak a budai vár terveiről készült másolatait pl. mind *Voit Pál* (1975. 462), mind *Kelényi György* (1976. 38) erősen bírálják.

¹⁴⁶Az utóbbi ábrázolása *Molnár János* művének (I. 43. jegyzet) 3. ábráján látható.

¹⁴⁷Zwenger József egri kőművestől remekként az alábbi két tervet kéri 1793-ban, a mellékelt alaprajzon: „1. Ezen forma helyen egy kelendő regulás épület 3 Condignatio magosságú, helyheztessen el, amelyhez szükségesek 3 Grund riszok, vagy is fundamentumok Delineatioja, két tractus bótólvá, a harmadik Stokatorával. Kivülről a Frandon Architektúrával az Jónica osztályval az Facshadeja mellett, egyszersmind az első részin el meczett Lineáig A, az belső résznek profilját. ilyen purger Épületett el helyheztettetni kelletik, hogy főrendeknek és uraságoknak is alkalmatosságok lehessen benne, minden hozzá tartozó apartimentumokkal. 2. Ezen planum alkalmaztatik egy Városban epítendő Anya Szentegyházra vagyis Templomra. melynek belső Corpussa egy Tojást vagyis Övált formáljon, egy Toronnal, és minden hozzá tartozandóságokkal. az első Frangyán elől Jonish, belől pedig amint Szokas római Architektúrának rengye – nemkülönben az Templomnak hosszát két felé meczvét abban foglaltt Profilját.” (Hnft. Eger város iratai, 1793. 1303 sz. VII. 12/b. Soós Imre közlése.)

¹⁴⁸A győri Wexler János terveit azért bírálják, mert aránytalannak tartják, és szükségtelenül vastag falakat tervezett, melyek többletkiadást jelentenek a megrendelőnek. Zillack György Károly pozsonyi és Rieder János székesfehérvári pallérok terveit mint másolatokat vetik el, melyek kevés eredeti gondolatot tartalmaznak. (*Rév helyi*, 1932, 8 – 9.)

¹⁴⁹A remekrajz (Kunststück) a 18. században Magyarországon rendszerint nagyobb kastély, templom vagy középület terve volt, melyről alaprajz, főhomlokzat, oldalnézet és metszet készült. A mester megkapta a tervezendő épület helyszínrajzát, főbb méreteit és adatait. Wexler János és Zillack kupolás templom tervét kapták feladatul. Deminger Mátyás budai pallér egy könnyebb és egy nehezebb feladatot kapott. Az egyik az öt oszloprend két vetületben való ábrázolása, a másik egy hatalmas

háromemeletes épület terve templommal. (*Révhelyi*, 1932. 8–9.) Érdekes egyébként a sok centrális terv készítése, ugyanakkor egész Magyarországon meglehetősen ritka ez az alaprajz. (Vö. *Aggházy Mária*: Centrális barokk-templomok a Dunántúlon. Magyar Mérnök- és Építész-egylet Közlönye 1940. 15–16 Klny. 1–8.

¹⁵⁰Peltz János komáromi pallér 1774-ben a Helytartótanácsához intézett levelében már azt írja, hogy szívesen aláveti magát egy olyan mestervizsgának, mely a szokásos megyei és környékbeli kvalitású épületekhez igazodik, de ne kívánjanak tőle megvalósíthatatlan terveket. (*Révhelyi*, 1932. 10.)

¹⁵¹A terv jelzése: „Invenit: Franciscus Frey de Schönstein Cäalis Concipista. Copiavit: Franciscus Puchner 1774” (Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 363). Maria Theresia, Kat. no 410. 227. Karl Alexander Steinlein temesvári „Provinzial Ingenieur” 1768-ban az alábbi feliratú tervet készíti: „Grund Riss, Proffils und Fiacide von der zu Leka, Csattar, Gravaz, Szackelhez, Neudorff und Sesch, neu zu Erbauen angetragenen Pfahr Kirchen.” (Uo. Rb 52), s még számosan idézhetnénk a példákat.

¹⁵²Az erdélyi telepesházakra pl. azonos tervet alkalmaznak tégl- és faanyagból. A két terv részletesen tartalmazza a különböző technológiákat és költségeket. A faépület tervének jobb sarkában „Copia” jelzés található. A tervek Johann Sax temesvári kamarai mérnök alkotásai. (Uo. Rb 43/1–2.) Más esetben egy plébániaház-sorozat azonos terveket alkalmaz ugyan, de az adott telkeknek megfelelően tájolva. (Uo. Rb 52, 53, 65, Karl Alexander Steinlein tervei.)

¹⁵³Uo. Rb 143/1–9. Vö. *Kelényi*, 1978. 129.

¹⁵⁴Erre a folyamatra igen tanulságos példát találunk a leveleskönyvekben a plébániaházakkal egybeépített oratóriumok esetében. 1780-ban épül a gannai épület. (4. 48 r.) 1782-ben Eszterházy a noszlopi plébániáról ezt írja: „Ez a projectum nekem nem tetszik, mert. . . nincs a szerént a delineatio, amint a gannai.” (4. 96 v. – 97 r.) 1787-ben pedig a szücsi plébániával kapcsolatban megjegyzi: „Úgy tartom, hogy a Delineatio a szerént vagyon, mint a Noszlopi Plébánia. . . ha pedig a szerént nem volna, a szerént kell a delineatiot alkalmaztatni.” (5. 73 r.)

¹⁵⁵A terveket ismereti *Kelényi György*: F. A. Hillebrandt tervei a nagyvárad püspöki palotához. Műemlékvédelem XIV (1970) 1. 43–45.

¹⁵⁶*Heckmann*, 101–104.

¹⁵⁷Hmlt. Érs. Gazd. lt. Prothocollum aedilis scribatus, Relationum annorum 1784–1795. Liber 129/1–11. 1791. 66. §.

¹⁵⁸*Schoen Arnold*: Prati kamarai építészmező Budán. MÉ IX (1960) 1. 33.

¹⁵⁹Hmlt. Eger város iratai, 1792/1452.

¹⁶⁰L. a 39–42. jegyzetet. Hmlt. Eger város iratai, 68/1808.

¹⁶¹Eszterházy levélben utasítja a pápai prefektust, hogy „A Kőműves Mesternek pedig hadgya meg, hogy az ugodi templomot lerajzolja, Kglmed azután küldgye meg.” (Hmlt. Érs. Gazd. lt. 1938 rsz.)

¹⁶²*Aggházy*, 1937. 45–47.

¹⁶³*Wagner-Rieger, R.*: Barockarchitektur in Österreich. Literaturbericht. Zeitschrift für Kunstgeschichte 27. Band (1964) 3–4. 246. kk.

¹⁶⁴Erre figyelemzetnek pl. *Schoen Arnold* gazdag levéltári adatok alapján készült publikációi (1957. 294–302; Hölbling építőmester Budán. MÉ VII [1958] 2–3. 141–147; Ceresola capo maestro budai korszaka. MÉ VIII [1959] 1. 56–60 stb.). E tanulmányok mintegy 100 kőművesmestert és pallért sorolnak fel, legtöbbjük nevéhez egyáltalán nem tudunk épületet kapcsolni, igen nagy százalékban külföldről kerültek hazánkba, így tanultságukról, esetleges korábbi munkáikról sincs tudomásunk.

¹⁶⁵*Révhelyi*, 1932. 8. A barokk kori tervekről l. Barokk tervek és vázlatok 1650–1760. A Magyar Nemzeti Galéria Katalógusa. 1980. és Cs. *Dobrovits Dorottya*: Barokk tervek és vázlatok. Műemlékvédelem XXV (1981) 3. 254–257.

¹⁶⁶A két építőanyag használatának regionális gyakoriságára jó példa Budán a vegyes falazat elterjedése. 1 köböl téglafal 1722-ben 11 Ft, 1 köböl vegyes falazat 6 Ft 20 kr, mert Buda környékén olcsó, bár rossz minőségű márgát lehet találni. (*Nyitrai Elek*: Építkezések és téglavetők Budán a szatmári békét követő korban. Építészettörténeti és Elmélet Közlemények 3 [1954] 40. kk. Sokszorosítás.) Eszterházy viszont Egerben – ha négy évtizeddel később is – így ír: „A faragott kövek már többet érnek nálam az diamantoknál.” (1. 114 r.-v.)

¹⁶⁷Munkadíjra és anyagára bontott költségvetés készül pl. arra a három alternatív templomtervre, amelyek a magyar kamarai birtokokra készülnek, három különböző méretben, 1771-ben.

A tervek boltozat nélküli, igen egyszerű megoldású téglatemplomok (méterre átszámított méreteikkel)

	anyagár	munkadíj
13,8 m hosszú 8,2 m széles	1480 Ft 58 ×	1031 Ft 22 ×
18,0 m hosszú 7,6 m széles	2050 Ft 9 ×	1866 Ft 36 ×
30,0 m hosszú 9,5 m széles	3242 Ft 34 ×	2797 Ft

Az első templom összesen 2512 Ft 20 ×, a második 3916 Ft 45 ×, a harmadik 6039 Ft 34 × összegű. (Wien, Hofkammerarchiv, Ung. Cam. Fasc. 33/3, no 53.) Az anyagárak, mint látjuk, meghaladják a munkadíjakat. Erre a tényre utal Eszterházy megjegyzése a gyöngyösi kaszárnya építésekor. Amikor megkapja hozzá a balassagyarmati kaszárnya vázlatos költségvetését, mely 15 000 forintot tesz ki, a püspök megjegyzi, hogy sokallja, drága lévén az anyag Gyöngyösön. (l. 105 v.)

¹⁶⁸1783-ban a nyíregyházi evangélikus templom költségvetését, melyet a közösség fizet, „Josephus Aprilis Majestro Capo Dell muratori in Comitatu Callo” az alábbi megjegyzéssel nyújtja be: „Consegnazione Dell matteriale de Necessitate pro Oratorio con la Fore nell Villaggio di Nirithása con il Lavoro de murettori Sechondo All Disegno de qvestta Chiesa che Consistte il Tutto . . .”, majd a költségvetés együttesen tartalmazza a munkadíjak mellett a szükséges téglák, mész, faanyag, vasanyag és kő mennyiségét és árát is. A kőművesmunka egyébként a fenti összeállításban 5585 Ft 15 kr összeget tesz ki. Az ácsmester, üveges, lakatos és asztalos, valamennyien tokaji mesterek, hasonlóképpen készítik el a költségvetést. Az összköltség a tervezet szerint kb. 9330 Ft-ot tesz ki, berendezés nélkül. (SzSzmlt Acta Pol. Fasc. 1, no 67. 1783.)

¹⁶⁹A pápai uradalom a nagytemplom mellékolóit veszi alapárként, melyek 180 Ft-ba kerülnek, ennyit fizetnek pl. az ugodi oltárképért is, mert „... ezen képek mind mekkorasága, mind pedig minémősége az Ugodi iratandó Péter és Pál képpel igen meg egyez”. (6. 132 r.) Az oltárképek átlagköltsége egyébként számtalan szerződésből, költségvetésből kitűnik.

¹⁷⁰*Beregszászi Pál*: Az építés tudománya azon része, melyben az építésre teendő költségek számba vévése adatik elő. Debrecen, 1819.

¹⁷¹E korszaknak estek áldozatul, többek között, az esztergomi középkori székesegyház, a székesfehérvári bazilikának a 18. században még használt részei, a kalocsai székesegyház és idézhetnénk tovább a példákat. Viszont megtartotta középkori falazatait a pécsi, veszprémi, budai, győri stb. székesegyház, ami részben a folyamat ellen szól.

¹⁷²A liceum telkén a Barkóczy által megkezdett, majd lebontott „új plébánia és normál iskola” mellett három kisebb és négy nagyobb értékű ház állott, melyeket a püspök jelentékeny nehézségek és nagy anyagi áldozatok árán tudott csak megvásárolni. *Voit*, 1969 – 1978. II. 447 – 448.

¹⁷³L. a 32. oldalt.

¹⁷⁴*Lukcsics – Pfeiffer*, 116.

¹⁷⁵„Ezen oskolának pusztá falai voltak meg... ide rekesztem a Delineatiót. . . csak egyedül az fog újra készítettetni, a mi Vörös festékekkel van meg jelölve. Az első Contignatioba az udvar felé lévő nagyobb szoba Elementaris Oskolának rendöltetik... az Uczára való Kisebb Szobában fog az Principisták Oskolája lenni, a felső Contignatioba az Uczára fog a Gramatica, az Udvar felé pedig, melly eddig Theatrum volt, fog a Sintaxis taníttatni. A Grammatica mellett lévő oldalos szobából, mely annak előtte Conservatorium volt, és most is annak rendeltetett, fog egy garádjts lenni a Pallásra való föl menetelre, ahol a Deákok Harangja huzattatik...” Az összes anyagköltség 32 tölgyfa gerenda kivételével 306 Ft 57 1/2 d. Az átépítés összege az épület méreteihez képest jelentéktelen.

¹⁷⁶OL Htt. Acta Cassae Parochorum, Dioecesis Versprimiensis. 783–785, no 1, 25. kk; 167 r.-v., 534. kk., 548. kk.

¹⁷⁷*Rados*, 17. *Mojzer*, 1971. 15–18.

¹⁷⁸Egri érs. lt. Archivum Vetus, 1377 rsz.

¹⁷⁹Egerben pl. a Barkóczy-féle plébániát és iskolát, Vácott az első barokk plébániatemplomot.

¹⁸⁰OL Htt. Acta Relig. Lad. N, fasc. 117.

¹⁸¹Jellegzetes példa erre pl. a nagyváradai püspöki palota esete, melyet Mária Terézia rendeletére a tervezetnél lényegesen egyszerűbb megoldásban építenek fel. (*Kelényi*, 1976. 27.)

¹⁸²Pl. „A Nyaradi Templom Secrestyéjének egyik külső falát... el kölletett rontani, és azon okból kisebbre venni, mivel a praedikáló székhez való föl járás mián el szoritatott volna.” (3. 40.)

¹⁸³A kapu fölötti díszítésről pl. ezt írja Gött Antal tervei kapcsán: „... a kapu fölött leendő bolt hajtás ki cifrázására... adott Delineatiokat meg küldöm... nekem igen Cifrának láczatik, talán elég volna, ha a síma Czimzekkel egyedül készítetténék.” Eszterházy egyetért a javaslattal. (5. 26 r.)

¹⁸⁴Deminger Mátyás budai pallér hivatkozik is céhbeli felvételi kérelmében arra, hogy nem követte mesterének, Nepauer Máténak a terveit. *Révhelyi*, 1932. 14.

¹⁸⁵A váci székesegyház az egyik legkitűnőbb példája a megrendelő – épület kapcsolatnak. Amikor Eszterházy Károly elfoglalja a püspöki széket, épül már az Oraschek Ignác által tervezett kéttornyú székesegyház. Ezt az új püspök lebontatja, és Pilgram tervei szerint lerakják a második székesegyház alapfalait. Eszterházy egri kinevezése után az építkezés félbemarad, 1762-ben már ezt írja: „Migazzi Bátyámnak új Delineatiót mutatott Vácson, de azóta azt írja Bécsből, hogy megint mást csináltatott Bécsben.” (1. 52 r.-v.) Végül Canevale terve valósul meg. Így váltja fel egymást az érett osztrák barokk, olaszos rokokó és franciás klasszicizmus egy évtizeden belül. (Vö. *Bónisné*, 1957.)

¹⁸⁶A hadadi kastéllyal kapcsolatban, melyet kutatásai szerint Joseph Litzmann, az első tervező alapkonceptiója szellemében valósítottak meg, így ír: „Litzmann az osztrák barokkból inspirálódva tervezte a mozgalmas alaprajzú épületet, melynek Gindtner a kolozsvári iskola szellemében örökre papíron maradt városi palota-homlokzatot komponált, hogy Szoldáti kezén egyszerűséget, mértékletességet sugárzó higgadt későbarokk kastély keljen életre a vidéki építészet normái szerint.” (*B. Nagy*, 189.)

¹⁸⁷„A Tatai Groszman a miat írt, hogy sürgessem a Sz. Békálli kő Bányában a kő faragót, Templomhoz való Portálénak el készítése végett, de eő beteg itten Pápán. A mellett azt felelte, hogy maga a Groszman elsőbben rendelte a Crypta Garadicsnak elkészítésit, melyeken mostan dolgozik legényei által” – írja Kiss Ferenc prefektus. (4. 57 v.)

¹⁸⁸Pl. „Itt volt a Tatai Építő Mester. Várnak födelire az Oberschlagot meg tette és nekem által adta. A szerént által adta azt is, mely az Asztalosnak szükséges. Az első rend béli t Héten ki jelölték Bakonban az Ácsok. A másik Rendbéli t Hétnak elein jelölni fogják” – írja Kiss 1782. dec. 29-én. A faanyagot télen vágják ki, ezért az ács és asztalostervek általában késő ősszel készülnek el. Levele végén így panaszkodik a prefektus: „Sok a fa, Kegyelmes Uram! Iszonyú sok Robot megy a faragásra, és azután ösze hordatására és Pápára való be hoztatására.” (4. 141 v. – 142 r.)

¹⁸⁹*Mócsényi Mihály*: A fertődi táj-park-kastély együttesről III. Műemlékvédelem XI (1967) 4. 233; *Cs. Dobrovits*, 266.

¹⁹⁰A márványok szállításának útja általában a következő, mint ezt Kisstől megtudjuk: „Olasz Márványos kő Faragónak... Dunáig köllene a Márvány köveket vontatni, és Győrig hajón szolgáltatni, és onnan ki rakni a partra. Félek is igen nagyon, hogy a 30, 40, 50 és talán 60 másas kövek alatt Esztergom vidékiről Papaig a Szekerek, talán több helyeken a hidak is le fognak szakadni.” (4. 37 r.-v.) Félelme nem volt alaptalan, egyszer a híd szakadt le (4. 123 r.), máskor pedig az egész rakomány faragott márvány elsüllyedt a Dunában, s hetekig ott állt, míg ki tudták vontatni. (3. 201 r.kk.) Az utak kérdése sem egyszerűbb. A bakonyzücsi márványbánya megnyitásakor a prefektus így ír: „Bakonban ötven és hatvan másas köveket az olaszok olyanokat fejtenek, hogy az út Csinálásra több három száz Embernél kívántatik, és ha meg készül, el hordgya az Esső ha sebes érni fogja.” (4. 250 r.)

¹⁹¹*Andai Pál*: A mérnöki alkotás története. Bp. 1959. 227.kk.; *Andorné*, 362.

¹⁹²Az alapozási problémák fontosságát jól mutatja az a két, egyébként teljesen azonos kamarai terv, mely telepes házakhoz készült, és fából, valamint téglából egyaránt felépíthető volt. A két terven „Notten” jelzéssel az alábbi instrukciók szerepelnek: a faépületnél: „Die Pfeiler werden mit einem halb Schützigen Mauert untermauert. Das ganze Gebäude wir ober dem Erd Horizont ein Schuch mit Erden angeschütt, und außerhalb auf eine Klawer anplaniret. . .” A téglapépületnél: „Die Haubt und Schied Mäuer kommen von Gestampfter Erde, wann gut und Tauglicher boden, ausserhalb mit einem Schuch absatz, von 1 1/2 Schuch die gesamte Mäuer dick und 1 Schuch die das Fundament wie dann auch das ganze Gebäude von Erd Horizont 1 Schuch anzuschütten, und ausserhalb der Haubt Mäuer auf eine Klawer distanz von dem Gebäude an zu Planiren. . .” (Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 43/1 – 2.) Zacharias Johann Sax tervei 1771-ből.

¹⁹³Bittó Titus így számol be a torony alapozási problémáiról: „Minthogy Pauli Mihály Pápai Kőműves Mesterre volt bízva a Nyárádi Templomnak, úgy az ahhoz építendő Toronynak is Delineatioját meg tsinálni, a Toronynak föll építése is reá bízott, ki is a . . . Fundamentumot meg asatta, és a falat egész a Földéig föll-is vitte. Ekkor én az épületnek meg tekintése végett ki menvén tapasztaltam, hogy . . . a Spitz Kurten nehezzen lévén elégséges az egész fél torony terhének meg tartására, meg szólítottam a Kőműves Mestert, a ki be érte azon felelettel, hogy ő már többet is épített ily formán a Pápai Urasságnak, és mindétis meg bírta. Az épület tovább folytatása alatt ismét ki mentem Bauschreiber Urral, de már akkor azt tapasztaltam, hogy a gyöngesége miatt a kérdésben volt Spitz Kurten alá . . . oszlopok huzattattak, melyet egy olly gyöngé Kurtenra . . . rakattattak, mely kötés

magát sem tudván meg bírni... kereszt Gerendával köttetett föll... a most emlétt... Kurten a terhet viselni neheztelven repedezni is kezd.”

¹⁹⁴A deveçeri templom kriptája akkor készül, amikor a hajó már be van boltozva. A pápai nagytemplom építkezései 1771-ben kezdődnek, kriptájának gödrét viszont csak 1779-ben ássák ki stb.

¹⁹⁵Kiss jelenti pl. 1780-ban: „A Griff Vendég fogadó alatt is az kapun alól lévő Szobában ki vágattam és meg csináltattam a Boltot.” (4. 39 r.)

¹⁹⁶Balásovits 1785-ben így ír a pápai kastély új szárnyának építkezéseiről: „... Ablak köveket rakják, jövő héten Excell. szobáiban való három ablak követ fogják bé rakni, a többi nem kesz... az épületben fel akadunk, mert... vakolni szobát nem lehet, kívül még az ablak kövek bé nem rakatának.” (5. 24 r.-v.)

¹⁹⁷„A Csóti Templom födelit holnap kezdik hordani és fel vontatni a kü falakra az Ácsok, de még Pártázatnak vagy is Zimcznek csak része van föl rakva. a többit az után akarja rakatni a Kőműves Mester, midőn a födele fönt lesz.” Eszterházy Károly megjegyzése: „Még jobb, ha a Pártázatot az után fogják csinálni, mikor a Födél állani fog.”

¹⁹⁸1780 novemberében Kiss a gannai iskolaházról az alábbiakat jelenti: „Az Ácsok a fának az öregit fel rakták. E héten lécezní, az után zsendölözni, annak utána ismít padlás deszkáit rakatni fogják.” A püspök válaszevelében megjegyzi: „Nem bánom, ha a deszkákat fel teszik, csak dupla munka ne légyen belőle, mikor szobákra fel osztatik a ház.” (4. 51 r. – 51 v.)

¹⁹⁹A boltozásról és annak technikájáról számos adat van a leveleskönyvekben, melyek mind alátámasztják *Andorné Tóbiás Judit* kimerítő alaposágú tanulmányának eredményeit. (362 – 371.) Így e kérdéssel részletesen nem foglalkozunk. Megjegyezzük, hogy több adat mutat arra, hogy eredetileg gerendafödemes épületeket – egyrészt tűzbiztonsági okokból, másrészt a felettük elhelyezkedő helyiségek statikai biztonsága miatt – boltozottá alakítanak. Az is előfordul, hogy boltozott helyiséget építenek át sikkennyezetté. A pápai ingénieur-házról írja Bittó Titus: „Meg vizsgáltam az Ingeneur urnak lakására rendelt szobákat... mivel ezen háznak a falai máris ugy vannak el készétve, hogy üdő jártával a Boltozást föllebb lehessen emelni, s-ez által az Épületben lévő nedves szobák szarazabbakká, s-egészségesebbekké tétetődgyenek, a Szobáknak úgy is igen alacsony Boltozási szedetessenek le és inkább a Bjáráshoz tsináltassék boltozás [a fűtés miatt]...” (6. 60 r. – 61 r.) A szöveggel kapcsolatban nem világos, miért készült el a tervezettnél alacsonyabban a boltozás, úgy tűnik azonban, hogy itt gerendafödémre cserélik ki. Utólag boltozzák be a nyárádi templomot. (2.326.)

A gerendafödém, illetve a stukatúra készítésére és használatára számos levél utal. Ennek technikája a 20. századig nem változott, ismertetése ezért nem térünk ki. Evvel kapcsolatban is felmerülnek azonban érdekes adatok. Kiderül például, hogy a gerendákat és léceket megcsontítva, más épületeken is felhasználják, pl. a pápai vár szobáinak gerendáit az istállóban újra felhasználják, miután az elkorhadrt részeket levágják. Ez a folyamat magyarázza pl. a szatmári református templomokban nagy számban található, karzatba beépített festett famennyezet-töredék eredetét. Egyetlen utalás van, mely a szokásos technológiától eltérő stukatúramegoldásra utal. A pápai várkastély egyik átalakított szobájáról írja Eszterházy: „... felül is duplással reá szegezett deszkából légyen, mint Hejczen.” (5. 75 v.)

²⁰⁰Erre, mint a 192. jegyzetben idézett instrukciók is mutatják, igen nagy súlyt helyeztek. A planálás nem volt azonban problémától mentes, különösen a középkori templomok helyén, mint arra Balásovits Mihály egyik beszámolója rámutat: (Pápán) „Az Új Templom körül planálni maid köl a kerőletet, mivel a kő faragó azon kerőlethez való köveken igen iparkodik. Van azonban a Dologban az az akadál, hogy koporsokra és holt Tetemekre jutnak le, ha az ásáshoz hozzá kapnak.” (4. 156 v. – 157 r.)

²⁰¹E tudatos szervezésre példa az alábbi megjegyzés a csóti plébánia építésekör: „Most a pinczén dolgoznak a Kőművesek, és még azon foglalatoskodnak, talán az alatt az Ácsok legalább az Épület elein föl állították a födel fát, azután boltozhatták a szobákat.” (4. 76 v. – 77 v.)

²⁰²(Pápán) „... Templomban a Sanctuariumban lévő Allasokat bontják a kőművesek és azokból a Várnál csinálnak Állásokat maguknak.” (4. 191 r. stb.)

²⁰³A falakat huzamosabb időre, télre téglával borítják be. „A Szűcsi Templom Fundamentomai is már kint vannak, dispositiot tettem, hogy téglá olasz falurul hordatasson, mélyel tél által bé födetvén szárazzan álljon még jövő tavasszal építésit folytathattuk” – írják 1784 novemberében. (5. 7 r.-v.) A pápai utalásokon kívül számos adatunk van, pl. Ráday Gedeon is szigorúan ellenőrizteti az épülföldben lévő alapozások, majd a falak hasonló letakarását.

²⁰⁴Balásovits írja a pápai vár építésekör: „... még 14 ablakra fölső Contignatioba kell kő, bár csak ezek hamar meg lennének, hogy az egyik Pavion mellől az állások el fogynának.” (5. 24 r.-v.)

²⁰⁵A pápai kőműves szerint: „... szögletekre szükséges a Nagy Tégla, a többi falban való Téglakbúlis jó lesz. A Konyhán és Cseléd szobán el-készítették közönséges téglából a pártázatot, de valóban annak sokféle faragásával sok időt vesztettek”, ezért „négy Téglának négy formát” csináltak, és kiadják három téglavetőnek.

²⁰⁶A pápai ún. Zöld Szoba kialakításáról Balásovits az alábbiakat írja: „A Zöld Spallérok elértek... azért már hozzá látattam a fel szögezéshez és azután a Székeket is vele bé vonattatom és Kanapét is... engedelmet kérek, hogy a Laisztlikat az ide rekesztett Obrs szerint csináltassam, hogy a Stokatorán lévő Cziradakhhoz alludályon, és meg aranyoztassam, hogy a Székek, Asztalok Lábaihoz, almarium és jövődöbéli Tükör Ramaihoz hasonlíthassanak.” (5. 99 r.-v.)

²⁰⁷„Meg küldöm... az két Sala terainnak Delineatioját, melyek a Várban készülnek. Szép a Stokatur munka, szépen vagynak oldalai is készülve fillungok által, melyeket mind a Delineatióban rakni nem lehetett. Azért... itülném, hogy előbb hogy sem a Pictor Projectumát adgya Excellnak, ide jönné és in Natura nézné meg és készítené itt” – írja Balásovits 1791-ben. Eszterházy elhatározza, hogy az egri madárszobát, mely a házi kert mellett az altánon van, lemásoltatja, és annak segítségével „próbát tesz” Egerben. (5. 167 r.)

²⁰⁸A leveleskönyvekből folyamatosan végigkísérhetők egyes épületek építésének különböző fázisai. Mint jellegzetes példát, a ma is álló devecséri templom építését emeljük ki.

1761. január 23. „Delineationem Templi Devecheriensis per Murarium Sümeghiensem... [megkülönböztet a püspököknek alternatív tervvázlattal együtt, mely két oldalkápolnás megoldást mutat]. Quae Materialia in hunc finem necessaria sint, connotata [szintén megküldik]. Expensae porro sicut Murariis adstruit exurgunt etiam ad Fnos 1500.” Eszterházy instrukciói: „... protrahatur ecclesia in longum secundum delineationem... Tectum faciat faber Devecheriensis... Turris autem tegatur Lamina.” (Thanhoffer levele, 1. 21 v.-22 r.)

1761. március 30. „Az Sümegi Kőművesti Devecserre föll hozattam... Excelld. kegyes rendölését az Templom és Torony viget neki ki adta Praefectus uram, énis az szükséges vassakról és alapotokról ki vettem tülö, hogy tempestivé provideálhassak [sic].” Eszterházy instrukciója: „... méhelest az idő megh engedi, hozzá kell latni az Templomhoz.” (Szobothin Lajos devecséri provisor levele, 1. 144 v.)

1761. április 28. „Az Templom Isten Kegelmibül már szípen emelkedik, és remélem az idén jólis vighez migyen, hanem az Tornyt úgy mondotta az Kőműves Mester, hogy az idén nem szándíkoskodik ell vigezni, hanem az jövő kikelletre hadja, hogy had állapodjék és nyomodgyik, annyival állandósabb lészen.” (Szobothin, 1. 149 r.)

1761. Május 4. Vita a kriptá elhelyezéséről. (Thanhoffer, 1. 29 v.)

1761. június 1. „A Templom is már két állásigh föl vitetett és a harmadik állást föl vihetik az külső falakat el vèghzik és egyesülni fogh a Templom falaival. Az kívántató vasakért is szintén ma küldöttem el Gráczban.” (Szobothin, 1. 150 r.)

1761. augusztus 15. „Az Templomis már föll vitetet úgy hogy az Dereka ell kiszült és az Torony is annyira ment, hogy az jövő héten az harangoknál költendő ablakok fognak rakatnyi. Minémü faragott köveket kívány az kőműves azt bészárt nimetül írt Signaturabul méltóztatik Excelld. megh tapasztalnyi. Ezekon kívül aztis jelentette, hogy ha Excellentiád megh engedi egy faragot kü Táblát is csináltassak mellyre Excelld. címere ki faragtatván in Frontispitio Turis az Falban tetetődnek.” Eszterházy instrukciói: „Az köveket Pápai kő-faragóval meg kell csináltatni, de az czimerem nem akarom, hogy fel títessék, azért ez el maradjon.” (Szobothin, 1. 151 r.)

1761. Szeptember 20. „Az Templomhoz kívántató köveket az Pápai kő Faragóval már el kezdettem munkába vétetni, a mennyire az ő Mestersége tartya. Hanem azokon kívül megh lészen nyolcz darab, melyeket kép faragóval kölletik ell kiszíetni, azokon mostani alkalmatossággal semmi rendelest nem tettem, mivel az idén nemis lesznek szükségesek... ezen köveket úgy monda az kő faragó Keszthelyről kell provideálni, mivel a Sz. Bekallaj kövek igen kemények, nem lehet kívántató módon ki faragni. Excelld Czimere Kegyes Parancsolatya szerint el hagyatik. A Torony már az idén föllebb nem rakatik, és csak az fölső pártázat hejával lészen, mely három vagy négy Schujira [sic] való, ezt pedig azon okból nem rakják föl, hogy az hó és essők által ugys el romlanék, és két munka lenne belüle. Így az belső boltzásokhoz fognak látni, az Kőroszt falatis már az Ajtoig le verték... az bót szerencsésen még ekoráig meg maradt, es annak megh tartására erős három gyámolokat is rakat az pallér.” (Szobothin, 1. 153 v.)

1761. november 16. „Az Templomis... az belső részeiben kiszül és nagy darabjában egyszer kiis fehéritetett, az czífrakotis csinállyák.” (Szobothin, 1. 156 v.)

1762. február 5. „Scrobs pro Crypta Templi Devecheriensis actu paratur, terra qua inde effodatur pro applanatione deservitura... Pro turri templi Devecheriensis requiruntur... [kitörölt szó] comparanda

14 Vascuta de Lamina et asseser quoque Jaurino procurandi quae necessitas, quam primum fieri potuerit.” (Thanhoffer, 1. 45 r.)

1762. február 20. „Devetseren létemben... a Cryptat meg tekéntettem, mellynek falait a 12^a hujus környös környül már rakják a kőmévesek, úgy hogy annak befejezését Sz. Joseff napig remélhetnünk lehet... Megvallom, különös ékességire lenne a Templomnak az is, ha a Sanctuariumba levő két gömbölyű ablakot a többi ablakok formájára méltóztatnék egy alkalmatossággal a¹ proportione nagyobbra csináltatni, hogy világosabb lenne a Sanctuarium.” Eszterházy instrukciója: „Vágassanak ki nagyobbra.” (Thanhoffer, 1. 46 r.)

1762. március 13. „Az Devetseri Templomban rendöltetett Criptát... ásatnyi ell kezdtem, az ki Asatot földet pediglen az Vár árkában az bejáró hid mellé hordattam. Az Cripta pedig anyira el kiszült, hogy 8^a hujus egészen megis boltoztatot, mostan belül vakoltatik és tisztítatik s oly nagyságú, hogy alkalmasint 45 koporso egy renden belé fér. Ebben Kegyelmes uram lassacskán viget érek, hanem az ajszó viget... ki kérném Exclld. parancsolatját, hogy mi modon lenne... ell készittise ha fábule vagy faragot köből. Én úgy vélnem hogy az ajtó ragustoknak, melyek az Tábla ajtót fogják tartani, szükségképen faragot köből kölletnek lenni, mert ha fából csináltatnánk, az föld szénén időnek előtte el rothadnának. Hanem az ajtot... jó Vastagh fából... tanácsossabbnak tartanám csináltatni... ha faragott köből készittetik az minthogy Nagy léssen, nehezs fogh lenni, félő hogy az tudatlan együgyű embereknek vigyázatlanságok miatt az föll vételben vagy bé vételben el törettetik... Az Fa ajtó ugyan talán Excellnak rendetlennek láczatnék lennyi, azt úgy gondoltam, vaspléh táblákkal meg lehetne buritatni...” Eszterházy instrukciója: „Az Ajtó fából legyen, semmi Vaspléh rajta ne téessék, a ragustok köből legyenek.

Az Chorustis 10ma boltozni el kezdtetik, az Toronyhoz való fákatis az Ácsok szüntelen kiszittik és más felül az földön öszvöis csinallják... A Templom Tornyára való bagyokoknak megh hozattatásarul is rendöliseket már megh tettem... egy jo értelmes embert illenék küldeni Uihelben, a bágyokért, mivel az az arais több léssen ötszáz forintnál...” (Szobothin, 1.157 r.-v., 161 r.)

1762. május 13. „Az Templom Tornya is annyira föll rakatott, hogy 15 huius az gombot az keresztel együtt fél akarjuk tenni és belülis már az templom nagy részin ell készült.” (Szobothin, 1. 162 v.)

²⁰⁹Zádor Anna: A Grassalkovich-levéltár kerttervei. Magyar Művészet VII (1931) 581 – 598; *Ormos Imre*: A kerttervezés története és gyakorlata. Bp. 1967.

²¹⁰Portoghesi, P.: Roma barocca I–II. Roma-Bari, 1973. I, 61 – 106.

²¹¹Granasztói Pál: A renaissance és barokk kor városépítési teoretikusai. Településtudományi Közlemények (1953) 4; *Pogány Frigyes*: Terek és utcák művészete. Bp. 1960. A barokk kompozíciós elvek kialakulása c. fejezet, 247.kk Vö: *Bazin*, La Ville fejezet, 310.kk.

²¹²A falak részbeni elbontása következtében a városra hatalmas árvizek zúdulnak, és egy évtizedbe telik az új vízvédelmi rendszer kiépítése. *Voit*, 1969 – 1978. I. 243 – 244.

²¹³A pesti városfalak bontását már 1730-ban megkezdik, és a 19. század elejéig tart a folyamat. (*Rados Jenő*: Budapest városépítészetének története. Technika IX [1928] 10. 3 – 32.) „Fehér Várnak Bástyáit, falait a Város maga akarattya szerént annyira le pusztította, hogy több helyeken szabadon Ember ki és bé járhat rajta” – írja Erős József uradalmi tiszt gr. Nádasdy Ferencnek 1780 körül. (OL Nádasdy cs. lt. Lev. B no 883, fol. 227 – 228.) A váci falakat 1770-től kezdve bontják le. (*Dercsényi – Granasztói*, 45 – 46.)

²¹⁴*Gerő*, 17 – 20, irodalommal

²¹⁵Székesfehérvár tanácsa pl. 1754-ben kér és kap engedélyt a kamarától, hogy a város főterén egy régi épületet lebonttasson, és a helyén Szentháromság szobrot emelhessen. (OL Ben. Res. 1754. máj. 23. et Reg. Fol. 69.)

²¹⁶A folyamat 18. századi alakulását részletesen elemzi *Dercsényi – Granasztói*, 46 – 50.

²¹⁷*Voit*, 1970. 57.

²¹⁸A fogalom elsősorban a középkori városok kialakulásával kapcsolatban került eddig elemzésre (*Gerő*, 19), újkori fejleményei kevésbé ismertek.

²¹⁹A székesfehérvári Nádasdy-házban 1760 – 1764 között egy görög kalmárnak készítenek boltot. (OL Nádasdy cs. lt. Lev. B, no 608, fol. 699 – 700, 718 – 719); a nyíregyházi Károlyi-kúriában „Pórtékát árulló bolt” van. (OL Károlyi cs. lt. Oeconomica, Nyírbátori uradalom, no 27) stb.

²²⁰*Korompay György*: A főterek kialakulása a későfeudalizmus korában. ÉKTK IX (1965) 1. 103 – 151.

²²¹Uo.

²²²Balásovits 1785-ben jelenti, hogy „... a Pavionnak földel közben lévő három gömbölő ablak köveket rakják.” (5. 24 r.) A padlásablakok a kastélyszárnyak tetőgerincénél alacsonyabban helyezkedtek el, a három ablak tehát csak végfalakra kerülhetett.

²²³Pl. a pesti Károlyi-palotánál. (Vö.: *Rév helyi Elemér*: Az Egyetem-utcai volt Károlyi palota építésének története. TBM. II [1933.] 85 – 103.)

²²⁴*Rados*, 17.

²²⁵Budapest műemlékei (Szerk. *Horler Miklós*) II. Bp. 1962. 338 – 350; *Csorna Antal*: Az óbudai Zichy-kastély kertje. Műemlékvédelem X (1966) 1. 37 – 40.

²²⁶A bérbeadás haszna és az urbanizálás más uradalmi gazdatisztek számára is összekapcsolódó jelentőségű. A székesfehérvári Nádasdy-házról így ír az uradalmi prefektus: „A ház... talán hasznosabb leend, ha ebbéli csekély Cenzust Esztendőnként bé hozni fog... és úgy vélem, a Városnak is tündöklőességére vagyon, mennél számosabb abban a Kereskedő.” (OL Nádasdy cs. lt. Lev. B no 608, fol. 699 – 702.)

²²⁷A tér kitűnő elemzését adja, s a kastély – templom együttes problémáira is kitér: *Gerő – Sedlmayr*, 89 – 96.

²²⁸1762-ben rendelkezik Egerben „... az Utzaknak kövel való ki rakattatásáról”, s egyúttal a csatornázásról, „mert más képp ha kövel ki lesznek rakva az utak, de a víz el nem folyhatik... tisztán tartani nem lehet”. (1. 81 r.) Ez az Eger-patak szabályozásához kapcsolódó munka. A pápai mocsarak lecsapolása után a tó állandó tisztittatásával együtt 1785-ben szorgalmazza a város kikövezését is. (5. 20 r. – 21 v.) Hasonlóképp pl. Vácott Oswald Gáspár püspöki építőmester az 1770-es években feltölteti a Duna-partot, kikövezteteti és közvilágítással látja el a várost, hidakat, többek között a híres Gombáspataki hidat létesíti. (*Dercsényi – Granasztói*, 45. kk.) A nagyarányú munkálatok korszerű lebonyolítását könnyíti meg a magyar nyelvű szakirodalom, *Gautier* művének 1778-as fordítását a fordító számos helyi vonatkozású adattal, megjegyzéssel bővítette. („Az utak’ és útszak’ építésének módja, mellyet irt Gautier Úr... Mostan pedig, Hasznos jegyzésekkel meg-bővítve... Magyarul ki-adott *Kováts Ferentz*. Pozsonyban és Kassán, 1778.”)

²²⁹*Voit*, 1970. A barokk munkaszervezete; *Voit*, 1969 – 1978. I. A püspöki építési iroda c. fejezetek. A külföldi szakirodalom valamivel többet foglalkozik e kérdéssel, vö. *Ricken*, 81 – 82.

²³⁰Egerről: *Voit*, 1969 – 1978. I. 299. kk.; Vácról: *Mojzer*, 1957. 111 – 113; Tatáról: *Voit*, 1970. 65; Fertődről: *Valkó*, 129. kk.; Keszthelyről: *Koppány – Péczely – Sági*, 91 – 92; Körmendről: *Koppány Tibor*. Körmend városépítéstörténete. Sajtó alatt.

²³¹Nagykárolyról: *Voit*, 1970. 65; Óbudáról: *Bertalan*, 4; Grassalkovich Antal gödöllői és hatvani birtokain folytatott építkezései, szerződötett uradalmi építőmesterei ugyancsak állandó építési szervezet létét feltételezik.

²³²A bauschreiber feladatai közé tartozik Tatán: „külső helyekre is el kell nékie utaznia... munkások heverése miatt... Matriáléknak hordattatásában vigyázni... fel-írja a Matriálékat hordó szekereket... az épületekhez tartozandó Instrumentumokra vigyázzon, és többféle kötelességeket tegyen.” (30. cs. c. 63, no 2.) Ezenkívül: „Az Épületekhez való téglá, mész, vas, fa, szerszám és egyéb matriálékban... rendes Protocollum Rovás” vezetése, az egyes építkezésekhez vitt anyagok, illetve bevételezett anyagok mennyiségének adminisztrálása, a munkák helyszíni felügyelete és a munkások napszámának kifizetés előtti ellenőrzése is a bauschreiber feladata, amint a pápai levelekből értesülünk. (6. 71 v.)

²³³A „Bauschreiberség Depositoriumába” teszik a lebontott épületek ajtó- és ablakkereteit, kályhát, faragott köveit. (5. 163 v.)

²³⁴*Voit*, 1970. 64.

²³⁵1772-ben Kiss Ferenc súlyosan megvádolja a bauschreibert. Felrója neki, hogy nem szerezte be és juttatta el idejében az építkezésekhez az anyagot, nem számolt el rendesen a vasakkal és lécekkal, nem fizette ki azokat. Emellett összejátszott a kőművessel, és hamis munkabéretet fizettetett ki, melyekből maga is részesült. Hasonló problémákról Egerben is értesülünk.

²³⁶*Voit* (1957. 46. kk.) 15. századi forrásanyagok feldolgozásakor az itt elemzethez hasonló szervezetet talált.

²³⁷A budai kamarai inspektorátus alá tartozó Építészeti Hivatal élén 1690 körül már bauschreiber, illetve aedilis scriba áll. (*Tóthné Polónyi* 210. Vö. *Kapossy*, 1924. 5 – 6.)

²³⁸A hazánkba érkező első mestergeneráció: Venerio Ceresola, Fortunato di Prati és társaik mindkét feladatot ellátták. Az Architect-ingénieur e korszakban általános megjelölés, Prati pl. 1715-ben, udvari kamarai mérnökké való kinevezésekor az „Instructio”-k mindkét funkcióban említik. (*Tóthné Polónyi*,

215.) Az egyes mesterek tevékenysége azonban néha nagyon összetett, ennek megfelelően megnevezésük gyakran az aktuális munkákhoz kapcsolódik. Lucas de Schramm pl. „Academist”, „Architectus”, „Architectus et geometra”, „Caesarea Pictor” és „Inschinerius”-ként szerepel a magyarországi forrásokban. (*Prokopp Gyula*: Lucas de Schramm. MÉ XV [1964] 3–4. 240–250.)

²³⁹A nagyobb arányú állami térképészeti munkák az 1760-as években kezdődnek meg. 1786-ban jelenik meg a „Musterkarte über die bey Vermässungen Vorkommenden Gegenständen und wie selbe gemäss ihren Bedeutungen in den Plan mit Farben zu erschienen haben” c. röpirat, amely az egész birodalom területén egységesíti a térképészeti jeleket. (Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, S 46, 53.)

²⁴⁰A 26 fennmaradt, igen különböző kvalitású practicans rajz három csoportba osztható. A térképelemek és az árnyékolt alakrajzokat azonos minták és beállítások alapján készítették, a művészibb igényű talapzatok és oszlopfők részben eltérő modellekre utalnak. (Uo. S 52/1–26.) Vö. *Kosáry*, 492–495. A lerajzolt modellek egyébként csaknem darab szerint megegyeznek a pozsonyi rajziskolában használt tárgyakkal. (*Szabolcsi*, 1972. 60.)

²⁴¹Wien, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 88, Umschlag 11, no 1.

²⁴²19. cs. c. 59, Cassa Statusok, 316–373, 410–455; 2. 386.

²⁴³*Kosáry*, 183–185, 633–637.

²⁴⁴A pápai anyakönyv 1738-as bejegyzése szerint „Joannis Henricus Majzneck Vienensis Ingenieur Excelli Dni Comititis Franz Eszterházy” ez évben köt házasságot. (Pápa, r. k. plébánia anyakönyve, 2. kötet.) Pápa városáról készített térképét közli: *Gerő–Sedlmayr*, 26. kép.

²⁴⁵*Voit*, 1969–1978. I. 147.

²⁴⁶*Lukcsics–Pfeiffer*, 202.

²⁴⁷*Valkó*.

²⁴⁸*Gerőné Krámer*, 197–198.

²⁴⁹*Mojzer*, 1957. II. Oswald Gáspár. 107–113.

²⁵⁰Hefele Menyhért pl. mint a bécsi magyar testőrség rajztanára, országszerte ismert építész volt. Megrendelői között világi és egyházi földesurakat egyaránt találunk, művei az ország legkülönbözőbb részein maradtak fenn.

²⁵¹A keszthelyi uradalomnak pl. a 18. század közepétől van állandó építész, a kastély átépítési terveit mégis Andreas Fischer bécsi akadémiai professzortól kéri, az irtalmas rendi kórházat pedig Carl Römisch kamarai építésszel terveztetik meg. (*Koppány–Péczei–Sági*, 48, 97.)

²⁵²*Schoen*, 1930. 138. kk. Balogh Ferenc is felajánlja Tatán Hebenstreit József pesti szobrásznak az állandó salláriumos művészi állást. (*Révhelyi*, 1954.)

²⁵³A kamarai építési szervezetek e korszakbeli felépítését ismerteti *Ember*, 346–355; *Kelényi*, 1978. 123–125.

²⁵⁴Az egri püspöki építési irodán túl *Mojzer Miklós* a fentiekhez teljesen hasonlóan írja le a váci és kalocsai püspökség építési szervezetét és tevékenységét. (1957. 107. kk.) A veszprémi püspökségről és Tiethart József püspöki építésről is hasonló adatokat nyújt *Lukcsics–Pfeiffer* tanulmánya (193–195) stb.

²⁵⁵19. cs. c. 59, 227–237, 246.

²⁵⁶*Gerő–Sedlmayr*, 62. A munkát 1769–1771-ben Böhm fejezte be, de elképzelhető, hogy Mikoviny korábbi tervei felhasználásával. (*Kiss*, 33; *Tóthné Polónyi*, 226.)

²⁵⁷Böhm Ferenc a tatái Eszterházy-uradalom állandó mérnöke volt. Mikoviny Sámuellel együtt dolgozott a Tata-környéki mocsarak lecsapolásán, nevéhez fűződik több Pozsony és Győr megyei mocsár lecsapolása is. A kamara állandó külső alkalmazottja volt Mikoviny halála után. (*Tóthné Polónyi*, 226.) Balogh Ferenc 1762-ben Felnerrel egyidőben ajánlja Eszterházy Károlynak, hogy alkalmazza Egerben. (I. 55 v., 107 r. stb.) Ajánlásában kiemeli, hogy „... A libellatit ... fundate érti, consequenter az utzákat is ki jeleli, hogy a víznek egy csepeg esete legyen.” (I. 84 v.) Eszterházy már 1762 októberében rábízta az egri praktikánsok oktatását, 1763-ban egri határméréseket készített, és év végére a mérnök elkészíti a város felmérését az Eger-patak szabályozásával és a város vízelvezetési tervével együtt. (I. 122 v. – 123 r.)

²⁵⁸Balogh halála után alkalmanként dolgozik a pápai uradalom területén. 1771–1773 között a Bakony-éren készít kanálist és malmot. (18. cs. c. 58, 70–74, 78–81; 2.451. stb.) Elkészíti a devecseri halastavat (I. 170 r.); és ő végzi a pápai tó szabályozási és tisztítási munkálatait is. (2.350. kk.; 3. 36 r.)

²⁵⁹6. 71 r.-v.; 30. cs. c. 63, no 2.

²⁶⁰Makk István hagyatékában, egy fennmaradt összeírás szerint, mintegy 200 tervet, szerződést, költségvetést találtak az 1790-es évektől 1822-ig terjedő időszakból. A bauschreiber tehát minden építkezést evidenciában tartott, mely alkalmazásának idején az uradalomban folyt. (41. cs. c. 67, utolsó csomag, számozatlan.)

²⁶¹1798-ban lemásolja pl. Pauly Mihály petendi oltártervét, és elkészíti a csóti templom szentélyének rajzát. (30. cs. c. 63, no 22, fasc. 5.) Feladata a későbbiekben is elsősorban a munkák ellenőrzése, illetve különböző felmérések, rajzok, pl. harangok rajzainak elkészítése. (37. cs. c. 66, Prothocollum Correspondentiarum Papensis, no 45. 55; no 47. 61 – 62.)

²⁶²Az 1783-ban felállított Departamentum Architectonicum is megkülönbözteti a practicanst. Felosztása a következő volt: director supremus, architectus primarius, adjunctus, delineator és practicans. (*Ember*, 347, 350 – 351.)

²⁶³18. cs. c. 58, no 115.

²⁶⁴Hmlt. Érs. Gazd. lt. 1937 rsz.

²⁶⁵Jacoby Miklós fertődi, Oswald Gáspár váci, Francz József egri feladatköre a fentiekkel teljesen megegyező vonást mutat. A kamarai építőmesterek feladatai, mint ez a Fortunato di Pratinak kiadott instrukciókból kitűnik, szintén azonosak: „... Alle... unter einer hochlöblich königl. ungarischen Hofcammer stehende... Cameralvestungen, Schlösser, Treysigtheuser oder Geben... so oft es von Nöten sein wird... sorgfältig besuchen und visitiren... Bey allen gross oder kleinen, neuer oder alten Reparations-Gebenen auf die darzu erforderliche Handwerksleuth, als Maurer, Steinmetz, Zimmerleuth, Schmitt, Schlosser, Tischler und andere wie sie genannt werden können, fleissige Obsicht halten und instruirn... Solle ihme Herrn Ingenieur obliegen, damit alle Baumaterialien von einem guten und tauerhaften Zeug verschaffet werden, in Summa alle und jede Baumaterialien fleissig visitirn...” (Közlí Tóthné Polónyi, 213 – 214.)

²⁶⁶1768-ban a pápai nagytemplom építésénél dolgozó tatai ácslegények és az uradalom közti elszámolási nehézségek miatt egy ideig pápai ácslegények dolgoznak a tatai pallér keze alatt. (3. 191 r. – 192 v.) 1776-ban a pápai irgalmas rendi épületen Fellner pallérjának vezetésével tatai és pápai kőműveslegények együtt dolgoznak, sőt élénk versengés is kialakul a két csoport között. (3. 125 – 126.) Vö. *Duray*, 136 – 137.

²⁶⁷4. cs. c. 51, no 8.

²⁶⁸Ugyanezt a jelenséget figyelte meg *B. Nagy Margit* Erdélyben. (188. kk.)

²⁶⁹*Voit*, 1970. 58.

²⁷⁰Tata. Pápa és Ugod templomainak alaprajzi rendszere, arányai és térhatása sok hasonlatosságot mutatnak. Ezt az objektumok méreteivel is többször összevetették már. A tatai 19 m széles, 47,5 m hosszú, a pápai 19 m széles, 52,5 hosszú, az ugodi 11 m széles, 30,5 m hosszú, az arányok csaknem azonosak. (Vö. *Dornyai; Mihályi*, 60 – 62.) Az ugodi templom a Historia Domus szerint 1753 után épült, Eszterházy Károly fejeztette be építését 1759-ben. (R. k. plébánia, Ugod. Dr. Kubinyi György plébános szíves közlése. 1965.)

²⁷¹19. cs. c. 59, 227 – 237, 243 – 248.

²⁷²18. cs. c. 58, 193 – 194.

²⁷³Bécsi munkások – pallér stb. – alkalmazására utal a nyitrai székesegyház átépítésére adott tervezete is. (*Bónisné*, 1967.) A szövegben idézett munkák volumenét mutatja, hogy a kifizetési időszakokban a pápai kőműveseknek az összes többi építkezésekért 1753-ban 443 Ft 37 3/4 d-t, 1754 első negyedében pedig 74 Ft 58 2/6 d-t fizetnek ki.

²⁷⁴*Kelényi*, 1976. 18 – 19.

²⁷⁵Halbersdorfer neve a szakirodalomban Halbersdorfer és Heldensdorfer alakban is szerepel, mi saját kezű aláírását vettük figyelembe, ez szerepel a pápai anyakönyvekben is. (*Voit*, 1970. 61, 65.)

²⁷⁶*Voit*, 1970. 65.

²⁷⁷19. cs. c. 59; 227 – 237.

²⁷⁸Pl. a Tata melletti Baj templomának első barokk periódusa is hozzá köthető.

²⁷⁹*Felhő*, 348. kk.

²⁸⁰*Lukács – Pfeiffer*, 113.

²⁸¹*Végvári Lajos*: A sümegi Maulbertsch-freskók (Bp. 1958. 15 – 16) című művében Tiethartnak, illetve Paul Mosernek tulajdonítja, összegezve a korábbi nézeteket. Önálló feldolgozásra az épület még nem került.

²⁸²L. a 300. jegyzetet.

²⁸³Fellner neve *Kiss István* kutatásai során kerül napfényre 1908-ban, a pápai nagytemplom és az irgalmas rendi kolostor építése kapcsán. (*Kiss*, 44, 99.) Innen idézi *Éber László* 1910-ben nevét (XVIII. századi falfestmények Magyarországon. Arch. Ért. XXX [1910] 193 – 203.), s publikációja alapján kerül be az építész a Thieme – Becker-lexikonba. *Pigler* 1922-ben továbbfejleszti pápai tevékenységének elemzését. (*Pigler*.) *Szmrecsányi Miklós* 1924-ben egri alkotásaira és a liceum munkáira utal (Ki volt az érseki liceum építőmestere? Egri Egyházmegyei Közlemények LVI [1924] 137 – 141.), valamint *Szmrecsányi*, 1926. *Dornyai* 1930-ban tatai építőtevékenységét ismerteti, és vázolja életrajzát, melyet *Lukcsics – Pfeiffer* 1933-as kötete pontosít, s Veszprém megyei munkásságával együtt egy széles oeuvre-be foglal. A képet *Aggházy* 1937-ben Esztergárral, *Szántó Irén* pedig 1941-ben számos Komárom megyei épülettel bővíti. (Császár község plébániatemploma. Bp. 1941.) *Kapossy* már mint a klasszicizáló késő barokk építészet legkiemelkedőbb képviselőjét méltatja. (1931. 19.) A felszabadulás utáni összefoglalásokban a hazánkban megtelepedett morva építész mint a magyar építészet egyik legjelentősebb képviselője jelenik meg. A modern levéltári kutatások újabban számos, stíluskritikai alapon neki tulajdonított épület szerzőségét kétségbe vonják. Révhelyi Elemér tervezett monográfiája azonban nem jelent meg, így életművének tudományos elemzése újabb kutatásokat igényel majd.

²⁸⁴Fellner kérvényét közli: *Lukcsics – Pfeiffer*, 197.

²⁸⁵*Gerőné Krämer*, 209 – 210. A céhbe való felvételi kérelmét egyébként a két Podmaniczky fivér ajánlásával együtt nyújtotta be. (*Rév helyi*, 1931. 11.)

²⁸⁶*Kelényi*, 1976.

²⁸⁷*Kuthy Sándor*: Adatok Tallherr József működéséhez MÉ VII (1958) 1. 32 – 44; *Kelényi*, 1978. 144 – 157.

²⁸⁸*Schoen*, 1957. II. A budai építészet mesterei Mária Terézia uralkodásától a Szépítési Bizottság megalakulásáig, 1740 – 1808. 301.

²⁸⁹*Koroknay Gyula*: A nagykálloi megyeháza olasz építészeinek munkássága. Műemlékvédelem VIII (1964) 2. 81 – 87.

²⁹⁰Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 226/1 – 3; *Voit*, 1970. 53.

²⁹¹*Seidel, I.*: Chronologische Erzählungen der Ereignisse und Begebenheiten in der Herrschaft Csókakő-Moór. Steyr, 1898. 13. a móri levéltár anyagából a következőket idézi: „A. 1762. wurde der Bau des Moórer Castells begonnen. Die dabei verwendeten Meister waren fast jeder aus einem anderen Ort, nämlich der Baumeister Jacob Felner aus Totis, der Steinmetz meister aus Dunaalmás, Ziegeldecker aus Ofen, Uhrmacher und Hafner aus Raab, Tischlermeister aus Wien. Der bauleitende Polier hatte Taglohn 45 xr, ein Mauerergeselle 27 xr, der Baumeister hatte be Nachsehen 3 ft. Diurnum, freie Kost beim Verwalter, so auch die Verpflegung seines Kutschers und Pferde.”

²⁹²*Aggházy*, 1937. 45.kk.

²⁹³OL Htt. C 32, fasc. 15, no 1.

²⁹⁴OL. Zichy cs. térképtára. T 17, I/1; *Lukcsics – Pfeiffer*, 215.

²⁹⁵*Mihályi*, és ennek nyomán *Genthon* (Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. Bp. 1959) Fellnernek tulajdonítja Ugod, Csót, Bakonyszücs, Nyárád, Pápateszér templomait, ezek Ugod kivételével mind Pauly tervei szerint épültek fel, de az ugodi templom sem Fellner műve.

²⁹⁶Pauly Mihály neve első ízben *Lukcsics – Pfeiffer* (228) könyvében szerepel. A szerzők sok, azóta elpusztult tervét ismertetik. Tőlük származik a közismert írásmód is, ami a terveken szerepel, a leveleskönyvek és az anyakönyvek Paulinak írják.

²⁹⁷Johann Paulli Pilgrammal és Kaltner Lajos Sebestyénnel együtt ad szakvéleményt Esterházy Pál herceg számára a bécsi Wallner sträße palota átépítési terveiről. (*Bónisné*, 1957. 29.) Építésvezetőként dolgozott többek között Kirchberg am Wagraamban. Stettldorfban és a St. Pölten-i ferences templomban. (*Riesenhuber, M.*: Die kirchliche Barockkunst in Österreich. Linz a.d. Donau, 1924. 255. és Georg Rizzi építészmérnök – Wien, Technische Universität – szíves közlése.)

²⁹⁸*Voit*, 1969 – 1978. I. Mesterek adattára, 376.; *Voit*, 1970. 61.

²⁹⁹Pápa. R. k. plébániahivatal anyakönyve. 5. k.

³⁰⁰1772. március 16-án Eszterházy Károly írja a devecseri számtartónak: „Az szentbékáli pinczenek delineatioját pápai új kőműves mesternek által adtam olly móddal, hogy mind ezt, mind más újonnan teendő épületeket ezután a Devecseri dominiumban ő kezdje s végezze... Hanem amellyeket a sümegi mester már el kezdett, csakugyan ő általa végeztesse...” *Voit*, 1969 – 1978. I. 376.

³⁰¹Hmlt. Érs. Gazd. lt. tvj. II/69.

³⁰²Pauly Mihály terveinek zöme elpusztult. Az egri Érseki Levéltár a pápateszéri templom, a bakonyzsücsi oltár és egy centrális kápolna – valószínűleg a pápai kálváriakápolna – terveit őrizte meg. Uo. 144/a–b, 149/a–b

³⁰³Grossmann József életét és munkáit először Lukcsics – Pfeiffer (226 – 227.) ismerteti. Az újabb kutatások eredményeit összefoglalja Voit, 1969 – 1978. I. Mesterek adattára, 333. Ugyanott bátyjáról, Leopold Grossmannról is találhatók adatok.

³⁰⁴Fellner 1780. márc. 10-i levelében említi, hogy elhunyt veje helyére új embert vett fel, aki 15-én megérkezik. (Hmlt. Érs. gazd. lt. 1915.) A pápai leveleskönyvekben kezdettől fogva „a tatai Grossmann”-nak említik, ami azt mutatja, hogy azonnal mint építész, s nem mint pallér kezdett működni. (4. 57 v.)

³⁰⁵Pigler (3. kép) közli a főoltár tervét. Vö. Voit, 1960.

³⁰⁶Voit Pál: Az egri főszékesegyház. Eger, 1934. 11.k.

³⁰⁷Grossmann József 1785. április 5-én halt meg. Balásovits már május 5-én ezt írja Pápáról: „Adami és az Építő Mesternek Practicansa most itt vannak, úgy igyekezem, hogy az építésben sem az Templomnál, sem az Várnál ezen eset által ne hátráltassanak.” (5. 26 r.) Grossmann-né 1785. július 17-én ajánlja Eszterházy szolgálatába rajzolóját. Gött addigra elkészíti a pápai várkastély néhány hiányzó rajzát, és azokat Leopold Grossmann Bécsben megvizsgálja. (Hmlt. Érs. gazd. lt. rsz. 1915.)

³⁰⁸Fellner Jakab harmadik felesége, Kristelli Terézia 1781. február 22-én köt házasságot Grossmann Józseffel, majd 1787. január 25-én megy feleségül Gött Antalhoz.

³⁰⁹Gött munkásságáról: Voit, 1969 – 1978. I. Mesterek adattára, 332.

³¹⁰Szmrecsányi, 1937. 287.

³¹¹Gött 1791 januárjában kapja az első instrukciókat a devecseri új templommal kapcsolatban. (5. 163 v.) Június 2-án már az uradalom bírálja felül a terveket. A problémák miatt új tervet készíttetnek Göttel, s egyúttal Pauly is kap megbízatást a tervek készítésére. (5. 167 r. – 169 r.) Az 1793-ban meginduló építkezés már Pauly tervei szerint folyik.

³¹²19. cs. c. 59, 410 – 455.

³¹³A céhek mintegy 50%-ánál e csoportosulás figyelhető meg, amely kibővíülhet a cserepezőkkel is. Ezenkívül a kőfaragó-kőműves, illetve ács-asztalos és ács-bognár céhekkel találkozunk, itt nem a közös munka, hanem a közösen beszerezhető faanyag határozza meg a kapcsolódást. (Szádeczky; Magyarországi céhkataszter.)

³¹⁴Padányi Bíró Márton idején pl. a veszprémi püspökség területén 9 fatemplom épült. (Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 312 – 333.)

³¹⁵Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Bp. 1935; Szász Károly: Nagybányai képirók, kő- és fafaragók. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest – Kolozsvár, 1957. 566 – 576.

³¹⁶18. cs. c. 58, 189 – 190.

³¹⁷Erre utal Oroszhegyi Mihály kedves verses dicsérete: Az Fenyő-fanak hasznos vóltáról, Es az sendely tsinálóknak kellemetes és hasznos munkájokról-való Historia... 1655. Landgraf, Adam: Az haba földének, az az: agyaggal öszve tapasztott szalma földének meg-magyarázása... című művét Mária Terézia rendeletére a fenti címen 1772-ben Egerben, más fordításokban Sopronban és Pozsonyban adták ki, ez utóbbit 1773-ban újranyomták. Az egri kiadás, melyet tanulmányoztunk, a 3 képtáblán a korabeli mesterembereket mutatja be munka közben, „... úgy, a'mint Veszprim Var-Megyében Gróff Zichy jószágában épített Granariumot bé födeleztük.”

³¹⁸Szabolcsi, 1972. 37.kk. és uő: Adatok az „architektúra”-oktatás és a bútorművészeg kapcsolatainak történetéhez. Ép-Éptud. V (1973) 3 – 4. 517 – 528. sokoldalúan világítja meg az építészeti és bútorművészeg kapcsolatait.

³¹⁹18. cs. c. 58, 191 – 192.

³²⁰„A zöld Spallérok el érkeztek... a székeket is vele bé vonatatom és a Kanapét is, minekutánna az Asztalos által fáját a Stráfós Szobában levő Kanapéhoz hasonlóan el készétem, ezen Kanapénak szélessége hossza pedig a Sárga Kanapéhoz lesz hasonló” – írja Balásovits Mihály.

³²¹„Arácson készek a Székek és a Predikálló Szék, már csak a festő hátra, ugy Szücsön is” – írja Balásovits 1793-ban. Az idézetből valószínű, hogy festőasztalos tevékenységéről van szó, miután a templomokat évek óta használják, de nem egyértelmű.

³²²Vö. Soós Imre: Fazola Henrik és Lénárt egri vasművesek. MÉ IV (1955) 1 – 2. 29 – 46. Blondel közkezdvelt műve pl. számos vasrács-tervet is közöl.

³²³A girtlerekről bővebben I. Voit, 1969–1978 I. 141. kk., 264. kk. A pápai girtler, Johann Georg Haas 1777-ben köt szerződést a templom munkálataira. *Pigler*, 68.

³²⁴A fennmaradt szerződések szerint Kern József egri rézműves készíti el a pápai tabernákulum ajtaját, gyertyatartóit és károntábláit. *Szmrecsányi*, 1937. 266; *Voit*, 1969–1978. I. 266–267.

³²⁵Anton Pollmajer 1783-ban kapja első megrendelését, ettől kezdve folyamatosan említik a források. *Pigler*, 68.

³²⁶Az aranyművesek céhének 1529-es artikulusait 1614-ben erősítik meg, majd 1750-ben Eszterházy Ferenc adja ki ismét. (*Riezner*, 1894. 631–655.) Az 1750-es években Prágai Péter ötvöst említik, aki házáért 13 Ft 16 2/4 d árendát fizet az uradalomnak. Az összeg jelentős bérleményre utal. (19. cs. c. 59, 227–237.)

³²⁷18. cs. c. 58, 185, 192. 1754; 4. 119 v. – 120 r. 1782.

³²⁸*Voit*, 1969–1978. I. Idegen művészek visszaszorítása c. fejezet, 226–228.

³²⁹*Kéry Bertalan*: A pápai keményecserépgyár története. A Veszprém megyei Múzeumok Évkönyvei 4 (1965) 235. kk.

³³⁰*Szmrecsányi*, 1937. 120, 206. Magner Károly győri kályhásmesternél vásárolják az egri líceum kályháit. Pápara a plébániához és a várkastély számára rendelnek minta szerint, illetve vásárolnak kész kályhákat a mestertől, akinek fehér és zöld kályhái között állandóan lehetett választani is. (4. 125 r.)

³³¹Az óras Stephan Miller, az orgonás Peking (Becking, Bäcking) Péter volt. (*Pigler*, 68.) Peking többször dolgozott az uradalomnak, már 1773-ban ő szállítja át és állítja fel Gyömörén a pápai orgonát. 1782-ben új orgonát készít, és a későbbiekben más pápai orgonákat is felülvizsgál, javít. (*Szigeti Kilián*: Régi magyar orgonák. Győr. Bp. 1977. 47. kk.)

³³²A stukátor Giuseppe Orsetti bécsi mester volt. (*Lukcsics–Pfeiffer*, 131.) Fellner írja egyik levelében, hogy a stukátor Veszprémből egyenesen Pápara megy. (*Szmrecsányi*, 1937. 276.)

³³³Wathner Mátyás pápai stukátor a 90-es években a szombathelyi építkezéseken dolgozik, 1799-ben Szily János püspök halála után ajánlja fel szolgálatait a Festeticseknek. (*Koppány–Péczy–Sági*, 103.)

³³⁴*Aggházy*, 1959. I. 126.

³³⁵A régi pápai oltárt 1773-ban bontják le, és 1774 januárjában az orgonával együtt felállítják az éppen elkészült gyömőrei templomban. (3. 68 r., 78 r.) Valószínűleg ekkor cserélik ki az oltárképet, mely nem illik pontosan a keretbe.

³³⁶Pápa, R. k. plébánia anyakönyve. 4. k.

³³⁷A mester valószínűleg Dummel Simonnal azonos. Szerződéseit közli *Pigler*, 68–69.

³³⁸*Bónisné*, 1967.

³³⁹*Schoen*, 1930. 165; *Bertalan*, 38.

³⁴⁰Bebó Károly mint uradalmi művész és főtiszt ugyan részt vett az építkezések vezetésében, legjelentősebb tevékenysége azonban a Zichyek által alapított, illetve patronált templomok díszítése. Így jutnak el munkái pl. az óbudai, zsámbéki, kiscelli, bogdányi, szántói, budakalászi templomokba. (*Schoen*, 1930. 100. kk., 138. kk.)

³⁴¹*Moess Alfréd*: Egy 18. századi pesti kőfaragó mester munkássága. MÉ XVII (1968) 3–4. 245–249.

³⁴²Üttörő tanulmány: *Kőfalvi Imre*: Kőfaragókról és kőbányákról. Ép. – Éptud XII (1980) 1–4. 241–282.

³⁴³Az Adami családból Carlo Adami érkezik először Magyarországra. Az 1760-as években a süttői bányákat bérli, és itt van márványfaragó műhelye is. A pápai plébániatemplom építése során kerül kapcsolatba Eszterházy Károllyal, akinek megbízásából 1784-től kezdve a Bakonyban kutat márványbányák után. A bakonyszücsi bányák feltárása után azokat fia, Adami Jakab veszi bérbe, s itt dolgozik öccsével, Jánossal együtt. Jánost 1793-ban Eszterházy Egerbe rendeli, részben munkát ad neki, részben a felsőtárkányi bányákban márvány után kutat. A fiatalember letelepszik Egerben, az egri polgárok tiltakozása ellenére. Adami Jakab Pápán marad, s talán fia lehetett Adami András, aki 1798-tól mint pápai mester a szombathelyi székesegyházon dolgozik. (*Voit*, 1969–1978. I. Mesterek adattára és 304. sz. térkép; *Voit*, 1960; *Géfin*, 70.) Vö. Művészet Magyarországon 1780–1830. Kiállításkatalogus. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp. 1980. 268–269.

³⁴⁴*Koppány–Péczy–Sági*, 100.

³⁴⁵A bányák reneszánsz kori szerepéről: *Voit*, 1957. 50.

³⁴⁶*Pigler Andor*: Georg Raphael Donner élete és művészete. Bp. 1933. 9; *Aggházy*, 1959 I. 73. kk.; *Maliková, M.*: Die Schule Georg Raphael Donners in der Slowakei. Mitteilungen der Österreichischen Galerie, Jh. 17. No 61 (1973) 77. kk.

³⁴⁷A dunaalmási mester valószínűleg Fléry János, a tatai kőfaragó Johann Georg Mess volt.

³⁴⁸A kőfaragólegény Michael Güssingerrel lehet azonos, aki 1782-től tűnik fel a szerződésekben. (Pigler, 68–69.)

³⁴⁹18. cs. c. 58, no 115, 117, 118.

³⁵⁰Franz Winkelmayer 1749-től szerepel a pápai anyakönyvekben, számos jelentős kézművescsaláddal volt szoros rokon kapcsolata. 1779-ben, 73 éves korában halt meg. Vele egyidőben emlegetik a források Johann Winkelmayer, aki talán rokona volt. A pápai nagytemplom munkálataihoz kötött szerződéseket ismerteti Pigler, 68.

³⁵¹Ugod, Devecser, Pápateszér stb. teljesen azonos kővázait Nyárad, Bakonszentiván, Béb, Szerecseny stb. ugyancsak teljesen azonos urnái váltják fel.

³⁵²Adami Jakab követelése 968 Ft 59 1/6 d, ami a kőművesmunkák után a legnagyobb összeg. Ezenkívül egy kőfaragó – talán ugyancsak Adami – 30 Ft-ot kér „a kérdésbeli háznak végiben lévő kert ajtaja felett... az kőfaragó csinálmányok, az az két faragott képek” után. (18. cs. c. 58, 236–250.)

³⁵³Pigler; Voit, 1960. 269–270.

³⁵⁴Míg az épületek tervei kiszorítják a modelleket, az oltárok modelljeinek elkészítését csaknem valamennyi általunk átvizsgált szerződés külön előírja. A pápai főoltár modelljét, „kis formáját” Maurer magával viszi Bécsbe, és a munka elvégzése után visszaküldi. Johann Messerschmidt nyugtája az alábbi pápai modellekről szól:

1778. Ein Modell zu den Fronton für den Steinmetz

20 Ft

1779. Ein Modell zu die Seiten Altar samt Tischler Arbeit

36 Ft

1781. Das Modell zum Hochaltar sowohl für Tischler und Bildhauer arbeit samt Tabernackul (Szmrecsányi, 1937. 269.)

Fellner és Eszterházy, valamint Prokop és az uradalmi tiszték leveleiben számtalanszor írnak a modellről, „kis formáról”.

³⁵⁵A festményekről is modellát, vagyis „Skitzét” kötelesek benyújtani jóváhagyás végett, és annak alapján dolgoznak, egyúttal így ellenőrzik a jóváhagyott kompozíció betartását is. Vö. *Garas Klára*: Vázlatok és tanulmányok a 18. századi osztrák festészetben. MÉ VIII (1959) 1. 12–17.

³⁵⁶A pápai forrásokban olaszosan Procopi-Prokopi névvel illetett művész a pápai főoltárra Szt. István és Szt. László, valamint két angyal márványszobrát, a szószerk fa domborművét, a gyóntatószékek fa körplasztikáit és a márvány-bronz keresztelőkutat készítette el.

³⁵⁷„A Prokopi el hozta Modelláját a Keresztelőnek... Azon alkalmatossággal meg alkudtam a Czirádák iránt, a Kapolnabeli Oltárhoz mindeneket magára vett, ki vevén az Marja Név Sugárjait és az Vazekra készitendő langokat, azt a Girtler fogja készitetni.” (5. 72 r. – 73 r.)

³⁵⁸Az egyes mesterek stílusa közti ellentétre már Pigler, 39.kk. finom elemzése is felhívja a figyelmet.

³⁵⁹1725-ből maradt meg pl. Károlyi Sándor konvenciók képirójának bérlevele: „Anno 1725. die 1. Julii kezdetik Esztendeje Theodorus Gabriel Simberger képirónak, kinek is Esztendő által lévén fizetése ez szerint: 60 ft, 12 cub. buza, 12 szekér tűzifa, 6 akó bor, 6 akó sör, 16 itze vaj, 300 font tehénhus, 3 véka legumina, 50 font só, 50 font turó.” (OL Károlyi cs. lt. Diarium Conventionale. 1725.)

³⁶⁰1744-ben, 1748-ban, 1751-ben és 1753-ban született gyermekeinek Bittó József prefektus, 1746-ban, 1754-ben, 1755-ben, 1757-ben és 1759-ben született gyermekeinek Galgóczy Ferenc pápai plébános volt a keresztapja. Ő maga évente többször is vállalt keresztapaságot.

³⁶¹Munkássága kimutatható Bakonybélen, Nagytevelen, Pécssett, Tüskeváron. *Aggházy*, 1937. 30, 49, 85, 111; *Garas*, 1955. 242.

³⁶²„Pictor Ignatius 6 Imagines ad Laminam pictas jam mihi tradidit... Vacium submittendo... Attulit mihi etiam Pictor hujas Imaginem B. M. Virginis Dolorosae.” (1. 27 v. – 28 r. 1761.) A 6 kép „Crucifixi Imagines”, valószínűleg kálváriához készültek.

³⁶³Voit, 1969–1978. I. Egri művészek – egri stílus fejezet, 226–228.

³⁶⁴Pigler, 68. Pápa környéki szereplése mellett 1774-ből ismert a celldömölki bencés oratóriumban levő szignált képe. *Garas*, 1955. 251.

³⁶⁵Pollinger Antal 1782-ben hal meg.

³⁶⁶Schweighardt 57 Ft követeléssel áll elő, ez valószínűleg a díszterem ornamentális munkáit jelenti.

³⁶⁷*Garas Klára*: Kracker János Lukács. Bp. 1941. 48–49.

³⁶⁸Pigler, 14.kk.; *Garas Klára*: Franz Anton Maulbertsch. Bp. 1960. 102–104.

³⁶⁹*Szmrecsányi*, 1937. 281. Fischer 1775-ben a székesfehérvári székesegyház főoltárképén már megfesti egyszer Szt. István ábrázolását. Valószínűleg Maurer hideg klasszicizáló stílusa jobban megnyerte a püspök tetszését, mint Fischer barokkosabb munkája.

³⁷⁰Maurer magyarországi munkáit ismerteti: *Garas*, 1955. 235. Az eredeti ugodi oltárkép jelenleg a tatai plébániatemplomban van.

³⁷¹A céhek összeírásában úttörő munkát végzett *Szádeczky Lajos* 1886-ban. A jelenleg megtalálható céhes iratokat a Magyarországi céhkataszter (1975–1976) gyűjti össze. Ez a munka megkönnyíti majd a kőművescéhekre vonatkozó adatok rendszeres feldolgozását is. A minket érdeklő céhek 18. századi életéről *Durai Kálmán* ad kultúrtörténeti összefoglalót 1914-ben. Művészeti szerepükről *Schoen Arnold* és *Rév helyi Elemér* tanulmányaiban olvashatunk. *Voit Pál* dolgozta fel az egri céhek anyagát. Legutóbb *Cs. Dobrovits Dorottya*: A 18. századi építőcéhek és a nagybirtokos uradalmak kapcsolatai. IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. VEAB Ért. Veszprém, 1981. 23–27. Elsősorban általános megállapításaiért hasznos számunkra is *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. Bp. 1967. összefoglaló munkája.

³⁷²A pest-budai céhekről: *Duray*; *Rév helyi*, 1931; *Rév helyi*, 1932; Székesfehérvárról: *Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre*; Székesfehérvár. Bp. 1966. 44; Sopronról: *Csatkai – Dercsenyi*, 121, 129; Kolozsvárról: *B. Nagy*, 230.kk.

³⁷³A szenci kőműves-kőfaragó-ács céh levelét pl. 1726-ban gr. Eszterházy Ferenc adja ki, a hainburgi céh artikulusai alapján. *Riezner*, 1895. 306.

³⁷⁴Eszterházy Károly 1761–1762-ben új artikulusokat ad ki a váci céheknek, amikor átveszi a váci püspökséget. (Voit Pál kandidátusi vitája. *Benda Kálmán* hozzászólása. MÉ XVII [1968] 1–2. 146.)

³⁷⁵A szenci mellett pl. Nagyvácszony, Üröm, Siklós is rendelkezett kőművescéhekkel, valamennyi uradalmi központ. Vö. Magyarországi céhkataszter.

³⁷⁶19. cs. c. 59, no 73, 385–400.

³⁷⁷*Riezner*, 1894. 631–635.

³⁷⁸A felmerülő németes nevek mellett az anyakönyvek néha megjelölik a születési helyeket. Wilhelm Freibberger asztalosmester az anyakönyv szerint bécsi, Urban Preiß kőművespallér „Germanicus ex Austria”, Laurenz Campmiller ácsmester linzi származású volt. 1784-ben 25 éves korában meghal Johannes Fridrich „Sodalis Murarium ex Silesie” stb. Itt jegyezzük meg, hogy könyvünkben azokat a mestereket, akiknek nevét forrásaink magyarul is szerepeltetik, magyar nevükön említjük (zömében hazánkban letelepült művészek voltak).

³⁷⁹*Rév helyi*, 1932. 10. Az uradalmak ajánlása sem volt mindig elég a felvételhez, különösen a szabad királyi városokban. Rieder János kőművespallért pl. gr. Cziráky György meleg ajánlólevéllel látta el, a székesfehérvári magisztrátus kérését mégis elutasította, s csak a Helytartótanács rendeletére vették fel végül a céhbe. (*Schoen Arnold*: Jegyzetek két kastély történetéhez. MÉ V [1956] 1. 37.)

³⁸⁰Pápa, r. k. plébánia anyakönyvei, 5. k.

³⁸¹Pápa, Helytörténeti Múzeum, 75. 111. 3.

³⁸²18. cs. c. 58, 236–250.

³⁸³18. cs. c. 58, 177–178.

³⁸⁴A legények szegődtetéséről *Duray*, 109–120. A probléma országos voltát jelzi Peithmüller József 1774-es levele a kecskeméti nagytemplommal kapcsolatban, melyben külön hangsúlyozza, hogy biztosítja a pallért és a legényeket is. (*Bibó*, 1972. 135.)

³⁸⁵*B. Nagy*, 217–226.

³⁸⁶Valószínűleg azonos az 1801-ben „Architectus Leopoldus Czehmaister”-nek említett építésszel. (41. cs. c. 67, Makk József aktáinak elenchusa.)

³⁸⁷19. cs. c. 59, 410.kk.; 7. 57 v. – 58 r.

³⁸⁸Az „iIfju Pauli” 1800-ban már megbízást kap egy szerződés elkészítésére. 1804-től mint „Murarius Magister Papensi Junior Michael Pauli” szerepel egy szerződésben, és folyamatosan tervez is az uradalom számára. 41. cs. c. 67. Makk József aktáinak elenchusa.

³⁸⁹Az újraegyesült uradalomban Gött mint uradalmi főépítész tevékenykedik Tatán, Fellner József pedig Pápán van alkalmazásban. Gyakran említi, hogy mostohafián keresztül intézkedik. (40. cs. c. 66, no 43–48.)

³⁹⁰*Koppány – Péczely – Sági*, 38–39.

³⁹¹Pauly Mihály Eszterházy Kázmér számára a balatonfüredi villát három hónap alatt készíti el, míg a nagyből hasonló méretű pápai plébániához két év alatt fejeződik be. *Cs. Dobrovits*, 261–264.

³⁹²18. cs. c. 58, 236–250.

³⁹³*Voit*, 1970. 63.

³⁹⁴*Bibó*, 1972.

³⁹⁵*Bél Mátyás*: Notitia Hungariae novae historico-geographica. I–V. Bécs, 1735–1742. és *Vályi András*: Magyar országnak leírása. I–II. Buda, 1796. a topográfiai munkák állandó forrásai. Az irodalmi alkotások közül a legtöbbet idézett *Bessenyei György*: Az eszterházi vigasságok (H.n. 1772) című műve. A legutóbb *Galavics* használt irodalmi alkotást képzőművészeti elemzéséhez. A Magyarországon megforduló külföldiek útleírásainak, naplójának feldolgozása is részben megkezdődött. (Pl. *Garas Klára*: Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. Die Reise in Ungarn. Acta Historiae Artium XXII [1976] 1–2. 133–154.) A források azonban még számos tanulsággal szolgálhatnak, ezért itt a nehezen hozzáférhető magánjellegű véleményeket közöljük, melyek kiegészítik a nyomtatott anyagokat.

³⁹⁶*Kapossy*, 1931. 8.

AZ IDÉZETT FORRÁSOKBAN ELŐFORDULÓ, RITKÁBBAN HASZNÁLT SZAKKIFEJEZÉSEK

állás: építőállványokkal létrehozott munkatér
altána: nyitott erkély
ámbitus: folyosó, zárt és nyitott egyaránt lehet
approbatio: jóváhagyás
architector: tetőfedő
auszczigli: elszámolási vagy kifizetési nyugta
babilon: ácsszerkezetű, kupola formájú tetőzet
bassan: vízmedence, kút
bolt: 1. boltozat; 2. boltszakasz; 3. üzlet
cancellus: díszes alacsony kőkorlát
capitell: oszlopfő
conceptus: kompozíciós vázlat, tervvázlat
contignatio: épületszint (két contignatiós: egyemeletes)
contractus: szerződés
copiálás: másolás
cupula: 1. kupola; 2. csehboltszakasz, csehsüveg-boltszakasz
czifra-czirada: ornamentális dísz
cserép sindel: hódfarkú cserép
csöpögő kő: vízvető
delineatio: építészeti tervrajz
fehérítés: meszelés
fekete kő sindel: pala
fillung: falmező, betét
firhang: függöny
flastromozás-flaszterozás: padlóburkolás
forma (formula, kis forma): modell
födel: tető
frontispicium: főhomlokzat
fundálni: a 17. században tervezni; a 18. században alapítani
fundamentum: alapozás
fundus: telek
gáter (vas gáter, salu gáter): rács, ablakrács
girtler: rézműves
glander: rács
gömbölő cserép: kúpcserép
gzimpsz (czimpsz, gzümpsz stb.): párkány
haubtgesims: főpárkány
haubtstock: főemelet, a lakosztályok szintje
írás (kiírás): festés
képfaragó: szobrász
képiro: festő
kettős födel: manzardtető
kiczövekölés: az épület alapjainak kitűzése
kirakás: padlóburkolás
kőláb: az alapozásnál használt pillér a boltozatok megtartására

kuborch (kuburts stb.): habarcs
 kuprum: rézmetszet, rézkarc
 kurten: boltív
 laisztli (liszta, liszte stb.): szegélyléc, keret
 lamberi (lambri): faburkolat
 marbelirozás-marmorizás: műmárványozás
 marmorir: márványkő faragó
 marmorirer: műmárványozó, márványfestő
 mór (mór tégl): szalmával kevert vályogtégla
 nitsen: félköríves falfülke
 obriz (abriz, riss stb.): építészeti tervrajz
 oratorium: 1. a templom része; 2. kis falusi templom, fatemplom
 padimentum: padló
 padoltatás: padlóképzés
 palota: díszterem
 panténfa: kötőgerenda
 papirosra tétetni: lerajzoltatni
 parialni: tervet több példányban készíteni
 pártázat: párkány (felső pártázat: koronázó párkány)
 pavion: sarokrizalit tetőtornya
 planálás: tereprendezés
 planum: helyszínrajz
 practicans: gyakorlok
 projectum: terv, koncepcióterv
 ragust (ragaßt): ajtópánt
 regulatio: szabályozás, rendezés (elsősorban vízszabályozás)
 római oltár: oltármenza tabernákulummal
 scarpírozás: a díszbokrok formára nyesése
 secessus (vagy s.v. privatum): illemhely
 spallér: textil anyagú faltapéta
 staabalis ház, staabalis quartélyház: kaszárnya
 stakéta: kerítés, rácszat
 stukatúra: 1. stukatúrmennyezet; 2. stukkódíszítés
 subterraneum: alagsor
 szenktgruben: emésztőgödör
 szerha: padlás
 szokli (szökli, czokli stb.): lábazat
 tragstein: gyámkő
 ugró víz: szökőkút
 überschlag: anyagösszeírás, költségvetés
 vasalás: a boltozat vonóvassal való megerősítése

KÉPJEGYZÉK

1. Jászárokszállás, r. k. templom déli kapuja, 1768
2. Diósgyőr, fürdő, Jacob Gföller gödi kamarai építész terve, 1774. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 145/1
3. Diósgyőr, fürdő. Jung János diósgyőri építőmester terve, 1774. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 145/2
4. Nagykánizsa, vár. Esterházy Pál nádor rajza, 1664. OL T 2. XXXII. téka, No. 1045
5. „Párizs malom”. Esterházy Pál nádor rajza, 1660 k. OL T 2. XXXII. téka, No. 1062
6. Pécel, kastély. Ráday Pál terve, 1720 k. Ráday Gyűjtemény lt.C 64/2c
7. Kastély ideálterve. Ráday Pál rajza, 1720. Ráday Gyűjtemény lt. C 64.2/c
8. Edelény, kastély. Dessewffy Ferenc rajza, 1770. BAZ mlt. Tervgyűjtemény
9. Pápa a 18. században (a pápai v. Eszterházy-kastély nádortermének panneau-ja). Ismeretlen festő, 18. század
10. Bakonyszentiván, r. k. templom szentélye
11. Pápa, plébániatemplom enteriőre
12. Ugod, r. k. templom főoltára
13. Csót, r. k. templom főoltára
14. Pápanyögré, r. k. templom szentélye
15. Vanyola, r. k. templom szentélye
16. Gyömöre, r. k. templom keresztelőkútja
17. Pápakovácsi, r. k. templom keresztelőkútja
18. Bakonyszücs, r. k. templom keresztelőkútja és mellékoltára
- 19–20. Devecser, v. uradalmi épület homlokzata és udvara
21. A zsélyi Zichy-kastély bővítési terve. Mayerhoffer János pesti építőmester, 1776. OL T/17. I/3
22. A zsélyi Zichy-kastély bővítési terve. Hausmann János váci építőmester, 1776. OL T/17. I/2
23. A zsélyi Zichy-kastély bővítési terve. Fellner Jakab tatai építőmester, 1776. OL T/17. I/1
24. Kálló, salétromfőző. Nicodemus Litt kassai építőmester terve, 1736. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 190/1
25. Rakamaz, r. k. templom és plébániaház. Thadeus Liszky kassai építőmester terve, 1731. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 85
26. Székesfehérvár, normáliskola bővítési terve. Johann Michael Grabner székesfehérvári építőmester, 1779. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 165
27. Tokaj, sör- és pálinkafőző. Barbara Gundel posonyi kamarai rajzoló tervmásolata, 1780. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 252
28. Petend, szentély és oltár. Fellner József pápai aedilis adjutans felmérése, 1798. OL P 1216, 30. cs. c. 63. no 22, fasc. 5
29. Típuserv sóhivatalokra. Franciscus Frey de Schönstein kamarai építész, 1774. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 363
30. Zwengler János egri pallér mesterremekéhez kiadott helyszínrajz, magyar nyelvű utasításokkal, 1793. Hmlt. Eger város iratai. 1303. VII/12–b
31. Molnár János: A régi jeles épületekről Kilentz Könyv. Nagyszombat, 1760. III. tábla (1. Semiramis palotája, 2. Semiramis függőkertje, 3. Babilon városa)
- 32–33. Kamarai templomtervsorozat. I. sz. terv; alaprajz és homlokzat, 1771. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 143/1,3
- 34–35. Kamarai templomtervsorozat. II. sz. terv; alaprajz és homlokzat, 1771. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 143/4, 6
- 36–37. Kamarai templomtervsorozat. III. sz. terv; alaprajz és homlokzat, 1771. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 143/7, 9
38. Kővágóörs, r. k. templom. Paul Moser sümegi építőmester terve, 1774. OL Htt. Acta Relig. Lad. N, fasc. 117

39. Kővágóörs, r. k. templom homlokzata
40. Devecser, r. k. templom „czifrai”, stukkódíszai
41. Nyárád, r. k. templom „czirádákai”, stukkótükrökkel és a toronyépítéskor kialakított árkaos orgonakarzattal
42. Keszthely, uradalmi épületsor. 1770 k. felmérés másolata. OL T 3. IV. téka, No. 342.
43. Devecser, főtér a nagytemplom romjaival, 1950 k.
44. Pápa, v. uradalmi épület – Tirol-szálló (Győri út)
45. Pápa, főtér
- 46 – 48. Selmecbányai bányamérnök-practicansok rajzai, 1788. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, S 52/2, 8, 12
49. Ugod, r. k. templom főhomlokzata
50. Ugod, r. k. templom enteriőre
51. Nyárád, vendégfogadó, 1965 k. (lebontották)
52. Gyömöre, r. k. templom homlokzata
53. Gyömöre, r. k. templom szentélye
54. Gyömöre, r. k. templom orgonakarzata
55. Pápa, v. ferences kolostor és templom együttese
56. Sümeg, plébániatemplom főhomlokzata
57. Devecser, r. k. templom főhomlokzata
58. Devecser, r. k. templom enteriőre
59. Pápa, Városi Kórház. v. irgalmas rendi épület
60. Pápa, plébániatemplom főhomlokzata
61. Pápateszér, r. k. templom terve. Pauly Mihály pápai építőmester, 1772 k. Hmlt. Érs. Gazd. lt. tvj. II/114b
62. Pápateszér, r. k. templom főhomlokzata
63. Pápateszér, r. k. templom enteriőre
64. Béb, r. k. templom és plébániaház
65. Bakonyszentiván, r. k. templom homlokzata
66. Pápakovácsi, r. k. templom homlokzata
67. Bakonyszücs, r. k. templom főoltárának terve. Pauly Mihály, 1785 k. Hmlt. Érs. Gazd. lt. tvj. II/69
68. Bakonyszücs, r. k. templom főoltára
69. Ugod, plébániaház
70. Bakonyszücs, plébániaház
71. Pápa, v. Eszterházy-kastély
72. Pápa, v. Eszterházy-kastély kerti kapuja
73. Pápa, v. Eszterházy-kastély, homlokzatrészlet
74. Pápa, plébániatemplom toronysisakja
- 75 – 76. Adam Landgraf: Az haba földének . . . Eger, 1772. II. és III. tábla
77. Pápa, v. Eszterházy-kastély, nádorterem enteriőre
78. Pápa, plébániatemplom szószéke
79. Pápateszér, r. k. templom padjai
80. Pápakovácsi, r. k. templom padjai
- 81 – 82. Béb, r. k. templom prédikálószéke
83. Nyárád, r. k. templom kapuja
84. Gyömöre, r. k. templom, a régi pápai templom főoltára
85. Pápa, plébániatemplom ablaka
86. Pápa, plébániatemplom oromzatának szoborcsoportja
- 87 *a, b, c* Rokokó kővázák az ugod, a pápateszéri és a devecseri templomon
- 88 *a, b, c, d* Copf kőurnák a nyárádi, a bébi, a szerecsenyi és a bakonyszentiváni templomon
89. Pápa, plébániatemplom, a kápolna enteriőre
90. Pula, a főoltár képe
91. Oroszhegyi Mihály dicsérő énekének címlapja, 1655

A 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 40, 41, 44, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89 és 90. kép Mihalik Tamás felvétele, a 14, 19, 20, 39, 43, 45, 51, 52, 56 és 59. kép az OMF Fotoarchívumból származik, az 1. kép a szerző felvétele.

DIE BAUARBEITEN IN UNGARN, IM 18. JAHRHUNDERT (Die Baukunst der Herrschaftsgüter) Von Dorottya Dobrovits

ZUSAMMENFASSUNG

DIE AUFGABEN DER UNGARISCHEN BAUTÄTIGKEIT IM 18. JAHRHUNDERT

Der Baubestand des von den 150 jährigen Türkenherrschaft befreiten Landes ist am Ende des 17. Jahrhunderts besonders arm. Während sich die europäische Barockkunst im Fall einer fortlaufenden Entwicklung organisch an das Gesamtbild anpaßt, mußten hier in kurzen Zeit großzügige Anforderungen der Bautätigkeit befriedigt werden. Vom Standpunkt der baukünstlerischen Aufgaben aus gesehen kann das Zeitalter in drei Perioden geteilt werden. In der ersten – etwa bis 1720 – mußte der erhaltene Bestand an Gebäuden wiederhergestellt werden, die geistlichen Order beginnen ihre Klöster zu bauen, auch die Hofkammer läßt bauen, teilweise noch Militärbauwerke. In der zweiten Periode vollzieht sich in unserem Land eine Bautätigkeit größter Bedeutung, sozusagen ganz Ungarn wird den Ansprüchen und den technischen Möglichkeiten der Barockzeit entsprechend neu aufgebaut. Die Epoche ist teils durch die große Anzahl der Gebäuden, teils durch die außerordentliche Mannigfaltigkeit gekennzeichnet. Ab den 1780-er Jahren bestimmt die historisch-wirtschaftliche Lage die neuen, baukünstlerischen Aufgaben.

Innerhalb der einzelnen Perioden dominiert, dem Charakter der Aufgaben nachkommend, die Rolle der sich wechselnden Gesellschaftsschichten, die die Auftraggeber waren. In der ersten Periode sind die städtischen Gemeinschaften, die Kammer, und die katholische Kirche, die bedeutendsten Auftraggeber; die Zünfte werden neugestaltet, das Einwandern der ausländischen Meister beginnt. In der zweiten Periode übernehmen die weltlichen und kirchlichen Feudal-Landbesitzer, die Herrschaftsgüter die führende Rolle. Ihre Ansprüche stehen sehr hoch, die Bautätigkeit betrifft die repräsentative Schlösser sowie auch die Wirtschaftsgebäude. Dies geht so weit, daß vielerorts ein herrschaftliches Bauamt gegründet wurde. Am Ende des 18. Jahrhunderts, den Ideen der Aufklärung entsprechend, treten andere Aufgaben in den Vordergrund, die führende Rolle übernimmt das Bürgertum, bzw. die protestantischen Gemeinschaften.

Der Aufsatz analysiert die Bautätigkeit und die Baupraxis der Großgrundbesitzer von 1750 bis 1800. Zu dieser Zeit vollzieht sich der Aufschwung und der Niedergang der Bauaktivität der Herrschaftsgüter. Als Grundlage dieser Beschreibung dient die Korrespondenz der Herrschaftsgüter der Familie Eszterházy: Pápa – Ugod – Devecser.

Dadurch kann nicht nur die Bautätigkeit des erwähnten Dominiums, sondern auch die Baupraxis, die sich im Jahrhundert vollzogen hat, untersucht werden; dies ist eine der Zielsetzungen dieser Arbeit.

DIE AUFTRAGGEBER

DIE ARISTOKRATIE ALS AUFTRAGGEBER

Der Bauherr, der den Auftrag gibt, spielt eine wesentliche Rolle, denn dieses Vornehmen zieht ernste ökonomische Folgen nach, und zur Anfertigung von „Skizzen“ besteht in der Praxis keine Möglichkeiten. Der Bauherr entscheidet, was gebaut werden soll, welchen funktionellen und ästhetischen Ansprüchen das Gebäude entsprechen muß, und bestimmt, wer die Arbeit ausführen wird. Der ungarische Hochadel – ähnlich dem europäischen – betrachtet die Bautätigkeit als eine sehr wichtige Aufgabe. Im 17. Jahrhundert gehört zu seiner Erziehung die Kenntnis der „architectura militaris“, im 18. Jahrhundert die der „architectura civilis“. Die Reisen im Ausland machen ihn mit den Baudenkmäler der historischen Vergangenheit und auch mit der Kunst seiner Zeit bekannt, er bringt oft Anregungen für das ganze Leben mit sich. Die Bibliotheken des ungarischen Adels sind reich an Büchern über die Baukunst. Der Adelstand ist also fähig, an der Ausführung der großangelegten Bauten aktiv

teilzunehmen, und auch aufgrund der Plänen über die Person des Baumeisters zu entscheiden; oft übernimmt er die Rolle des „Inventors“. Dieser persönliche Kontakt zwischen dem Bauherrn und der Bautätigkeit ist einer der charakteristischen Züge der Barockkunst und beantwortet meistens die Frage, wie die örtlichen Stilvarianten entstehen.

KÁROLY ESZTERHÁZY, BISCHOF VON EGER, ALS MÄZEN

Dieser Abschnitt berichtet, mit Beispielen, über das fünf Jahrzehnte lange Mäzenatentum des Grafen Károly Eszterházy, Bischof von Eger, aufgrund seines Briefwechsels und seiner Eintragungen. Er veranlaßte hochbedeutende Bauarbeiten auf den transdanubischen Familiengütern Pápa – Ugod – Devecser, wie auch auf den Gebieten der Diözese von Vác und Eger. Das Lyzeum in Eger, die Pfarrkirche und das Schloß in Pápa sind mit seinem Namen verbunden. Durch seine Persönlichkeit legen wir die Tätigkeit eines Hochadeligen dar, der mit großem Schwung und viel Lust bauen läßt, der aber die typischen Richtlinien seiner Zeit ständig vor Augen hält.

DIE ROLLE DER OBERBEAMTEN DER DOMINIEN IN DER BAUTÄTIGKEIT

Diese Frage wird fast niemals in den Erläuterungen der Kunstgeschichte erörtert, obwohl den hohen Beamten (Präfecten, Regenten) im Leben der Herrschaftsgüter eine wichtige Rolle zukommt. Aufgrund konkreter Angaben wurde es klar, daß sie nicht nur in wirtschaftlichen Fragen, aber auch in der Leitung von Bauarbeiten entscheidendes Wort aussagen. Schon bei der Erteilung des Auftrages – besonders wenn dieser unmittelbar das Dominium betrifft – sind sie es, die die Aufmerksamkeit des Bauherrn auf die einzelnen Probleme lenken. Sie kennen aus Erfahrung die günstigen Konstruktionsformen, welche sie, in Einklang mit den örtlichen Bedürfnissen und Möglichkeiten, auch verwenden. Als Stellvertreter des Bauherrn, der oft fern von seinem Landbesitz lebt, liegt in ihrem Tätigkeitsbereich die persönliche Leitung der Bauarbeiten, sogar oft auch die Beurteilung und Entscheidung, auch über die Kunstdenkmäler. Gleichzeitig bekleiden sie bedeutende Ämter in der Verwaltung desjenigen Komitats oder der Stadt, wo das unter ihrer Aufsicht stehende Landbesitz liegt, und so können sie die Künstler und die angestellten Meister auch anderen adeligen-bürgerlichen Familien empfehlen. Sie üben großen Einfluß aus und tragen zur Verbreitung der von ihrem Herrn bevorzugten Formen, Konstruktionen bei. Durch ihre Mitwirkung wird den Meistern – vorwiegend fremder Herkunft – die örtliche bautechnisch – künstlerische Tradition bekannt und so beteiligen sie sich an der Ausbildung des spezifisch ungarischen Charakters des Barockstils.

DIE BAUARBEITEN

DAS BAUPROGRAMM

Die Entscheidung und Zielsetzung, die der Projektierung zugrunde liegen, gehören zur Aufgabe des Auftraggebers. Dies bezieht sich auf Funktion, Umfang der Bauten wie auch den Kostenaufwand. Andere, ästhetisch-ideologische Bedenken können dabei auch zur Geltung kommen. Die baukünstlerisch-ikonographischen Forschungen weisen auf den narrativen Inhalt bestimmter Formen und Konstruktionen hin, z. B. auf die „Babylon“-Kuppel der Dachstühle der ungarischen Schlösser. Eine Anzahl von Klöstern in Spanien, Österreich, Deutschland reproduzieren den Grundriß des Villalpandus-Palast des Königs Salomon. Isidore Canevale konzipiert den Neuaufbau der Kathedrale in Esztergom nach dem Navis Ecclesiae-Prinzip. Károly Eszterházy bemüht sich, das Lyzeum in Eger als Palast der Wissenschaften zu gestalten; die Bezirks- und Stadtrathäuser versuchen die Schlösser, Wahrzeichen der Feudalmacht nachzuahmen.

Die Programme müssen diese Wünsche genau festlegen, so entstehen sie oft nach mehreren Konsultationen. Auf jeden Fall entscheidet das erste Bauprojekt die äußere Erscheinung des Gebäudes.

PROJEKT, VERTRAG, KOSTEN

Aufgrund des Programms legt der Baumeister vorerst seinen Konzeptionsentwurf dem Bauherrn vor. Dieser Plan wird oft als Perspektive bezeichnet, das Ensemble erscheint zusammen mit seiner Umgebung und ist auch für den Laien leicht verständlich. Im Rahmen der Projektierungspraxis der Barockzeit ist

auch die Komposition der Parkanlagen, der Umzäunung usw. einbezogen, was schwer an Modellen präsentierbar ist. So tritt langsam an Stelle des Modells der Projektum genannte Konzeptionsplan, d.h. die Perspektive. Der Bauherr entscheidet und wählt oft zwischen mehreren Varianten. Erst dann beginnt die Bearbeitung der ausführlichen Entwurf-Dokumentation. Auch im Fall eines einfachen Gebäudes liegen Zeichnungen über Grundriß, Aufriß, Schnitte, Dachkonstruktion vor, die von großer Bedeutung für den Grundbau sind, und in der ungarischen Terminologie als „Delineatio“ oder „Riss“ („Aufriß, Grundriß und Profil“) erwähnt werden. Bis zu den 1730-er Jahren werden oft anstatt Schnitte axonometrische Obenansicht-Zeichnungen gefertigt, und die Fassaden werden in der Fläche ausgebreitet demonstriert. In der Dokumentation befindet sich außerdem der Lageplan. Das endgültige Projekt wird in mehreren Exemplaren gefertigt, kopiert. Eine Kopie wird im allgemeinen im Archiv des Bauherrn aufbewahrt. Der Maurermeister, der Zimmermann, der Steinmetz beginnt seine Vorbereitungs- und Planungsarbeit aufgrund der gesamten Bauentwürfe. Für die Reinzeichnung werden in den Dominien, in den Bauämtern der Kammer, in der Praxis der Zünfte auch, Zeichner angestellt. Laut der Urkunden hat Jakab Fellner, Architekt von Tata, z. B. ständig 3–4 Zeichner beschäftigt.

In diesem Zeitalter wurden aus verschiedenen Gründen auch die vorhandenen Entwürfe kopiert. Diese sind nach den Erfahrungen ziemlich fehlerhaft. Auch von den schon errichteten Bauten werden Vermessungen und Zeichnungen gefertigt, die ebenfalls nicht immer genau sind.

Die allgemeine Baupraxis wird durch die oben erwähnten Planungsphasen gekennzeichnet. Im Laufe des Jahrhunderts werden auch „Idealpläne“ und Standardpläne erstellt, die erstgenannten nicht mit der Zielsetzung der Realisierung.

Vor allem können die Zeichnungen der Zunftmeister als Idealpläne angesehen werden. Das „Kunststück“ paßt sich zwar dem genauen Lageplan an, die Direktiven sind im Programm genau festgelegt, doch übertreffen die Idealpläne in Funktion, Umfang und in den Ausmaßen weit die Möglichkeiten der Zeit. Die Beurteilung des Projektes geschieht meistens nicht nach praktischen, sondern nach ästhetischen Gesichtspunkten. Die Bedeutung dieser Tätigkeit ist doch sehr groß, die künstlerische Bedeutung der Bautätigkeit wird betont. Die Anweisungen des Bauherren beziehen sich nämlich auf Funktion, Größe und Umfang, dagegen hängen die Anordnung des Gebäudes auf dem bestimmten Grund, die Dekoration, also die Maß- und Raumgestaltung und die Architektur vom Meister ab.

Eine andere Art der Idealpläne sind die Illustrationen der Muster-Bücher, Traktaten Reisebeschreibungen usw. Einige dieser Illustrationen sind Rekonstruktionen der historischen Baukunst im Sinne der Zeit, andere bieten teils oder ganz, brauchbare Vorbilder.

Die Praxis der Standardpläne ist besonders kennzeichnend für die Kammer. Diese dienen zur Befriedigung von gleichen, zu gleicher Zeit, an verschiedenen Stellen auftretenden Bedürfnissen. Manchmal beachten sie die örtlich beschaffbaren Baumaterialien, oder sie richten sich nach den Gegebenheiten der Grundstücke, sie lassen aber die Umgebung, bzw. die Bautradition des geographisch bestimmten Gebietes unbeachtet.

Die feudalen Herrschaftsgüter geben auch Aufträge zur Anfertigung der Standardpläne. Im Gegensatz zur Kammer, werden nicht Projekte gezeichnet, die zur selben Zeit an verschiedenen Stellen zu verwenden sind, sondern eine gutbewährte Form oder Konstruktion wird zu einem Standardbau, und eine ganze Reihe von ähnlichen Gebäuden entsteht. Übrigens gilt das nicht nur für architektonische Objekte: auch plastische Ornamente, Einrichtungsgegenstände, sogar malerische Dekoration kann typisiert auftreten innerhalb desselben Dominiums – wie es die Illustrationen des Buches auch beweisen.

Verträge werden bezüglich der zu vollbringenden Arbeit mit den Unternehmern unterzeichnet. Diese Dokumente sind in relativ großen Anzahl erhalten geblieben, denn sowie der Bauherr wie auch der Meister haben sie aufbewahrt, um die Rechte und Pflichten beiderseitig zur Geltung bringen zu können. Bei bescheidenen Bauarbeiten ist der Baumeister allein der Vertragspartner für die ganze Ausführung; auch für die Leistung anderer Meister ist er verantwortlich. Bei großen Investitionen werden mit allen Meistern – Steinmetzen, Zimmerleuten, Tischlern usw. – und mit den Künstlern einzeln Vertrag geschlossen.

Neben ihrem kunsthistorischen Quellenwert, neben den Angaben zur Datierung und Attribution, vermitteln die Verträge zahlreiche, interessante Angaben über die Organisation der Arbeit, über Baupraxis; man erfährt z. B. wieviel Männer zur Arbeit verpflichtet sind gegen eine bestimmte finanzielle Leistung, welche die Aufgaben des Maurermeisters sind, und welche die des Arbeitleiters.

Die an den Entwürfen angeschlossenen Kostenanschläge bieten auch eine reiche Quelle für die Fachliteratur. In den Aufzeichnungen treten große Unterschiede zwischen den Dominien und anderen

Organisationen hervor. Die Herrschaftsgüter beschaffen nämlich selbst das Baumaterial, und so findet man zwar die Angaben der verschiedenen Mengen, nicht aber die der Kosten. Die Kammer dagegen gibt separat die Löhne und die Materialkosten an, um den Aufwand genau bestimmen zu können und dadurch ihre Unterstützung an Geld wie auch an Baumaterial durchblicken zu können. Die Aufträge der Zünfte weisen im allgemeinen Löhne und Materialkosten in einem Betrag auf, das heißt, der Maurer, der Zimmermann, der Schlösser bestimmen den Gesamtbetrag, der Auftraggeber muß ohnehin das Baumaterial für den Tagespreis kaufen und den im Land üblichen Durchschnittslohn bezahlen. Aus den Aufzeichnungen geht es hervor, daß der Gesamtpreis der Baumaterialien den der Löhne übertrifft.

Die Analyse der Kosten trägt zur Bestimmung der Art der Arbeiten bei. Da wir wissen, daß im gegebenen Zeitabschnitt der Bau einer Dorfkirche zwischen 4000 und 9000 Gulden Kostenaufwand bedurfte, kann eine Quittung über z. B. 100 – 200 Gulden nicht Anhaltspunkt für die Datierung geben, denn diese Quittung deckt wahrscheinlich Reparaturarbeiten, oder eventuell die Aufstellung eines Altars, wofür zu jener Zeit grob diese Summe bezahlt wurde.

Nach der fertiggestellten Arbeit stellt man oft Quittungen aus („Auszug“), die genauso wie Verträge, über das Volumen der Bauarbeit Informationen liefern.

UMBAU, DEMOLIERUNG, NEUE FUNKTION

Das Barock lebt im allgemeinen Bewußtsein wie eine Epoche, die die Denkmäler der Vergangenheit – wenigstens zum Teil – vernichtet hat und völlig Neues schaffen wollte. In der Praxis der ungarischen Denkmalschutzes, anhand der Forschungen an Mauerwerken, besonders in den Städten, stellte es sich heraus, daß hinter den Barock-Fassaden Mauern aus dem Mittelalter aufzufinden waren. Man hat oft Spuren vom Umbauten (aus mehreren Epochen des 18. Jahrhunderts) mit geänderter Funktion entdeckt. Die Dokumente unterstützen die in der Praxis durchgeführten Forschungen. Man kann im allgemeinen feststellen, daß, wenn ein Gebäude vom Standpunkt des neuen Gebäudes aus betrachtet, nicht unbedingt störend wirkte, so blieben in Ungarn die alten Bauten erhalten, wurden umgebaut und erweitert. Wenn der Bau doch zum Abreißen verurteilt wurde, dann hat man das Baumaterial, die Steine, sogar die Deckenbalken, oft auch die Fenster und Türen sekundär verwendet. Gewiß finden wir auch Ausnahmen. Die alte Kirche in Pápa wurde z. B. gesprengt, bevor die Bauarbeiten des gewaltigen Neubaus begonnen wurden. – Gleichzeitig ist eine Tendenz der Barockisierung festzustellen. Durch die maximale Anpassung der vorhandenen Gegebenheiten bekamen die Neubauten, eine dem Stil des Zeitalters entsprechende, architektonische Neugestaltung.

Die neue Funktion bringt ein doppeltes Problem. Einerseits sollen bestimmte Bautypen – alte Burgeschlösser, Klöster der von Joseph II. aufgelösten geistlichen Ordern usw. – ökonomisch wieder benützt werden, andererseits hat das 18. Jahrhundert neue soziale, administrative, wirtschaftliche Bedürfnisse, wofür die alten Bauten wenig geeignet waren. Ein Beispiel: in Pápa befand sich der Kerker mitten im Burkastell. Die neue, moderne Pläne werden aufgestellt, doch kein Gebäude im gewünschten Volumen stand in der Stadt zur Verfügung, welches geeignet gewesen wäre, als Kerker weiter zu funktionieren.

Die Ruinen die soweit zerfallen waren, daß es sich nicht mehr lohnte, sie zu restaurieren, sind größtenteils im 18. Jh. verschwunden; diese wurden als Baumaterial verwendet.

DIE BAUAUSFÜHRUNG

Der Zusammenhang zwischen Bauentwurf und realisiertes Bauwerk ist eine der wichtigsten Fragen der Kunstgeschichte. Auch wenn wir die während der Zeit eingetragenen Änderungen an den Projekten außer Acht lassen, finden wir kaum ein Objekt, welches genau den Zeichnungen gemäß errichtet gewesen wäre. Laut der Quellen, blieben zahlreiche Bauten Jahrzehnte lang unbeendet wegen Mangel an finanziellen Mitteln; die Kirchen von Kövágóörs, von Mindszentkállya z. B., oder das große Gotteshaus von Deveser sind der Nachwelt nur als Ruinen erhalten geblieben. Der Bauherr wie auch der Baumeister hatten das Recht, den Vertrag zu lösen, dem neuen Baumeister stand es frei, bedeutende Änderungen durchzuführen. Während den Bauarbeiten können praktische Probleme auftreten die Änderungen benötigen, größere Fenster werden gewünscht, usw. Ornamentik, Stuckarbeiten, Gesimswerk sind teilweise nicht in den Zeichnungen eingetragen, der Meister gestaltet sie seiner Ausbildung entsprechend und der Tradition seiner Werkstatt folgend.

Der Hauptverwalter (Präfekt) und seine Beamten sind in den Herrschaftsgütern verpflichtet, vor Beginn der Bauarbeit das Baumaterial zu beschaffen und an Ort und Stelle zu liefern. Dieser Umstand bedeutet oft das Ansiedeln von Ziegelbrennern, das Bauen von Brücken und Wegen. Zu Beginn der Arbeit muß der Baumeister gemeinsam mit dem „Ingenieur“ die Stelle des Gebäudes vermessen, bzw. abstecken. Die Tagelöhner oder Fronarbeiter heben den Graben aus und legen die Grundmauern, das Fundament. Dann werden die Mauern bis in die Höhe des Daches gezogen. Für die Baugerüste sorgen die Zimmerleute. – Zuerst soll der Bau unter Dach stehen, erst dann werden die Trennwände errichtet und die Türen und Fenster eingebaut. Nach Abschluß dieser Arbeiten kann das Gerüst abgetragen werden. Die Gerüste kommen dann in den Innenraum, unter die Gewölbe, die Steinmetzen arbeiten inzwischen an den Sockeln.

Bei Kirchenbauten gilt als Schlußakt die Aufsetzung des Kreuzes auf die Turmspitze.

Die Keller und die Krypten werden erst dann fertiggestellt, wenn die Innengerüste schon abgetragen sind. Abschließend geschieht die Bedeckung der Böden, der Geschoße, das Legen des „Pavimentums“, und die Planierung der Umgebung.

Die koordinierte Arbeit der einzelnen Fachleute liegt dieser, nur in großen Zügen geschilderten Arbeitsmethode zugrunde. Deswegen bilden sich mehr oder weniger ständige Arbeitsgruppen.

Die VERÄNDERUNG DER STÄDTE UND DER DÖRFER

Das Stadtbild des 18. Jahrhunderts ändert sich bedeutend in Ungarn, im Verhältnis zum Mittelalter. Die alten Stadtmauern zerfallen langsam, was zum Umbau des Straßennetzes und zur Ausbildung großer Plätze führt. In den Bürgerstädten ist die Neugestaltung vor allem an den Fassaden der Gebäude sichtbar. In den Städten, die als religiösen Zentren gelten, haben sich oft zwei Hauptplätze gebildet, einer mit weltlichen, ein anderer mit kirchlichen Verwaltungsgebäuden. Aufgrund dieses Prinzips entwickelt sich z. B. Vác, Esztergom, Eger, und später Szombathely.

Die Städte, wo Landsherren ihren Sitz halten, bieten ein eigenartiges Bild. In Ungarn kann man kaum von einem systematisch geplanten Barock-Ensemble sprechen, doch das Schloß und die dazu gehörenden Herrschaftsgebäude – die meistens die Bautendenzen des jeweiligen Baumeister verraten – weisen noch weniger spontane Züge auf.

Die ungarischen städtischen Schlösser werden nach drei Grundriß-Prinzipien gebaut. Ein Teil übernimmt das französische Modell, den U-förmigen Grundriß, die Wirtschaftsgebäude sind in der Richtung der Stadt gebaut und von einem Gitterzaun abgeschlossen. Die Wohnquartiere der Aristokraten wenden sich den Parkanlagen zu.

Ein anderer Teil ahmt die italienisch-österreichische Tradition nach. Der Hauptflügel schaut zur Stadtmitte, etwa die Macht und das Reichthum des Landsherren zu demonstrieren.

Die dritte Bauart geht auf das Mittelalter zurück, es handelt sich um ein vier- oder mehreckiges Baukomplex mit geschlossenem Innenhof. Das Schloß, mit seiner Masse, mit seiner kunstvollen Erscheinung ist auf jeden Fall ein herrschendes Element der Stadt. Gleichzeitig ist ein Gegensatz zwischen dem repräsentativen Bau und den um ihn herumliegenden Wohnhäusern der Verwalter und der Beamten, usw. festzustellen, die funktionell keine repräsentativen Ansprüche haben.

Zu dieser Zeit bemühen sich die Städte die sozialen-hygienischen Forderungen vor Augen zu halten, die Kanalisation steht am Programm, die Straßen werden beleuchtet und mit Stein gepflastert, die Flüsse werden reguliert, usw.

Parallel erleben die Dörfer auch eine Umwandlung, besonders diejenigen, die zu einem Großlandbesitz gehören. Wegen der häufigen Feuerbrände stellen z. B. die Herrschaften von Pápa Baumaterial denen zur Verfügung, die bereit sind, den Neuaufbau nicht aus Holz vorzunehmen. Dadurch werden neue Bautechnologien eingeführt. Die Bewohner der Dörfer sind oft als Hilfsarbeiter in den Dominien angestellt, bekommen ab und zu anspruchsvolle Aufgaben, so erlernen sie es, mit den neuen Baumaterialien umzugehen. Dieses neugestaltete Dorfbild wird dann mit der, vom Baumeister der Herrschaft geplanten Kirche ergänzt. Die geschilderte Tradition übt ihren Einfluß auch im 19. Jahrhundert aus, besteht sogar bis ins 20. Jahrhundert.

DIE MEISTER

DAS HERRSCHAFTLICHE BAUAMT

Um die 1730-er Jahre beginnt eine großzügige und vielseitige Bautätigkeit in den Herrschaftsgütern. Bald wird die Gründung einer Gesellschaft nötig, die die Organisation und Realisierung der einzelnen Arbeitsphasen auf sich nimmt. Vorerst soll dieses „Bauschreiberbüro“ für die Beschaffung und für die Transportierung der Materialien sorgen. Die meisten Großlandbesitze beschäftigen einen eigenen Vermesser, einen eigenen Ingenieur. Teils sorgen sie für das Vermessen der Felder, teils sind sie für alle, am Dominium sich ergebenden technischen Arbeiten verantwortlich, was z. B. Mühlen, Walker betrifft.

In der zweiten Phase wird ein ständiger Baumeister für das ganze Unternehmen angestellt. Laut der Fachliteratur steht er im Mittelpunkt der als „Herrschaftliches Bauamt“ bezeichneten Verwaltung. Zu dieser Zeit sind die Dominien schon dazu geeignet, die durchzuführenden Arbeit fachgemäß, mit hohen technischen Kenntnissen verfertigen zu können. Der Zeichner, „aedis adjutans“ arbeitet an den Projekten, kontrolliert das mannigfaltige Vorgehen. Man sammelt auch alte Entwürfe um diese aufs neue benützen zu können. – Zu wichtigen Aufgaben, wie die Errichtung von Schlössern, größeren Pfarrkirchen und Klöster, werden auch fremde Architekten und Baumeister vom Ausland, wie auch solche von inländischen Zentralstellen angestellt. Das Bauamt ist aber weniger für die wichtigsten Arbeiten, als eher für die alltägliche Tätigkeit verantwortlich. Im Rahmen dieser Tätigkeiten entstehen zahlreiche Bauten und Objekte, und eben die weniger anspruchsvollen Werke tragen manchmal die Charakteristik des ungarischen Barocks an sich.

DIE ARCHITEKTEN DES HERRSCHAFTSGUTES IN PÁPA

Das Buch erläutert aufgrund der Urkunden die Tätigkeit der Architekten des – als Beispiel untersuchten – Großbesitzes. Erwähnt sind die dort beschäftigten, bedeutenden Baumeister wie der Wiener Architekt Franz Anton Pilgram, Jakab Fellner aus Tata und der, in Tata wirkende, aus Wien stammende Josef Grossmann wie auch Antal Gött und der Baumeister des Bischofs von Veszprém, der „Meister von Sümeg“. Die Tätigkeit des lokalen Baumeisters Leonard Helbersdorfer und vor allem die von Mihály Pauly werden ausführlich untersucht, er war 40 Jahre lang in Pápa angestellt, seine Familie stammte aus Wien. Der Abschnitt bringt zahlreiche Beispiele für die Wirkungskreise, die soziale Lage und die Fähigkeiten der lokalen und der eingeladenen fremden Baumeister.

HANDWERKER AM HERRSCHAFTSGUT VON PÁPA

Eine Bauleistung ist immer das Endergebnis vielfacher Tätigkeit mehrerer Meister und Handwerkergruppen. Diese stehen in engem Kontakt miteinander, der Bauherr bemüht sich, die notwendige Arbeitskraft zu sichern, genau so wie es der Fall bei den Baumeistern war. Der Zimmermann, der Dachdecker, der Tischler, der Glaser sind meistens Glieder einer örtlichen Zunft; der Bauherr schließt mit ihnen langfristige Verträge. Wenn auch fremde Baumeister an der Arbeit tätig sind, so bringen diese ihre Meistergesellen, manchmal auch ihre Maurerburschen mit. Die Zimmerleute in Tata z. B. genießen dieselben Privilegien wie der Baumeister Jakab Fellner. Bestimmte Gewerbe sind traditionell mit gewissen Städten verbunden: Ofenbauer, Orgelbauer wurden immer aus Győr holt. Die Studie berichtet über die Aufgaben der Schlosser, der Drechsler, der Kupferschmiede (Girtler), der Goldverzierer und geht auch darauf ein, wie der Stukkateur angestellt und zielgemäß gebildet wird.

KÜNSTLERISCHE ANSPRÜCHE, MÄZENATENTUM

Malerei und Skulptur gehören organisch zu den Barockbauten. Zu bescheidenen Ausführungsarbeiten sind – ähnlich den Baumeistern – auch die Künstler dauerhaft engagiert. Doch der Bischof von Eger bestellt die wirklich bedeutenden Kunstwerke aus Wien, aus Preßburg und Eger (Erlau). In Pápa sind Steinmetzer, Schnitzer, Maler tätig, die neben den Aufträgen des Landsherrn auch andere Aufträge annehmen können, um die örtlichen Ansprüche zu befriedigen. Es bilden sich kleine Kunstzentren um die Dominien, das Niveau dieser Gruppen gleicht aber nicht denen der größeren Städte. Beispiele, wie die Tätigkeit des Malers: Ignaz Pollinger und Tobias Schweighardt, wie auch der Steinmetzer: Franz Winkelmayer und Michael Güssinger informieren uns über die Rolle und Fähigkeiten der weniger bedeutenden Meister.

DAS HERRSCHAFTSGUT UND DIE ZÜNFTE

Die meisten Baumeister sind Mitglieder der örtlichen Zunft, deren Gründung übrigens eng mit der Bautätigkeit des Großlandbesitzes zusammenhängt. In zahlreichen Fällen ist es der Gutsherr, der seinen Meister in die Zunft einführt. Damit ist zwar die traditionelle Zielsetzung der Zünfte gefährdet; diese betrachten nämlich als ihre Pflicht, ein gewisses Niveau zu beachten und zu bewahren, doch sie nehmen gleichzeitig neue Einflüsse, neue Erfahrungen auf. Eine zweiseitige Strömung wird von den Zünften gefördert: Elemente der höheren Künste finden den Weg zur Baupraxis, während örtliche Traditionen auch in den Werken der fremden Meister erscheinen.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts übernimmt an Stelle der ausländischen Meister die zweite, schon als einheimisch betrachtete Generation der Eingewanderten die führende Rolle, somit werden die beiden Traditionen vereinigt, und die Bautendenzen der Reformzeit vorbereitet.

DIE KUNSTWERKE

KUNSTWERKE UND ZEITGENOSSEN

In diesem Abschnitt werden Äußerungen von Verwaltungsbeamten (Präfekten) zitiert, die ihre eigene Meinung und die der nach Pápa und Umgebung reisenden Leute über die in diesem Buch erläuterten Bauten uns bekanntgeben. Die Ansichten der Zeitgenossen sind bezeichnend für den Empfang der Kunstwerke, sie repräsentieren ihre echte Bedeutung, denn sie sind frei von den späteren Umwertungen.

DIE BEDEUTUNG DER BAUARBEITEN DER HERRSCHAFTSGÜTER IM 18. JAHRHUNDERT

Die feudalen Großgrundbesitze sind vielleicht die wichtigsten Auftraggeber der Zeit, und so tragen sie in großem Maß zur Verbreitung der Konstruktionen und Kunstformen der Barock-Baukunst bei, sie gestalten dadurch den neuen Stil und rufen den örtlichen Bedürfnissen entsprechende Varianten ins Leben. Die architektonischen Grundideen werden klar, erscheinen in vielfachen Varianten, die Ergebnisse der führenden Stilarten kommen zur Geltung und können von jedermann den jeweiligen Umständen gemäß ausgeführt werden. Das Barock bewahrt im Tätigkeitsbereich der Domänen die charakteristisch-ungarischen Züge, die zurückgehaltene Plastizität der Ornamentik, die betont architektonische Art der Dekoration. Zwei-drittel der erhaltenen Denkmäler des 18. Jahrhunderts sind auf Bestellung der Großlandbesitze zustande gekommen und nehmen so einen bedeutenden Platz im ungarischen Denkmalbestand ein. Die Bewahrung und Aufrechterhaltung der ursprünglichen Formen ist eine wichtige Aufgabe unseres Denkmalschutzes.

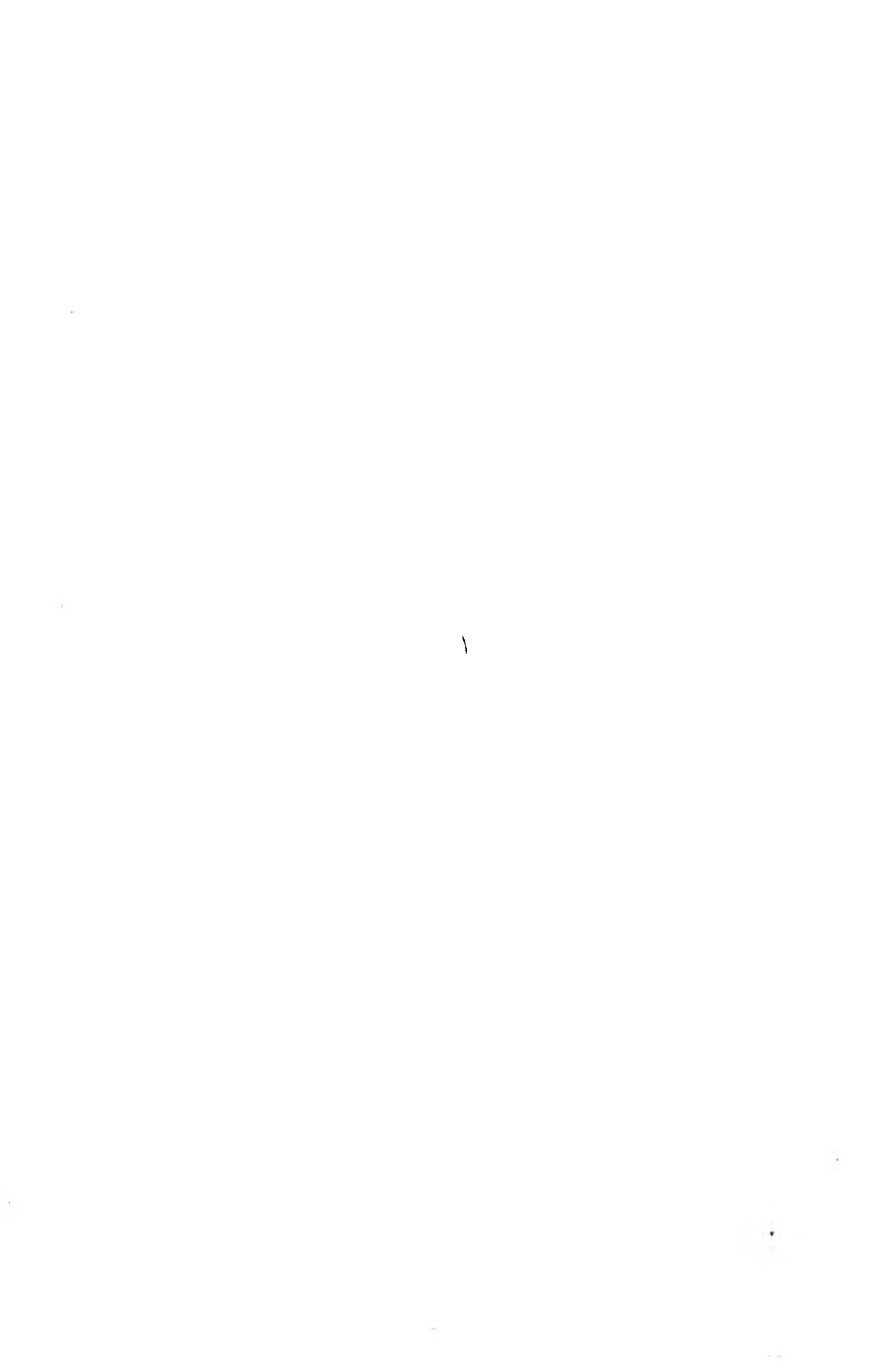
ABBILDUNGSVERZEICHNIS

1. Jászárokszállás, Südportal der röm.-kath. Kirche, 1768
2. Diósgyőr, Bad. Entwurf des Kammer-Baumeisters Jacob Gföller von Göd, 1774. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 145/1
3. Diósgyőr, Bad. Entwurf des Baumeisters János Jung von Diósgyőr, 1774. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 145/2
4. Nagykanizsa, Burg. Zeichnung des Palatins Pál Esterházy, 1664. OL T 2. XXXII. No. 1045
5. „Paris“ Mühle. Zeichnung des Palatins Pál Esterházy, um 1660. OL T 2. XXXII. No. 1062
6. Pécel, Schloß. Entwurf von Pál Ráday, um 1720. Ráday-Archiv, C 64. 2/c
7. Idealplan eines Schlosses. Zeichnung von Pál Ráday, 1720. Ráday-Archiv, C 64. 2/c.
8. Edelény, Schloß. Zeichnung von Graf Ferenc Dessewffy, 1770.
9. Pápa im 18. Jh. (Panneau im Palatinsaal des ehemaligen Schloß Eszterházy). Unbekannter Maler, 18. Jh.
10. Bakonyszentiván, Chor der röm.-kath. Kirche
11. Pápa, Innenraum der Pfarrkirche
12. Ugod, Hochaltar der röm.-kath. Kirche
13. Csót, Hochaltar der röm.-kath. Kirche
14. Pápanyögr, Chor der röm.-kath. Kirche
15. Vanyola, Chor der röm.-kath. Kirche
16. Gyömöre, Taufbecken aus der röm.-kath. Kirche
17. Pápakovácsi, Taufbecken aus der röm.-kath. Kirche
18. Bakonyszűcs, Taufbecken und Nebentalar der röm.-kath. Kirche
- 19–20. Devecser, Fassade und Hof des ehemaligen Herrschaftsgebäudes
21. Erweiterungsplan eines Schlosses Zichy. János Mayerhoffer, Baumeister von Pest, 1776. OL T/17. I/3
22. Erweiterungsplan eines Schlosses Zichy. János Hausmann, Baumeister von Vác, 1776. OL T/17. I/2
23. Erweiterungsplan eines Schlosses Zichy. Jakab Fellner, Baumeister von Tata, 1776. OL T/17. I/1
24. Kálló, Salpeter-Destilliereinrichtung. Entwurf von Nicodemus Litt, Baumeister von Kassa, 1736. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 190/1
26. Székesfehérvár, Erweiterungsplan einer Normal-Schule. Entwurf von Johann Michael Grabner. Baumeister von Székesfehérvár, 1779. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 165
27. Tokaj, Bierbrauerei und Branntweinbrennerei. Entwurfskopie Kammerzeichner Barbara Gundel aus Pozsony, 1780. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 252
25. Rakamaz, röm.-kath. Kirche und Pfarrhaus. Entwurf von Thadeus Liszky, Baumeister von Kassa, 1731. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 85
28. Petend, Chor und Altar. Vermessung des aedilis adjutans József Fellner aus Pápa, 1798. OL P 1216, 30. cs. c. 63, no 22, fasc. 5
29. Standardplan für Salzämter. Entwurf des Baumeisters Franciscus Frey de Schönstein, 1774. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Ra 363
30. Lageplan zum Meisterwerk des Baupoliars János Zwengler in Eger, mit Anweisungen in ungarischer Sprache, 1793. HmIt. Eger város iratai. 1903 VII./12-b.
31. János Molnár: A régi jeles épületekről Kilentz Könyv. (Neun Bücher über die alten hervorragenden Bauten.) Hrg. in Nagyszombat, 1760. III. Tafel (1. Semiramis-Palast, 2. Semiramis-Hängergarten, 3. Die Stadt Babylon)
- 32–33. Kirchenentwurf-Serie der Kammer. Entwurf Nr. I; Grundriß und Fassade, 1771. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 143/1, 3

- 34–35. Kirchenentwurf-Serie der Kammer. Entwurf Nr. II; Grundriß und Fassade, 1771. Wien Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 143/4, 6
- 36–37. Kirchenentwurf-Serie der Kammer. Entwurf Nr. III; Grundriß und Fassade, 1771. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, Rb 143/7, 9
38. Kővágóörs, röm.-kath. Kirche. Entwurf von Paul Moser, Baumeister von Sümeg, 1774. OL Htt. Acta Relig. Lad. N, fasc. 117
39. Kővágóörs, Fassade der röm.-kath. Kirche
40. Devecser, Verzierung und Stuckornament der röm.-kath. Kirche
41. Nyárád, röm.-kath. Kirche, Linienspiel, Stuckfelder und Orgelchor mit Arkaden, gestaltet während des Turmbaues
42. Keszthely, herrschaftliche Gebäuden. Kopie einer Vermessung um 1770. OL T 3. IV. No. 342.
43. Devecser, Hauptplatz mit Ruinen der Kirche. Foto um 1950
44. Pápa, ehemaliges Herrschaftsgebäude – Hotel Tirol (Győri Str.)
45. Pápa, Hauptplatz
- 46–48. Zeichnungen von Bergbauingenieur-Praktikanten in Schemnitz (Banská Štiavnica), 1788. Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekte, S 52/2, 8, 12
49. Ugod, Hauptfassade der röm.-kath. Kirche
50. Ugod, Innenraum der röm.-kath. Kirche
51. Nyárád, Gasthof. Foto um 1965
52. Gyömöre, Fassade der röm.-kath. Kirche
53. Gyömöre, Chor der röm.-kath. Kirche
54. Gyömöre, Orgelchor der röm.-kath. Kirche
55. Pápa, ehemaliges Franziskanerkloster und Kirche
56. Sümeg, Hauptfassade der Pfarrkirche
57. Devecser, Hauptfassade der röm.-kath. Kirche
58. Devecser, Innenraum der röm.-kath. Kirche
59. Pápa, Städtisches Krankenhaus, ehemaliges Gebäude der Misericordianer
60. Pápa, Hauptfassade der Pfarrkirche
61. Pápateszér, Entwurf der röm.-kath. Kirche. Mihály Pauly, Baumeister von Pápa, um 1772. Hmlt. Érs. gazd. lt. tvj II/114b
62. Pápateszér, Hauptfassade der röm.-kath. Kirche
63. Pápateszér, Innenraum der röm.-kath. Kirche
64. Béb, röm.-kath. Kirche und Pfarrhaus
65. Bakonyzentiván, Fassade der röm.-kath. Kirche
66. Pápakovácsi, Fassade der röm.-kath. Kirche
67. Bakonyzücs, Hochaltar-Entwurf für die röm.-kath. Kirche, Mihály Pauly, um 1785. Hmlt. Érs. Gazd. lt. tvj. II/69
68. Bakonyzücs, Hauptaltar der röm.-kath. Kirche
69. Ugod, Pfarrhaus
70. Bakonyzücs, Pfarrhaus
71. Pápa, ehemaliges Schloß Eszterházy
72. Pápa, Garteneingang des ehemaligen Schlosses Eszterházy
73. Pápa, Fassade, Detail, ehemaliges Schloß Eszterházy
74. Pápa, Turmhelm der Pfarrkirche
- 75–76. Landgraf: „Az haba földének . . .” Eger, 1772. II. und III. Tafel
77. Pápa, Interieur des Palatinsales im ehemaligen Schloß Eszterházy
78. Pápa, Kanzel in der Pfarrkirche
79. Pápateszér, Bänke in der röm.-kath. Kirche
80. Pápakovácsi, Bänke in der röm.-kath. Kirche
- 81–82. Béb, Kanzel in der röm.-kath. Kirche
83. Nyárád, Portal der röm.-kath. Kirche
84. Gyömöre, röm.-kath. Kirche, Hochaltar von der ehemaligen Kirche in Pápa
85. Pápa, Fenster der Pfarrkirche
86. Pápa, Figuren im Giebfeld der Pfarrkirche
- 87 a, b, c Rokoko Steinvasen von den Kirchen in Ugod, Pápateszér und Devecser

- 88 *a, b, c, d* Steinurnen in Zopfstil von den Kirchen in Nyárád, Béb, Szerecseny und Bakonyszentiván
 89. Pápa, Pfarrkirche, Interieur der Kapelle
 90. Pula, Gemälde des Hochaltars
 91. Titelblatt des Lobgesangs von Mihály Oroszhegyi, 1655

Die Abbildungen von No. 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 40, 41, 44, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90 sind Aufnahmen von Tamás Mihalik, die Originale der Nrs 14, 19, 20, 39, 43, 45, 51, 52, 56, 59 sind im Fotoarchiv des Ung. Landesamtes für Denkmalpflege aufzufinden, die 1. Abbildung ist die Aufnahme des Verfassers.

NÉVMUTATÓ

- Adami András 126
 Adami, Carlo 93, 126
 Adami család 90, 91, 93, 98, 126
 Adami Jakab 37, 43, 58, 92, 126, 127
 Adami János 126
 Alkaier (Algaier) család 82
 Alkaier Gábor 82, 98
 Alkaier János 82, 98
 Alkaier Mihály 79, 82, 98
 Amadé Antal gróf 79, 100
 Anna angol királynő 19
 Apáczai Csere János 19
 Aprilis, Giuseppe 76, 116
- Baernkopf Ignác 110
 Balásovits Mihály 28, 29, 34, 35, 37, 38, 46, 57, 58, 63, 72, 73, 82, 83, 86, 88, 94, 98, 101, 111, 118, 119, 120, 125
 Balogh Ferenc 23, 27, 28, 30, 31—33, 34, 43, 45, 48, 51, 69, 74, 75, 77, 78, 110, 122
 Barkóczy Ferenc esztergomi érsek 40, 67, 94, 116
 Batthyány család 17, 108
 Bebó Károly 68, 126
 Béli Károly 20
 Belidor, Bernard 21, 109
 Beregszászi Pál 21, 116
 Bernini, Gian Lorenzo 89
 Bethlen Miklós gróf 19, 108
 Bezerédy Ignác 28, 31, 33, 37
 Bittó Ferdinánd 34
 Bittó István 34
 Bittó József 34, 72, 93, 111, 127
 Bittó Titus 28, 34, 35, 36, 37—38, 52, 82, 87, 94, 112, 117, 118
 Blondel, Jacques-François 21, 109, 125
 Böhm Ferenc 23, 30, 32, 67, 69, 122
- Campmiller, Laurenz 84, 128
 Canevale, Isidore 40, 54, 110, 112, 117
 Ceresola, Venerio 121
 Czechmaister, Leopold 128
 Czechmassnin, Susanna 79
 Cziráky György gróf 128
 Császká János 46, 114
- Daviler, Augustin Charles 109
 Deminger Mátyás 114, 117
 Dessewffy Ferenc gróf 19
 Dienzenhoffer, Johann 114
 Donner, Georg Rafael 91
 Dummel Simon 126
- Erős Ágost szász választófejedelem 18, 19
 Erős József 120
 Esterházy (Fényes) Miklós herceg 20
 Esterházy Pál herceg 124
 Esterházy Pál nádor 19, 41
 Eszterházy grófi család 14, 81
 Eszterházy Ferenc gróf mosoni főispán 22, 43, 77, 78, 110
 Eszterházy Ferenc gróf tárnokmester 14, 16, 34, 72, 85, 86, 88, 96, 97, 111, 122, 126, 128
 Eszterházy József gróf 14, 20
 Eszterházy Károly gróf egri püspök 7, 14, 15, 17, 20, 21—28, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 57, 59, 60, 63—64, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 82, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 126, 127, 128
 Eszterházy Kázmér gróf 37, 128
 Eszterházy Miklós gróf 32, 78
- Fazola család 87
 Fellner Jakab 18, 23, 24, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 43, 47, 48, 49, 69, 70, 73, 74, 75—79, 81, 82, 84, 89, 96, 111, 113, 114, 122, 124, 125, 126, 127
 Fellner József 69, 81, 98, 128
 Festetics György gróf 20, 27
 Festetics Kristóf 41, 110
 Festetics Pál gróf 110
 Fischer, Andreas 122
 Fischer, Vinzenz 95, 127
 Fischer von Erlach, Johann Bernhardt 18, 89
 Fléry János 127
 Folter Ignác 87
 Francz József 48, 49, 74, 78, 123
 Freißberger Wilhelm 128
 Frey de Schönstein, Franciscus 115
 Freytag (Freitag), Adam 19

Fridrich, Johann 128
II. (Nagy) Frigyes porosz király 18, 19
II. Fülöp spanyol király 40

Galgóczi Ferenc 127
Garampi József 101
Gautier, H 121
Gerl, Josef Ignaz 18, 26, 32, 43, 44, 49, 113
Gföller, Jakob 16, 108
Gindtner, Franz 113, 117
Goldmann, Nicolaus 19
Gött Antal 29, 31, 69, 82, 87, 98, 114, 125, 128
Grabner, Johann Michael 45
Grassalkovich Antal gróf 17, 27, 121
Grossmann József 26, 29, 31, 36, 60, 61, 69, 79,
81—82, 84, 87, 92, 117, 125
Grossmann, Leopold 81, 125
Gruber, Jakob 113
Gundel, Barbara 113, 114
Güssinger, Michael 127

Haas, Johann Georg 126
Hadaly Károly 21, 109
Halblechner Vencel 87, 114
Hankóczy mérnök 67
Hausmann János 43
Hazel Hugó 67
Hebenstreit József 122
Hefele Menyhért 122
Helbersdorfer, Leonard 23, 50, 70, 73—74, 75, 77,
84, 89, 123
Hell Miksa 112
Hering József 34, 58, 100
Hildebrandt, Johann Lucas von 114
Hillebrandt, Franz Anton 48,
72—73, 76, 114
Hofstädter Kristóf 25, 110
Huf József 90

Izzo, Johann Baptist 21, 109

Jacoby Miklós 67, 123
Jäger János Henrik 90
Jones, Inigo 109
I. József osztrák császár 18
II. József osztrák császár 21, 51, 97
Jung János 16, 108
Jung József 67, 76, 97

Kaltner Lajos Sebestyén 113, 124
VI. Károly osztrák császár 112
Károlyi család 29
Károlyi Sándor gróf 127
Kern Ignác József 126
Kiss Ferenc 24, 30, 35, 36—37, 50, 51, 57, 63, 66,
75, 78, 80, 84, 86, 91, 97, 98, 110, 112, 114, 117,
118, 121

Klengel, Wolf Gaspar von 18
Kollár Ferenc Ádám 20
Koller Ignác veszprémi püspök 74
Kracker János Lukács 94, 95
Kristelli Terézia 125

Landgraf, Adam 125
Letz, G. M. 108
Leupold (Leopold), Jakob 49
Liczner János 48
Liechtenstein, Karl Eusebius von herceg 18
Liszky, Thadeus 113
Litt, Nicodemus 113
Litzmann, Joseph 117
Lobkovitz, Caramuel apát 112

Magner Károly 126
Makk István 69, 123
Mária Terézia királynő 22, 116, 125
Martinelli, Anton Erhard 114
Martinelli, Johann Baptist 77
Maulbertsch, Franz Anton 26, 37, 95
Maurer, Hubert 36, 92, 95, 100, 127, 128
Mayerhoffer András 75
Mayerhoffer János 43
Maynzeck, Henricus 67, 122
Mess, Johann Georg 93, 127
Messerschmidt, Johann Adam
93, 127
Migazzi Kristóf váci püspök 54, 67, 110, 117
Mikoviny Sámuel 69, 122
Miller, Stephan 126
Mlinaritz Antal 111
Molnár János 109, 114
Moreau, Charles 99
Moser, Paul 53, 74, 123
Mundi, Giuseppe 111

Nádasdy Boldizsár gróf 97
Nádasdy család 29, 108
Nádasdy Ferenc gróf 111, 120
Nepauer Máté 117
Neumann, Balthasar 113, 114
Niderraiter család 98

Oraschek Ignác 117
Oroszhegyi Mihály 125
Orsetti, Giuseppe 126
Oswald Gáspár 67, 110, 121, 123

Paár Ignác 49
Padányi Bíró Márton veszprémi
püspök 16, 52, 74, 75, 125
Pagan, Blaise-François de 48
Pálffy család 108
Palladio, Andrea 21, 109
Paulli, Johann Baptist 113, 124

Id. Pauly Mihály 26, 36, 46, 49, 53, 54, 70, 73, 74,
78, 79—81, 82, 84, 92, 96, 97, 98, 99, 114, 117,
123, 124, 125, 128

Ifj. Pauly Mihály 81, 96, 98, 99, 128

Péczely József 20

Peithmüller József 128

Peking (Becking) Péter 126

Peltz János 96, 115

Penther, Johann Friedrich 21, 49, 109

Pilgram, Franz Anton 43, 54, 60, 72, 73, 74, 75, 77,
79, 90, 97, 110, 113, 117

Podmaniczky család 124

Pollinger Antal 94, 98

Pollinger Ignác 89, 93—94, 95, 98, 111, 127

Pollmayer, Anton 126

Povolni János 49, 111

Pozzo, Andrea 48

Pöppelmann, Matthäus Daniel 48, 49

Prágai Péter 73, 126

Prati, Fortunato di 48, 121, 123

Preiß, Urban 128

Prokop, Philip Jakob 26, 37, 86, 87, 92, 100, 127

Puchner, Franciscus 115

Quek János 111

Ráday Gedeon gróf 20, 27, 109, 118

Ráday Pál 20

Rahier Péter 111

Rákóczi család 108

Rantz, Johann Georg 20

Rausch Ferenc 21, 109

Reuther, Martin 70

Rieder János 114, 128

Rieger, Christian 21

Rimholcz Józsefné 79

Römisches, Carl 122

Ruffo pápai nuncius 100

Rumpelmayer, Martin 93

Saurau, Franz Joseph gróf 100

Sax, Johann Zacharias 115

Schönborn család 19

Schram, Lucas de 122

Schwedt János 70, 80, 82

Schweighardt Tóbiás 37, 94, 127

Sennyei János báró 113

Sinberger, Theodor Gabriel 127

Sinder, Joseph 19

Spörer Jakab 67

Steinl, Matthias 89

Steinlein, Karl Alexander 115

Sturm, Leonhard Christian 21, 49, 109, 112

Széchenyi Ferenc gróf 20

Szepessy Sámuel báró 109

Szikora György 94

Szily János szombathelyi püspök 126

Szobothin József 33, 119—120

Szoldáti Antal 117

Tallherr József 76

Tatirek, Felix 89

Tatirek, Johann 89

Teleki József gróf 20

Teleki Sámuel gróf 20

Thanhoffer József 30, 34—35, 72, 73, 119—120

Tiethart József 74, 122, 123

Tóth István 35—36, 70

Ulrich János 30

Vauban, Sebastien le Prestre 48

Vécsey Miklós gróf 113

Véglai Horváth család 14

Veith, Conrad 55

Vignola, Giacomo Barozzi da 21, 49, 109

Villalpandus, Johannes Battista 40, 111, 112

Vitruvius Pollio, Marcus 21, 109

Wasner utrecht tanár 19

Wathner Mátyás 126

Welsch, Maximilian von 114

Wesselényi Farkas báró 113

Wesselényi Ferenc báró 110

Wexler János 114

Winkelmayer, Franz 70, 79
91—92, 127

Winkelmayer, Johann 127

Wittwer, Martin 107

Wrabetz, Franz 113

Zallar, Paulus 108

Zeller, Sebastien 114

Zichy család 126

Zillack János György 114

Zirckler János 95

Ziska mérnök 67

Zwengler József 114

HELYNÉVMUTATÓ

Almás, I. Dunaalmás

Alsópáhok 75

Arács (Balatonfüred) 45, 53, 80, 86, 114, 125

Aszód 60, 64

Baj 123

Bakonybél 127

Bakonyszentiván 80, 87, 127, 10, 65, 88d

Bakonyszűcs 46, 56, 64, 80, 87, 90, 92, 100, 115, 117, 118, 124, 125, 126, 18, 67, 68, 70

Balassagyarmat 112, 116

Balatonfüred 37, 53, 55, 67, 80, 84, 86, 97, 128

Balatonkeresztúr 41

Banská Štiavnica I. Selmechánya

Béb 71, 80, 85, 87, 110, 127, 64, 81, 82, 88b

Bécs (Wien) 19, 26, 28, 37, 67, 77, 78, 81, 86, 87, 88, 91, 92, 95, 100, 112, 113, 114, 124, 125, 128

Bécsújhely (Wiener Neustadt) 28, 85, 87, 120

Bernolákovo I. Cseklész

Bethlenszentmiklós (Sinniclaus) 19, 108

Blenheim 19

Bogdány I. Dunabogdány

Bratislava I. Pozsony

Búcsúszentlászló 53

Buda 12, 17, 21, 26, 52, 59, 60, 63, 88, 95, 107, 114, 116, 124, 128

Budakalász 126

Budapest I. Buda, Óbuda, Pest

Carei, I. Nagykároly

Časerta 19

Cellődmőlk 127

Cluj-Napoca, I. Kolozsvár

Como 93

Csákánydoroszló 17

Csákvár 62, 73

Cseklész (Bernolákovo) 78

Csót 36, 47, 80, 92, 94, 106, 110, 118, 123, 124, 13

Csőköly 74

Danzig (Gdańsk) 88

Devecser 14, 22, 24, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 46, 50, 51, 53, 56, 59, 63, 73, 74, 75, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 92, 95, 96, 111, 112, 114, 118, 119—120, 122, 125, 127, 19, 20, 40, 43, 57, 58, 87c

Diósgyőr (Miskolc) 16, 2, 3

Doba 53

Dunaalmás 77, 91, 124, 127

Dunabogdány 126

Edelény 12, 19, 8

Eger 11, 14, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 32, 37, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 59, 60, 63, 67, 75, 78, 79, 81, 82, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 109, 112, 114, 115, 116, 119, 121, 122, 124, 125, 126, 128

Eisenstadt, I. Kismarton

Escorial 40, 111

Esztergár I. Nagyesztergár

Esztergom 40, 43, 59, 60, 113, 116, 117

Felsőtárkány 37, 100, 126

Fertőd 17, 20, 29, 43, 55, 65, 67, 111, 113

Firenze 88

Fürstenfeld 40, 112

Galgóc (Hlohovec) 28

Ganna 83, 85, 99, 115, 118

Gdańsk I. Danzig

Gherla I. Szamosújvár

Gödöllő 17, 60, 61, 64, 65, 121

Graz 119

Gyarmat 110

Gyömöre 14, 23, 27, 56, 73, 77, 79, 88, 89, 126, 16, 52, 53, 54, 84

Gyöngyös 22, 45, 50, 62, 78, 79, 112, 116

Győr 12, 21, 26, 28, 85, 87, 88, 91, 107, 116, 124

Gyula 61

Hadad (Hodod) 110, 113, 117

Hainburg 128

Harsány 91

Hatvan 20, 60, 61, 121

Hejce 88, 118

Hidegkút 47, 80, 83, 94, 98

Hlohovec I. Galgóc

Hodod, I. Hadad

Igal 83

Ispáca (Špačince) 36

Istvándi 24, 87

Jászárokszállás 17, 1

Kalocsa 59, 116

Kassa (Košice) 26

Kecskemét 128

Keszthely 20, 25, 27, 60, 61, 63, 64, 65, 89, 91, 98,
110, 119, 121, 122, 42

Kirchberg am Wagraam 124

Kisapáti 46

Kismarton (Eisenstadt) 41, 62

Kisvárdá 53

Klosterneuburg 40, 112

Kolozsvár (Cluj-Napoca) 95, 128

Komárom 32, 76, 77

Košice l. Kassa

Kovácsi l. Pápakovácsi

Körmend 62, 65, 121

Kőszeg 44, 62

Kővágóörs 50, 53, 74, 38, 39

Kremsmünster 109

Laxenburg 19

Leiden 19

Leningrád, l. Pétervár

Lilienfeld 28, 111

Madrid 19

Majk (Oroszlány) 110, 113, 114

Maklár 85

Malacka (Malacky) 67

Malacky l. Malacka

Máriabesnyő (Gödöllő) 84

Mikulov l. Nikolsburg

Monostorapáti 74, 75

Mór 60, 61, 77, 85, 124

Mosonmagyaróvár 42

Nagyesztergár 49, 79, 124

Nagykálló 18, 76

Nagykároly (Carei) 65, 121

Nagyszombat (Trnava) 26, 52

Nagytevel 127

Nagyvárad (Oradea) 48, 116

Nagyvázsony 128

Napkor 53

Nápoly 19

Nemeshany 25

Neszmély 77

Nikolsburg (Mikulov) 76

Nitra l. Nyitra

Noszlop 24, 80, 115

Noszvaj 23, 109

Nyárad 56, 57, 73, 80, 82, 116, 117, 118, 124, 127,
41, 51, 83, 88a

Nyírád 74

Nyíregyháza 29, 76, 111, 116, 120

Nyitra (Nitra) 90, 123

Nyögör, l. Pápanyögér

Óbuda 60, 62, 63, 65, 68, 90, 110, 121, 126

Oradea l. Nagyvárad

Pápa 14, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 36, 37,
38, 42, 43, 45, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68—70, 72—95, 96, 97,
100, 101, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 122,
123, 125, 126, 9, 11, 44, 45, 55, 59, 60, 71, 72, 73,
74, 77, 78, 85, 86, 89

Pápakovácsi 64, 73, 80, 85, 87, 17, 66, 80

Pápanyögér 83, 88, 99, 110, 14

Pápateszér 46, 49, 80, 87, 124, 125, 127, 61, 62, 63,
79, 87b

Párizs 19, 113

Pécel 20, 23, 27, 109, 6

Pécs 26, 88, 127

Pest 11, 63, 76, 90, 95, 110, 114, 120, 121, 128

Petend 123, 28

Pétervár (Leningrád) 19, 113

Petrodvorec 19

Pilisszántó 126

Pozsony (Bratislava) 11, 12, 14, 21, 26, 28, 60, 63,
67, 73, 85, 86, 88, 91, 93, 107, 125

Prága 95

Pula 56, 64, 80, 87, 94, 90

Ráckeve 12

Rakamaz 45, 113, 25

Róma 58, 60

San Ildefonso 19

Sárvár 62

Selmecbánya (Banská Štiavnica) 66, 100

Senec l. Szenc

Sered l. Szered

Siklós 128

Sínmiclauş l. Bethlenszentmiklós

Sopron 53, 59, 60, 95, 125, 128

Špačince l. Ispáca

St. Pölten 60, 124

Stetteldorf 124

Stupinigi 19

Sümeg 16, 35, 74, 75, 123, 56

Süttő 91, 92, 93, 126

Szamosújvár (Gherla) 97

Szántó, l. Pilisszántó

Székesfehérvár 29, 37, 45, 59, 60, 78, 79, 85, 95,
116, 120, 121, 127, 128, 26

Szenc (Senec) 22, 32, 128

Szentbékállya 50, 53, 90, 117, 119, 124

Szentgotthárd 43, 110

Szentiván, l. Bakonyszentiván

Szerecseny 64, 80, 87, 127, 88c
Szered (Sered) 28, 32, 78
Szombathely 60, 91, 100, 110, 126
Szöny 91
Szücs l. Bakonyszücs

Tallós (Tálos) 32, 52, 78
Tállya 83
Táloš l. Tallós
Tárkány, l. Felsőtárkány
Tata 22, 23, 25, 27, 30, 32, 33, 43, 59, 61, 65, 67, 69,
72, 77, 78, 91, 93, 100, 110, 121, 122, 123, 124,
128
Temesvár (Timișoara) 88
Teszér, l. Pápateszér
Timișoara l. Temesvár
Tokaj 46, 27
Torino 19
Trnava, l. Nagyszombat
Tűskevár 127
Ugod 14, 26, 34, 36, 38, 49, 72, 80, 92, 95, 100, 111,
115, 116, 123, 124, 127, 128, 12, 49, 50, 69, 87a

Újfehértó 45
Újhely, l. Bécsújhely
Utrecht 19

Üröm 128

Vác 14, 22, 25, 28, 54, 59, 60, 94, 100, 109, 110,
116, 117, 120, 121, 127, 128
Vanyola 110, 15
Városlőd 87
Varsó 48
Vasszécsény 85
Versailles 19
Veszprém 16, 59, 60, 74, 77, 78, 89, 112, 116, 126

Wien l. Bécs
Wiener Neustadt, l. Bécsújhely

Zaláu l. Zilah
Zilah (Zaláu) 113
Želovce l. Zsély
Zsámbék 126
Zsély (Želovce) 43, 21, 22, 23

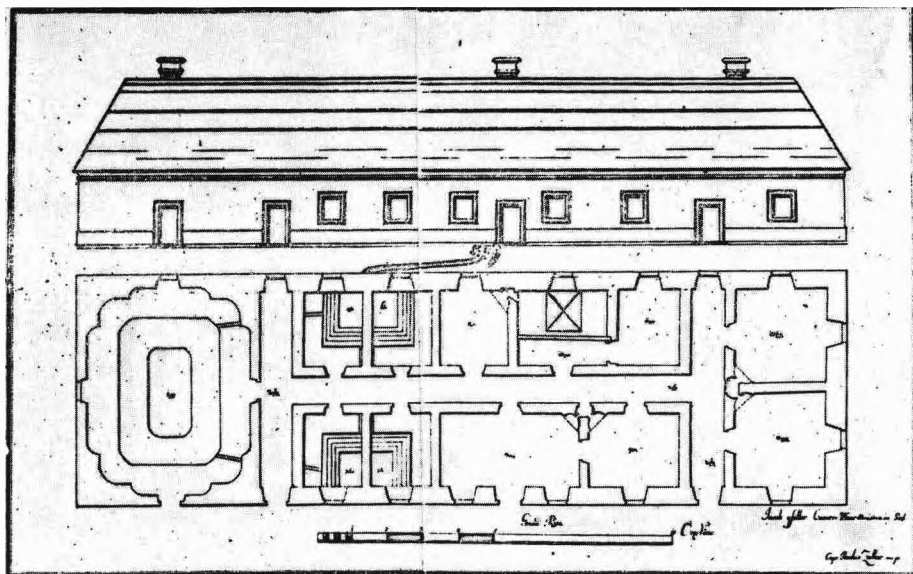
ΚΕΡΕΚ

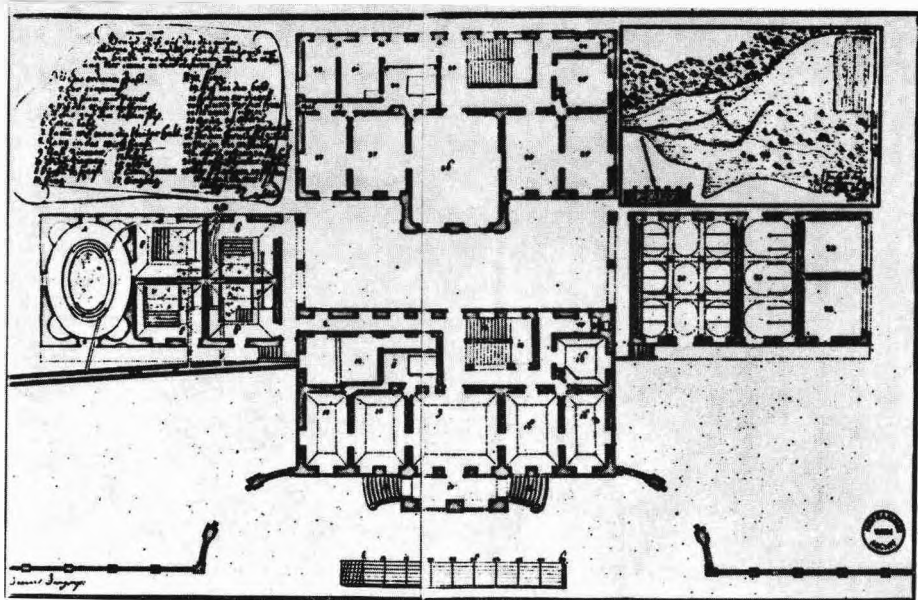

1. Jászárokszállás, r. k. templom déli kapuja, 1768

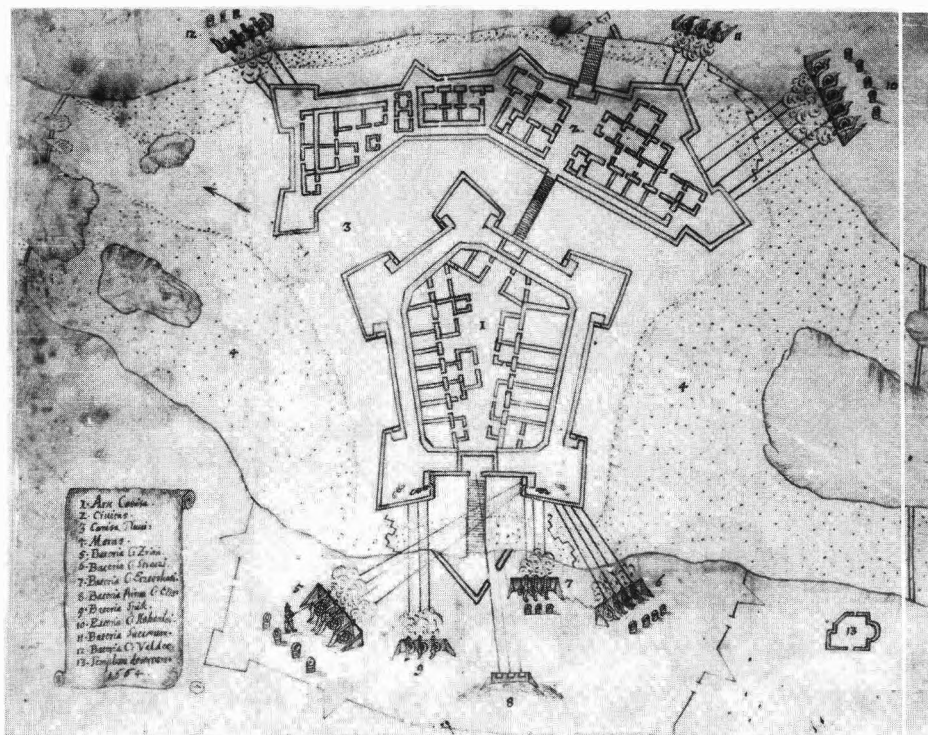

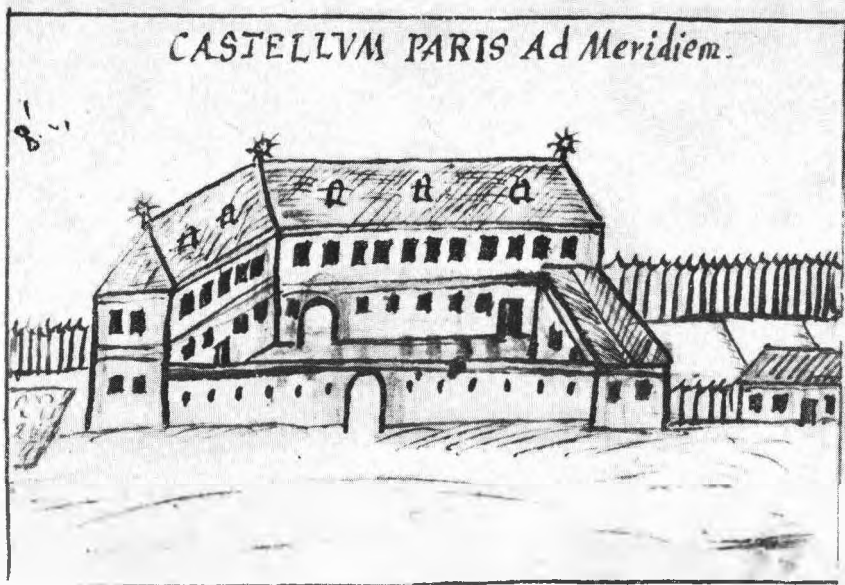
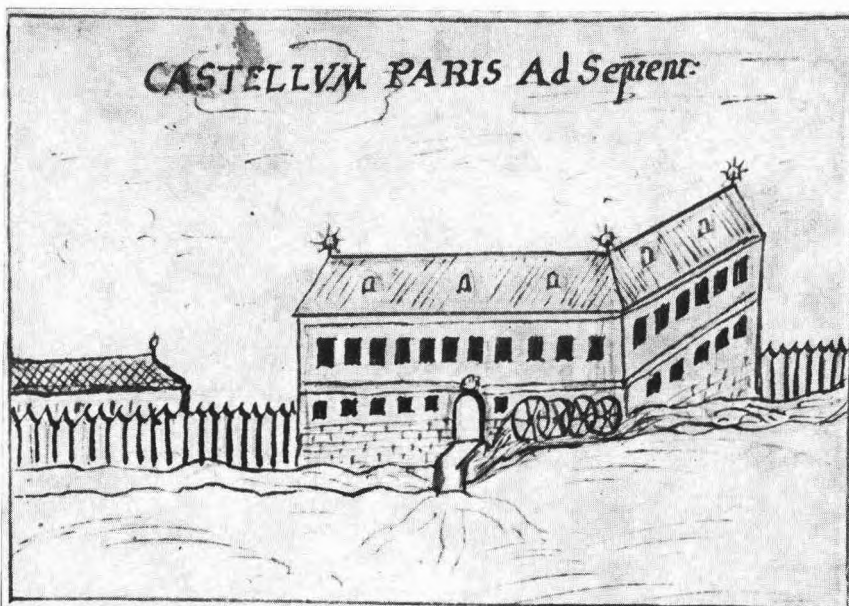
2. Diósgyőr, fürdő. Jacob Gföller gödi kamarai építész terve, 1774

3. Diósgyőr, fürdő. Jung János diósgyőri építőmester terve, 1774

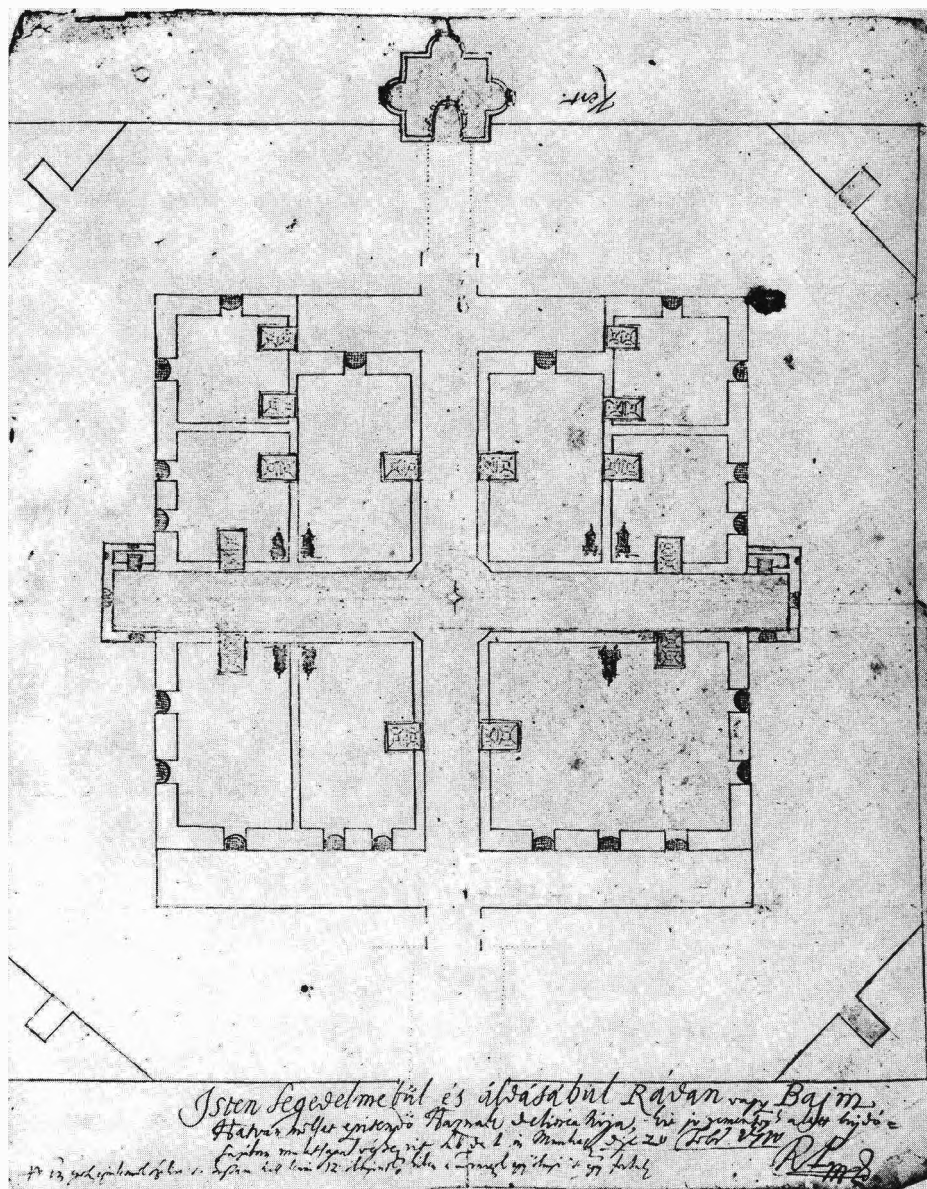

4. Nagykánizsa, vár. Esterházy Pál nádor rajza, 1664

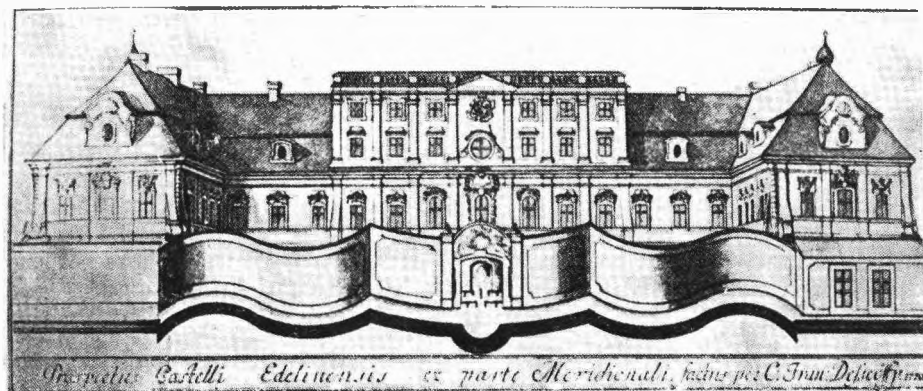

5. „Párizs malom”. Esterházy Pál nádor rajza, 1660 k.

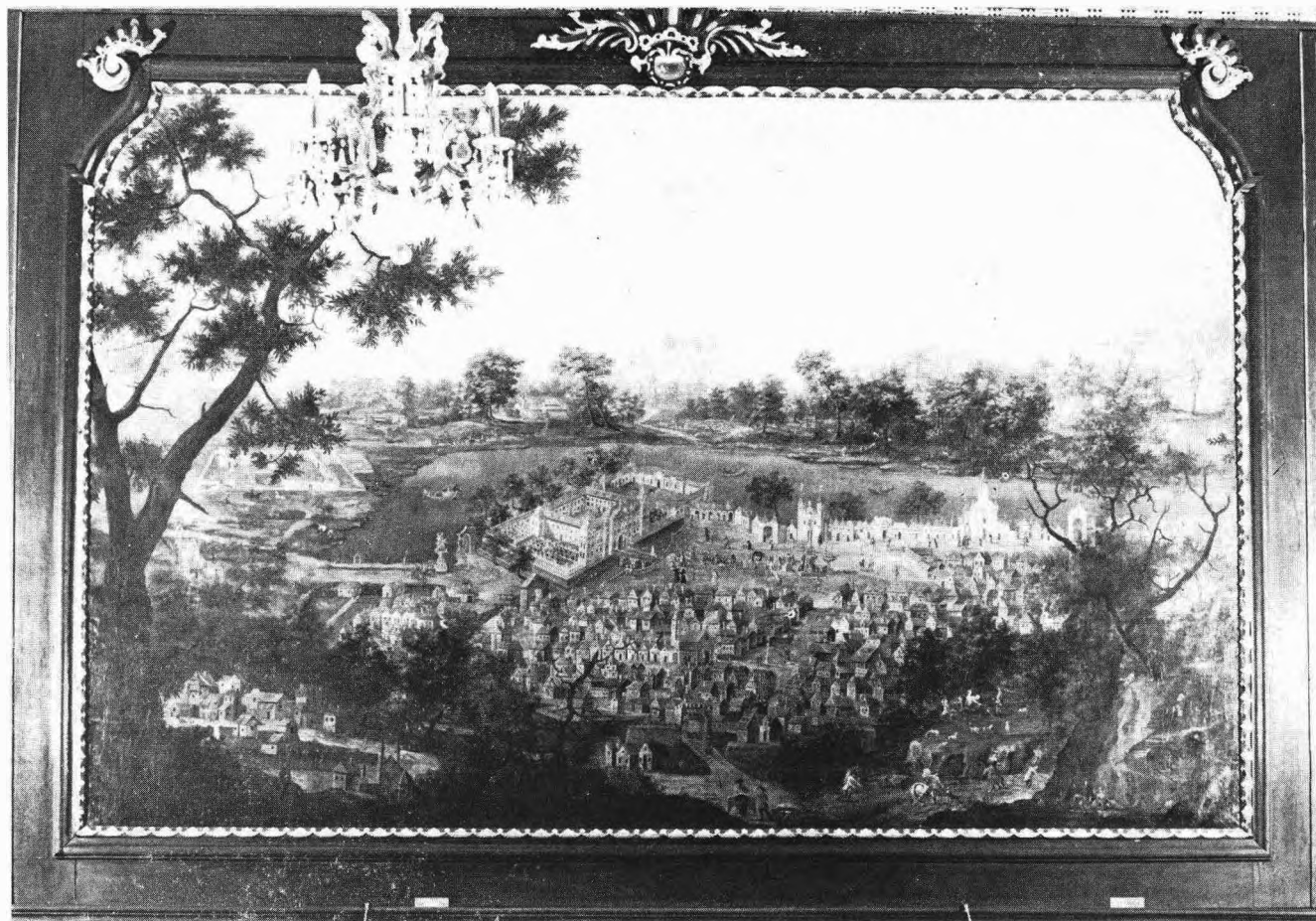

7. Kastély ideálterve. Ráday Pál rajza, 1720

8. Edelény, kastély. Dessewffy Ferenc rajza, 1770

9. Pápa a 18. században (a pápai v. Eszterházy-kastély nádortermének panneau-ja). Ismeretlen festő, 18. század

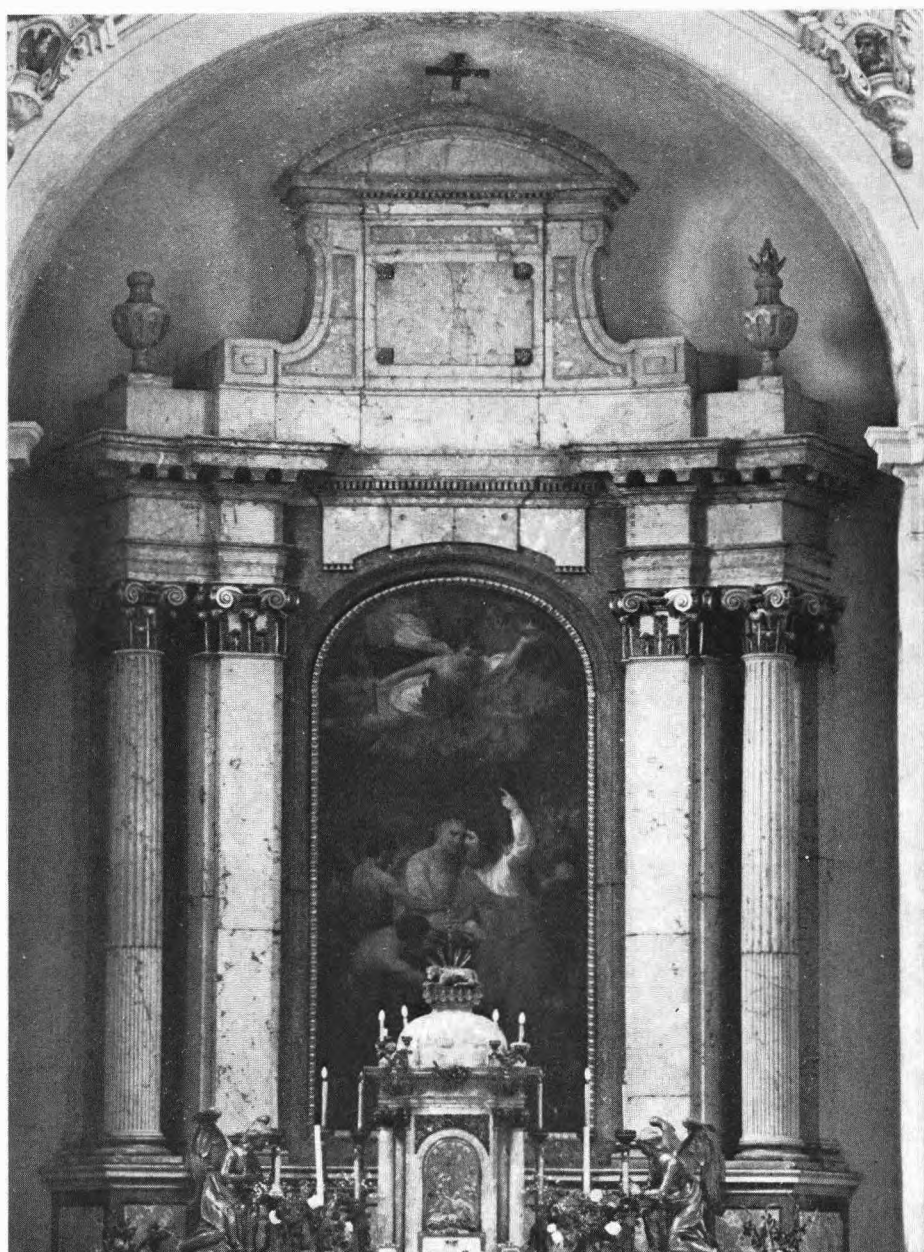

10. Bakonyföldvár, r. k. templom szentélye

11. Pápa, plébániatemplom enteriőrje

12. Ugod, r. k. templom főoltára

13. Csót, r. k. templom főoltára

14. Pápanyögr, r. k. templom szentélye

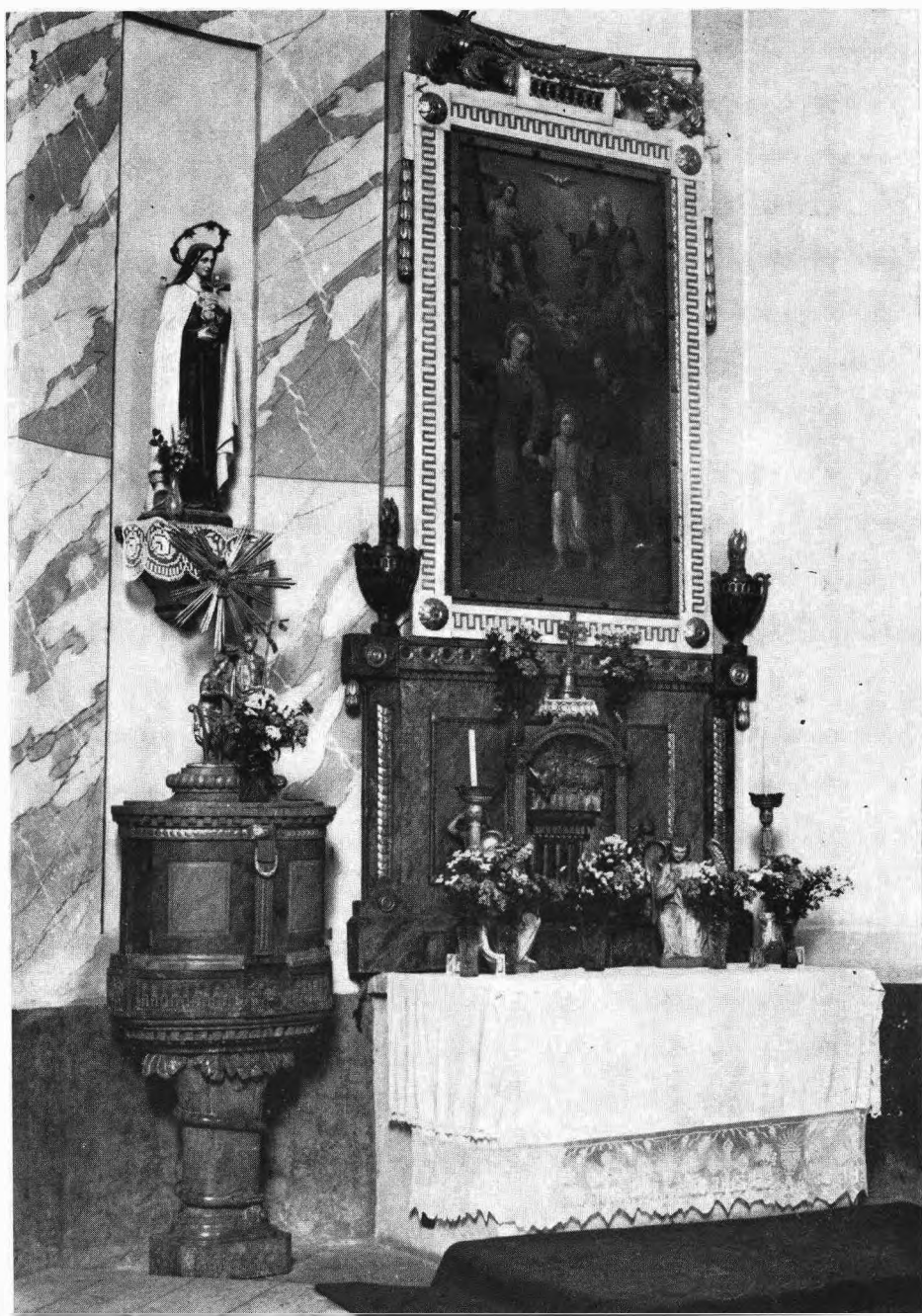
15. Vanyola, r. k. templom szentélye

16. Gyömrő, r. k. templom keresztelőkútja

17. Pápakovácsi, r. k. templom keresztelőkútja

18. Bakonyszücs, r. k. templom keresztelőkútja és mellékoltára

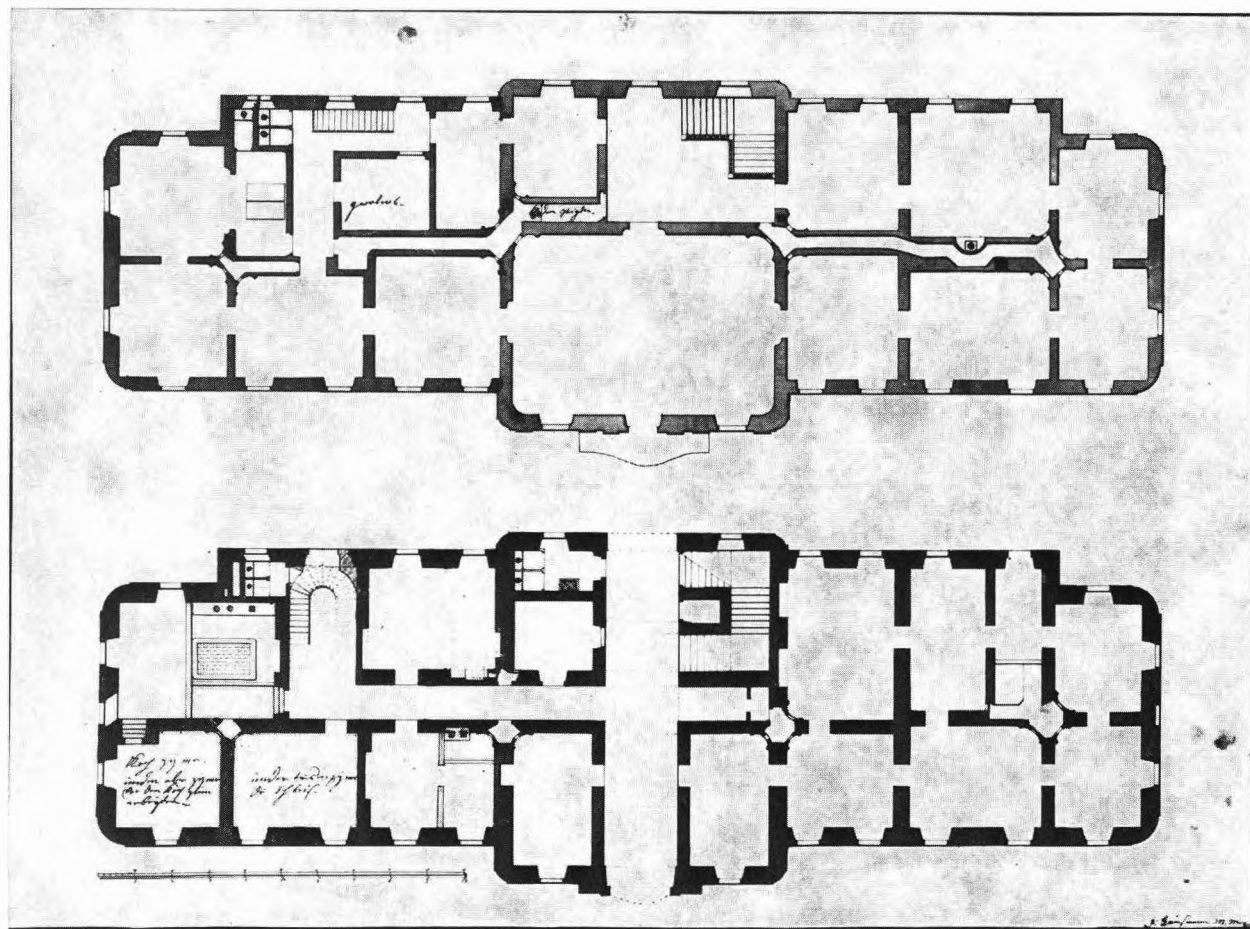

19. Devecser, v. uradalmi épület homlokzata

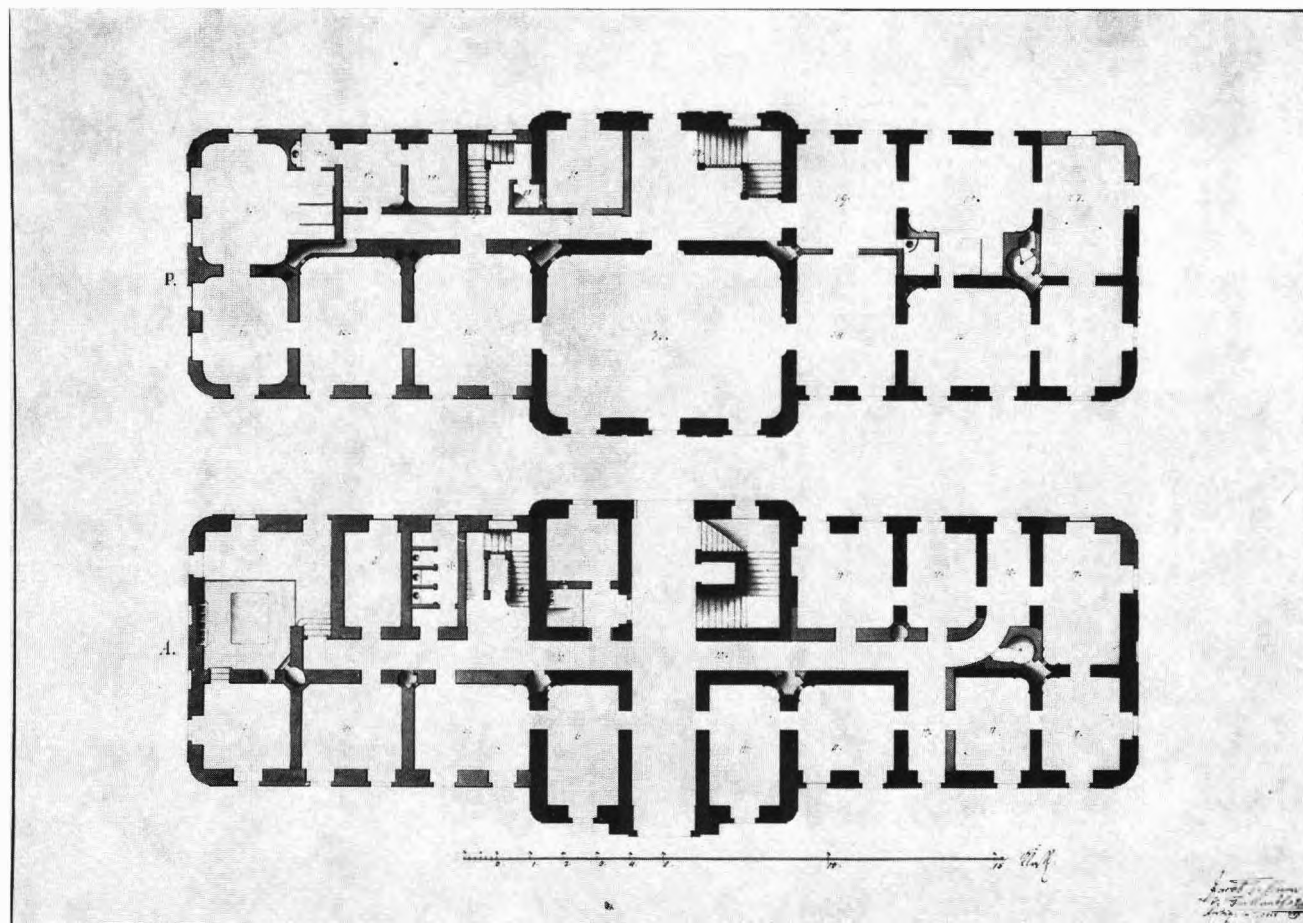

20. Devecser, v. uradalmi épület udvara

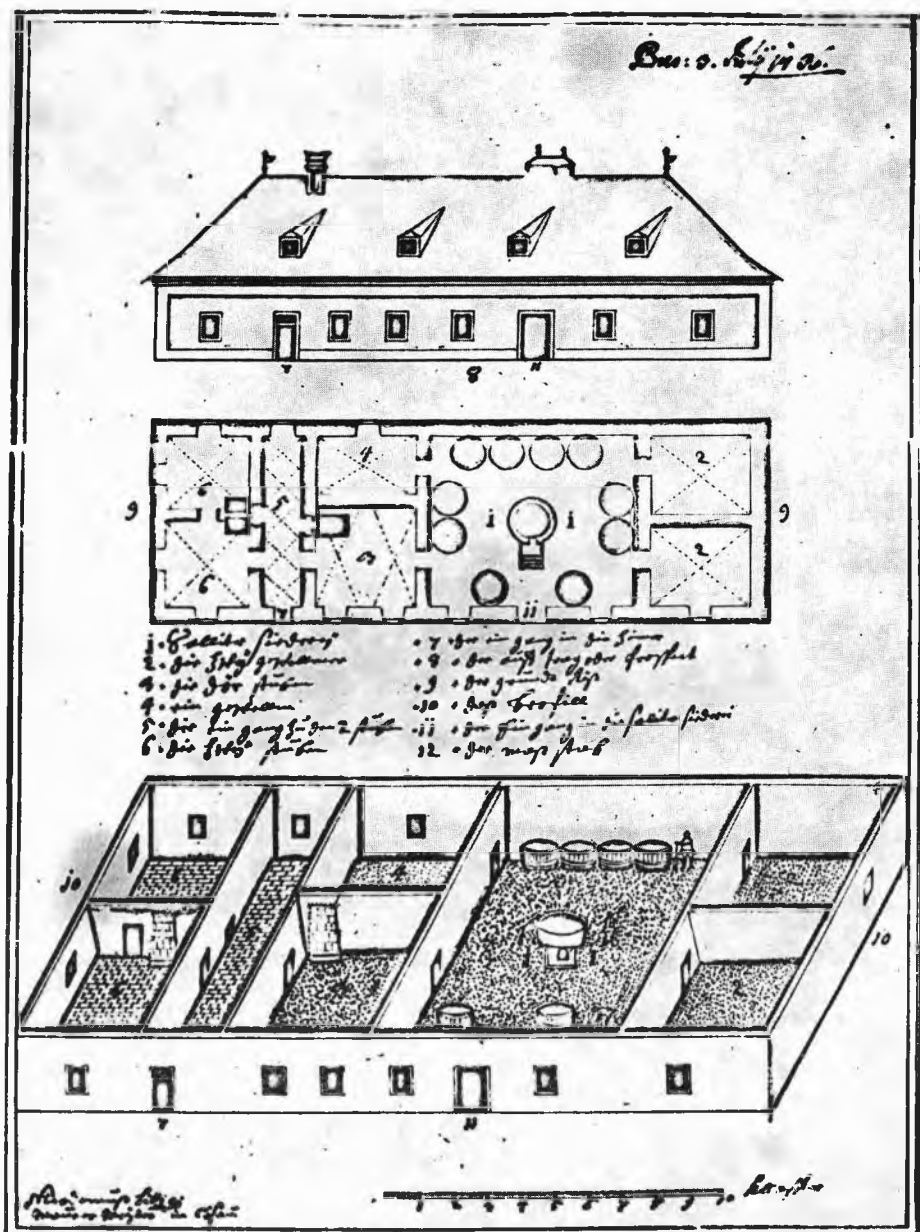

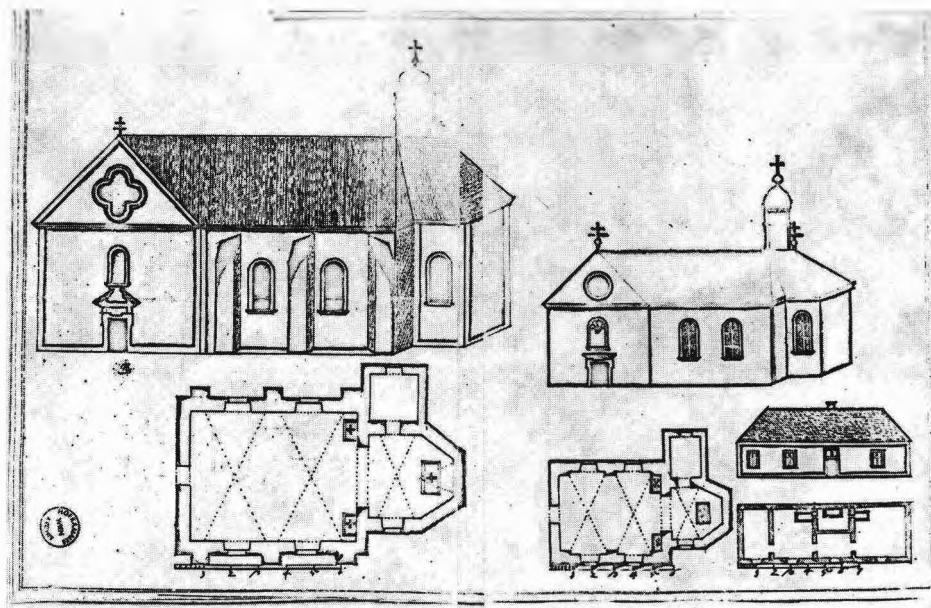
22. A zsélyi Zichy-kastély bővítési terve. Hausmann János váci építőmester, 1776

23. A zsélyi Zichy-kastély bővítési terve. Fellner Jakab tatai építőmester, 1776

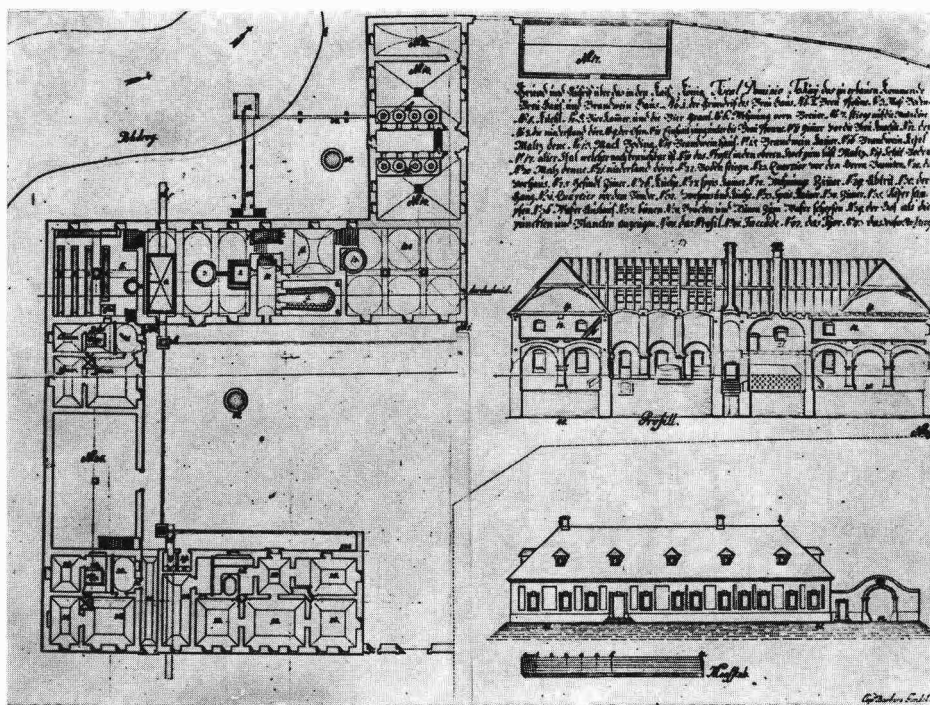
24. Kálló, salétromfűző. Nicodemus Litt kassai építőmester terve, 1736

25. Rakamaz, r. k. templom és plébániaház. Thadeus Liszky kassai építőmester terve, 1731

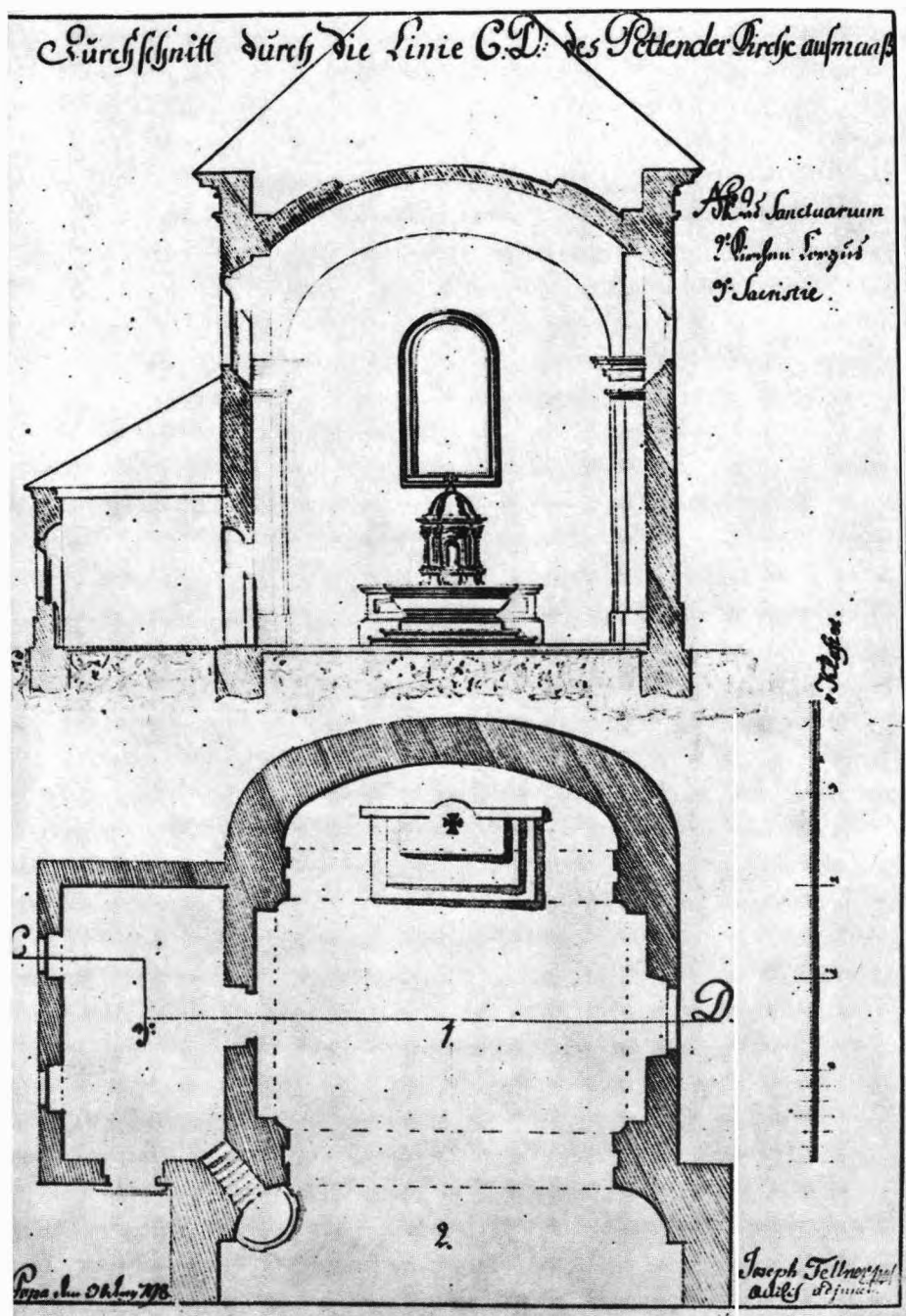

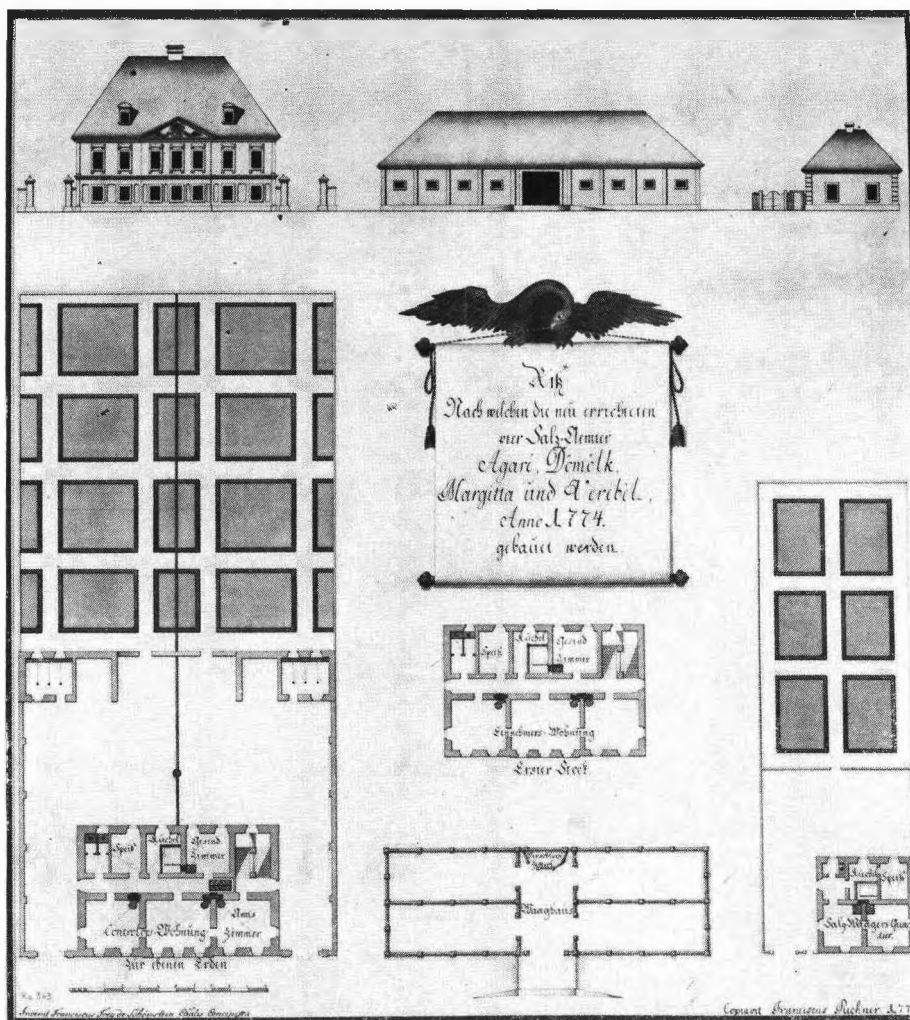

27. Tokaj, sör- és pálinkafőző. Barbara Gundel pozsonyi kamarai rajzoló tervmácolata, 1780

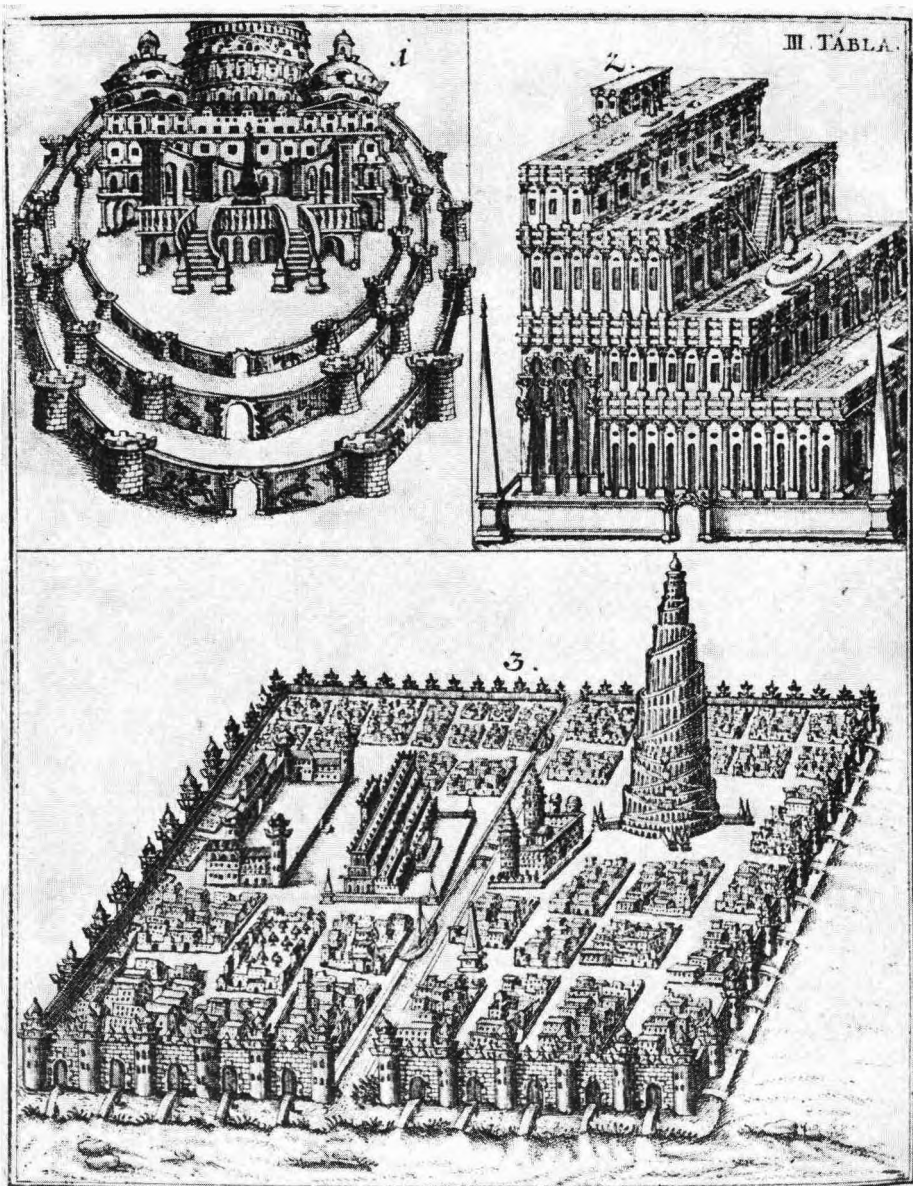

28. Petend, szentély és oltár. Fellner József pápai aedilis adjutans felmérése, 1798

29. Típusterv sóhivatalokra. Franciscus Frey de Schönstein kamarai építész, 1774

37. Molnár János: A régi jeles épületekről Kilentz Könyv. Nagyszombat, 1760. III. tábla
(1. Semiramis palotája, 2. Semiramis függőkertje, 3. Babilon városa)

River Bridge
 in the river
 Remounted

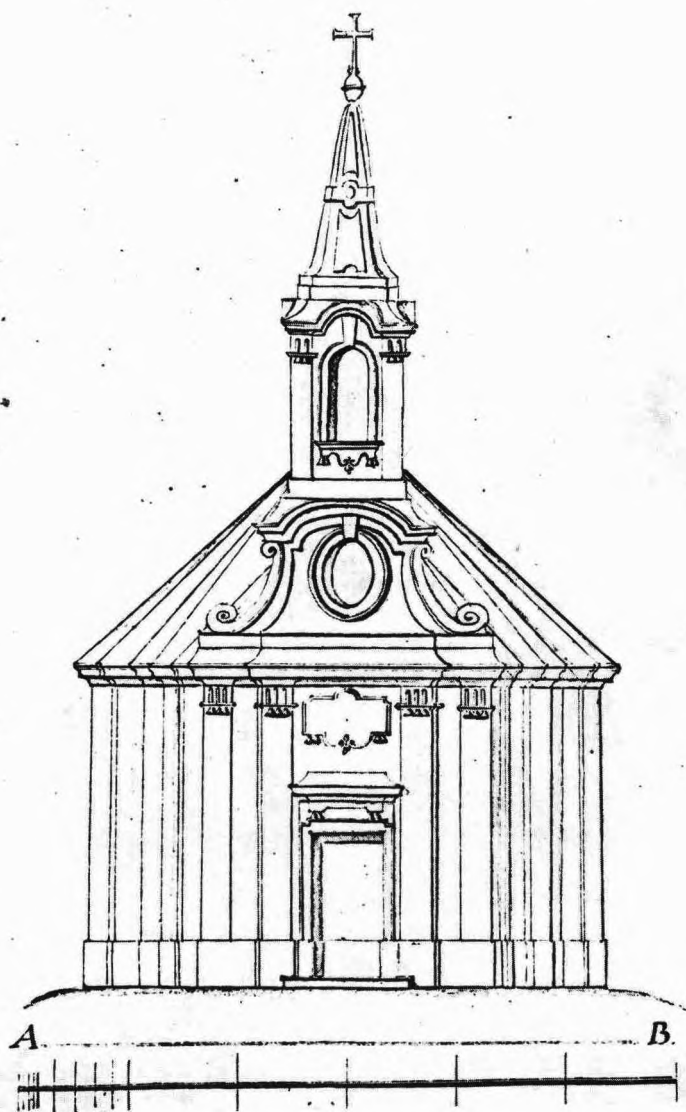

32. Kamarai templomtervsorozat. I. sz. terv; alaprajz, 1771

95 ex June 1771.

KL. 14 1/2

Faciade zu der Kirche N.º I.

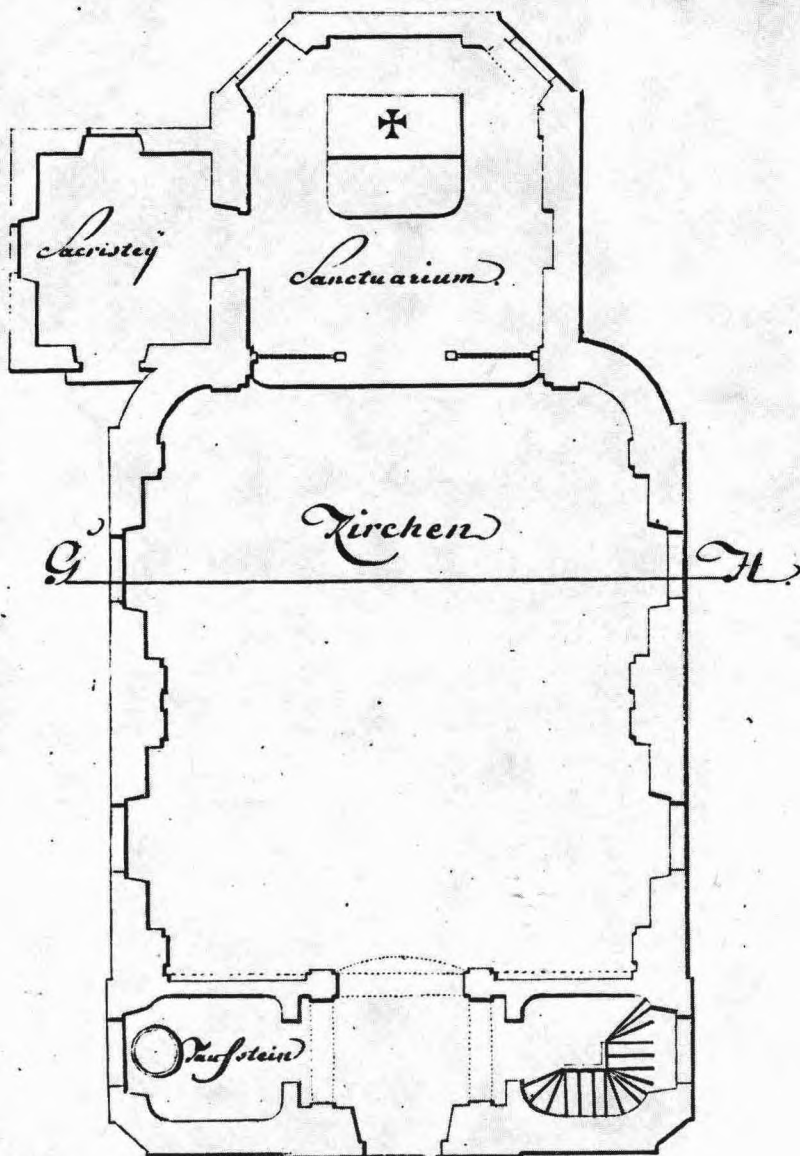

33. Kamarai templomtervsorozat. I. sz. terv; homlokzat, 1771

23. ex fund 1771. H.

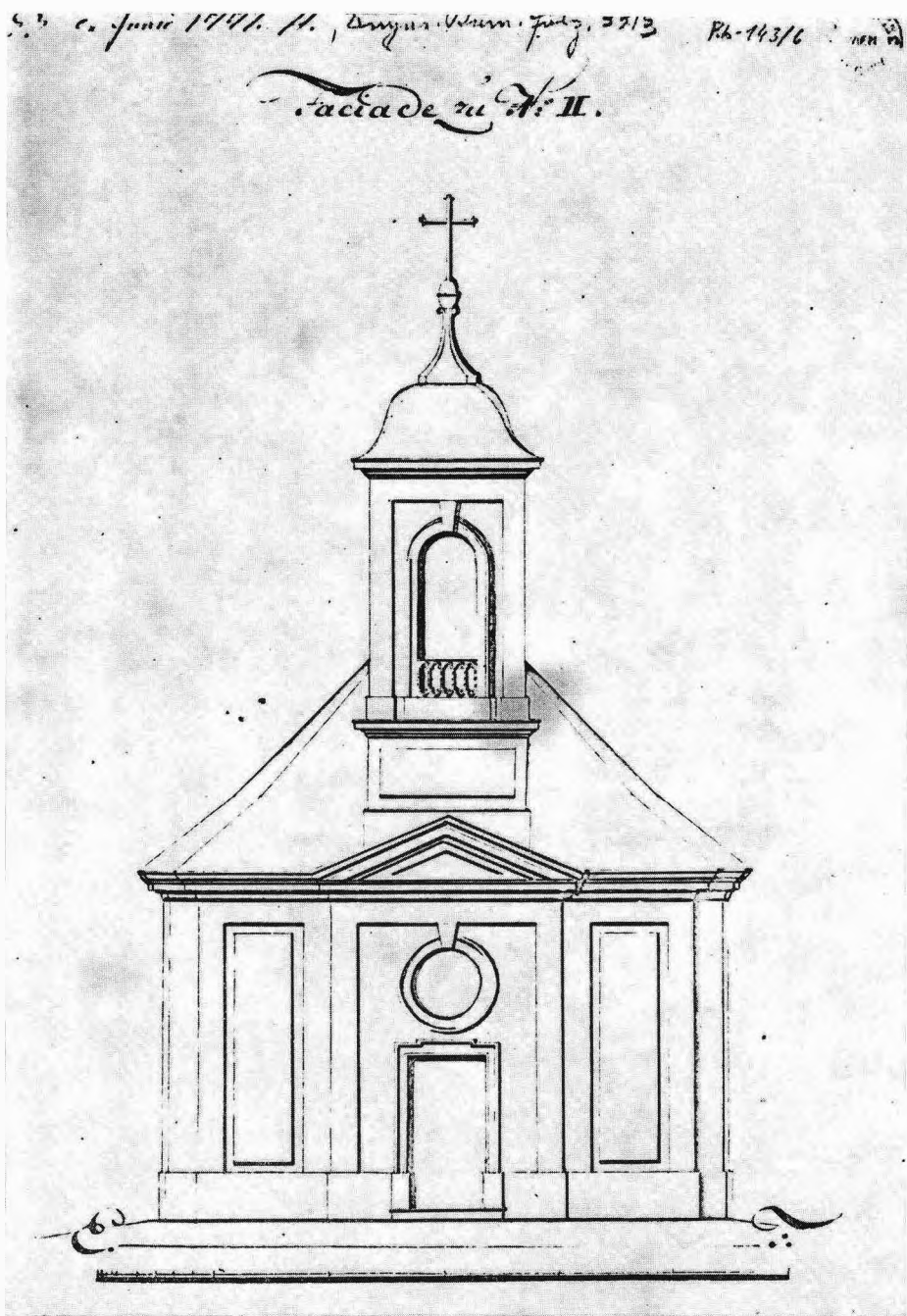
Grundriß zu N. II.

Rb-143/5

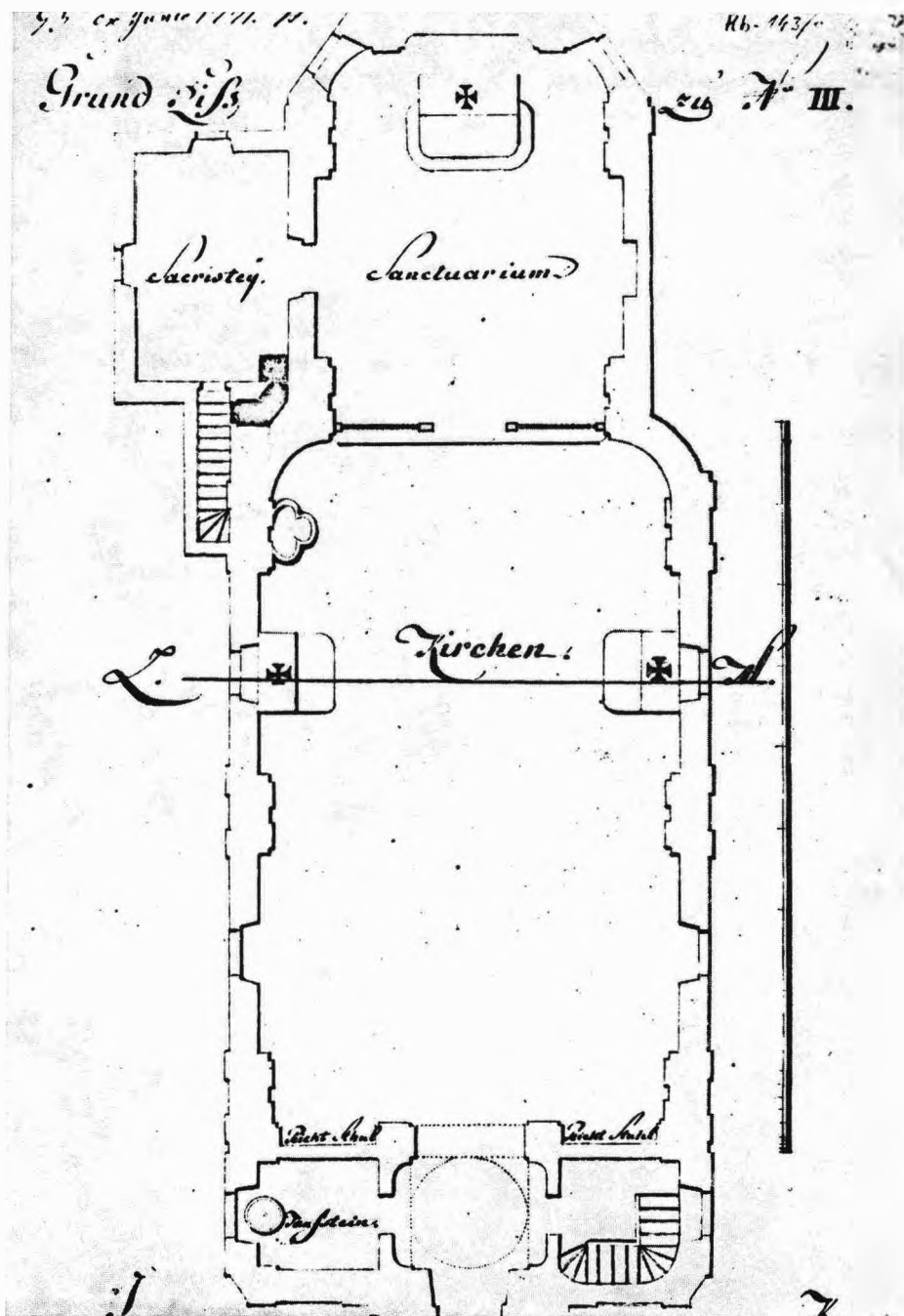
34. Kamarai templomtervsorozat. II. sz. terv; alaprajz, 1771

35. Kamarai templomtervsorozat. II. sz. terv; homlokzat, 1771

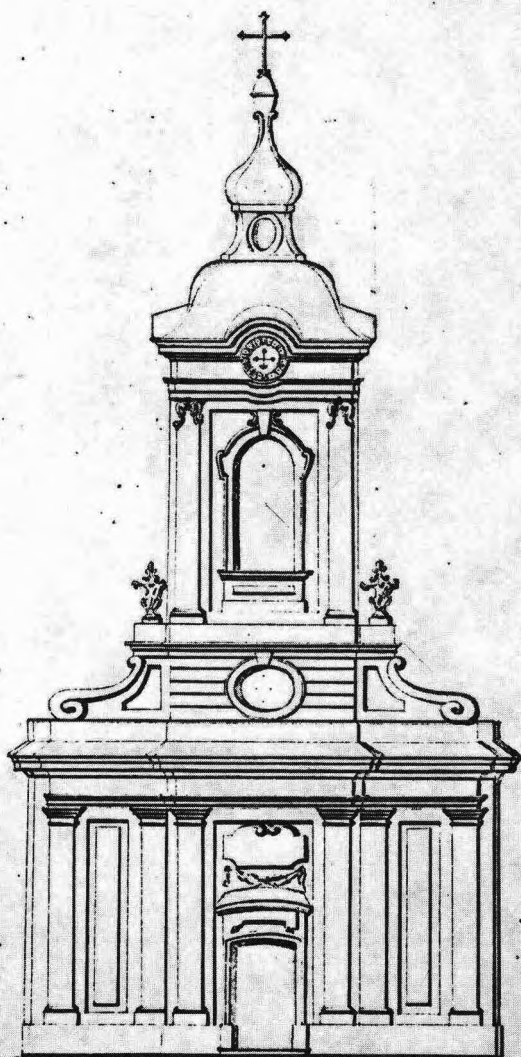

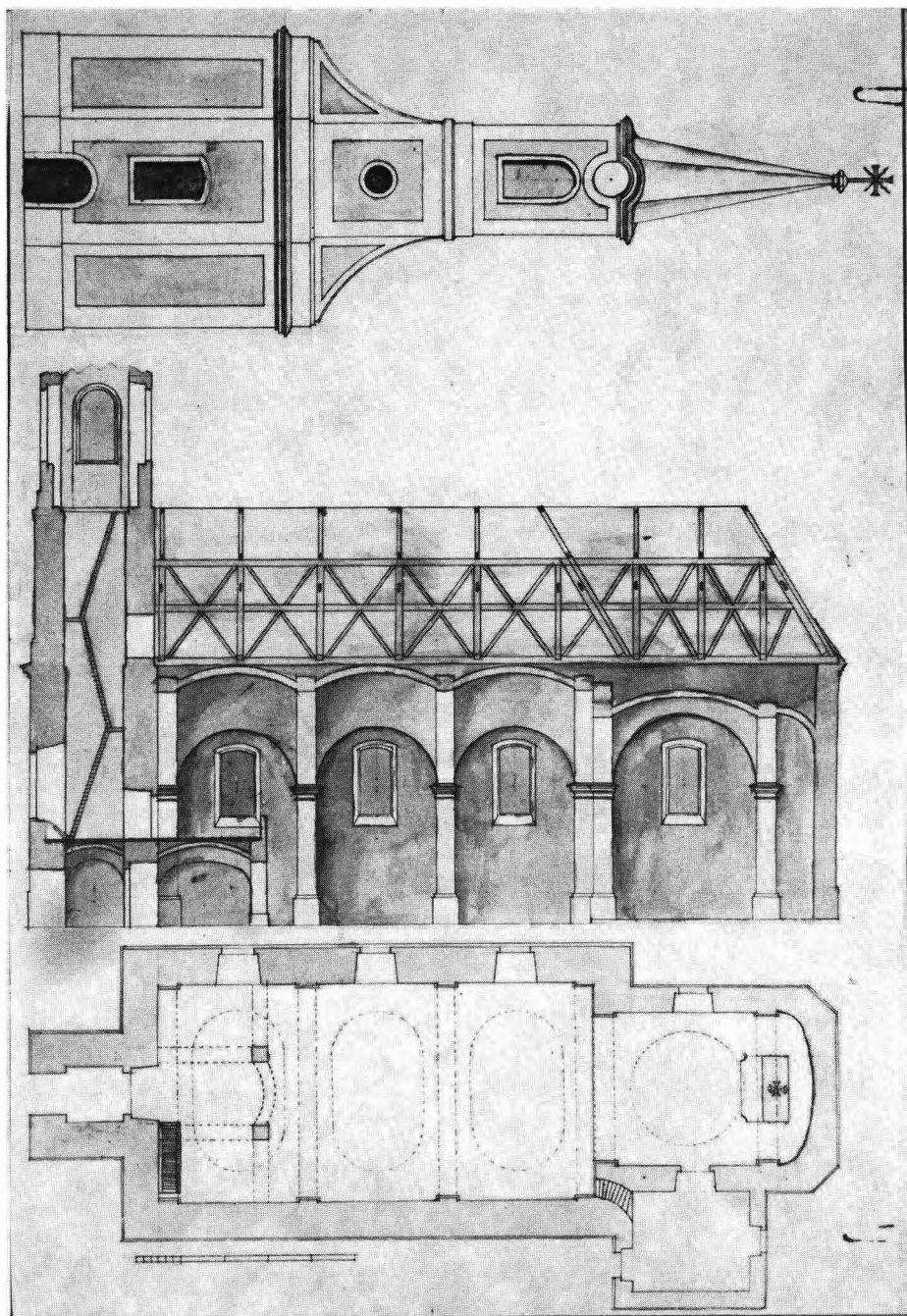
36. Kamarai templomtervsorozat. III. sz. terv; alaprajz, 1771

53. en June 1771. II. 1. d'Aug. - 1771. Udaan. 33/3. Rb-143/1

Faciada su A. III.

37. Kamarai templomtervsorozat. III. sz. terv; homlokzat, 1771

38. Kővágóörs, r. k. templom. Paul Moser sümegi építőmester terve, 1774

39. Kővágóórs, r. k. templom homlokzata

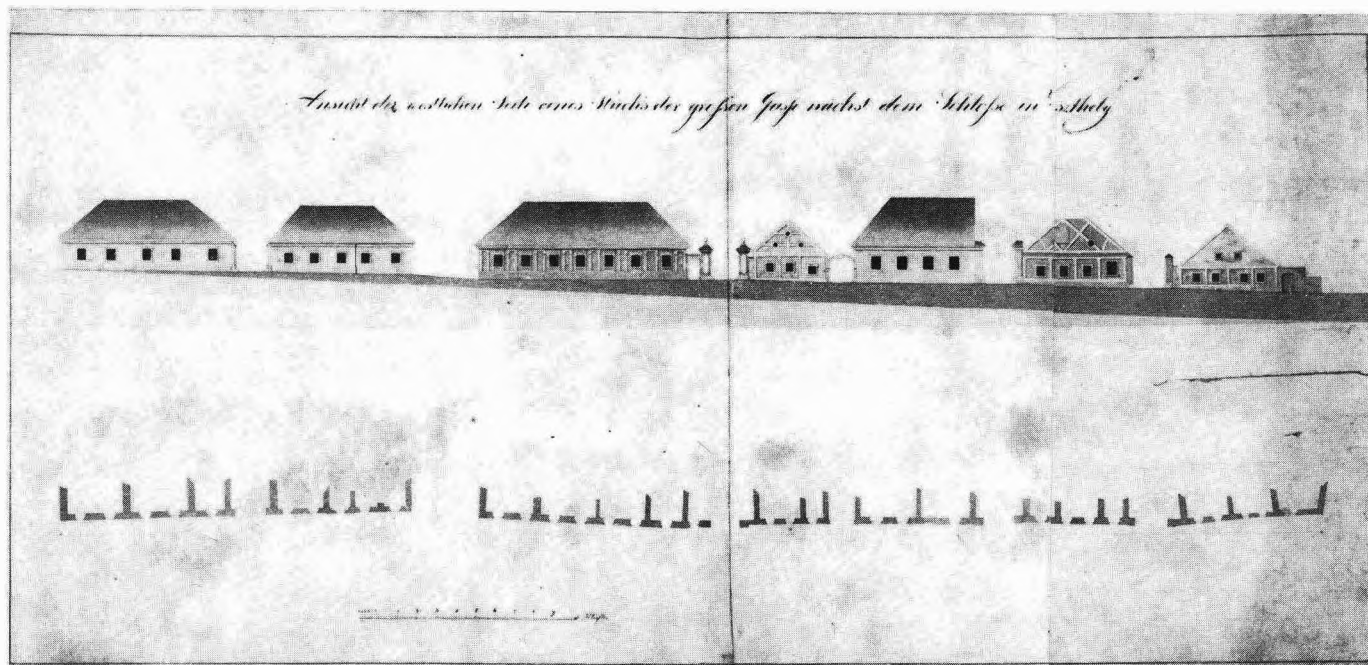

40. Devecser, r. k. templom „czifrái”, stukkódíszai

41. Nyárad, r. k. templom „czirádákkal”, stukkótükrökkel és a toronyépítéskor kialakított árkados orgonakarzattal

42. Keszthely, uradalmi épületsor. 1770 k. felmérés másolata

43. Devecser, főtér a nagytemplom romjaival, 1950 k.

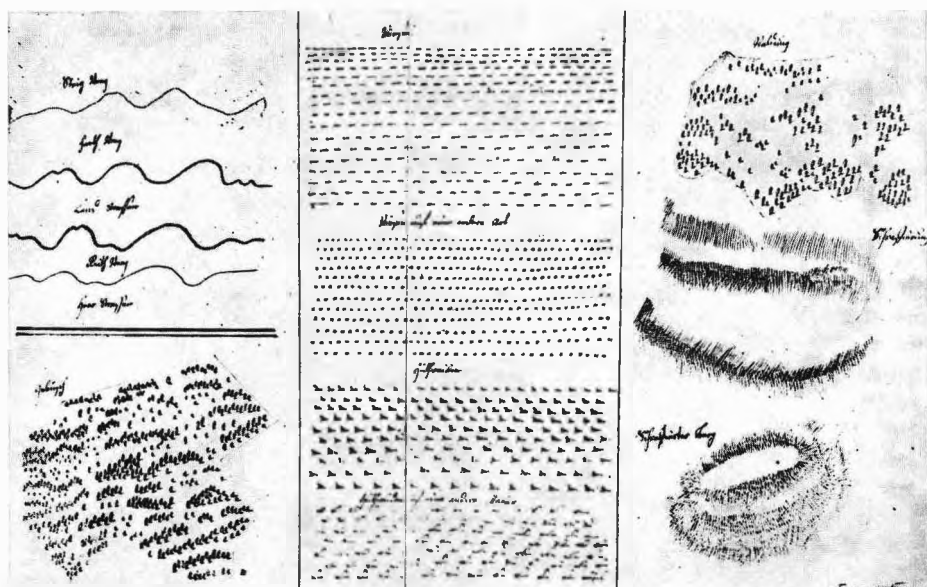

44. Pápa, v. uradalmi épület — Tirol-szálló (Győri út)

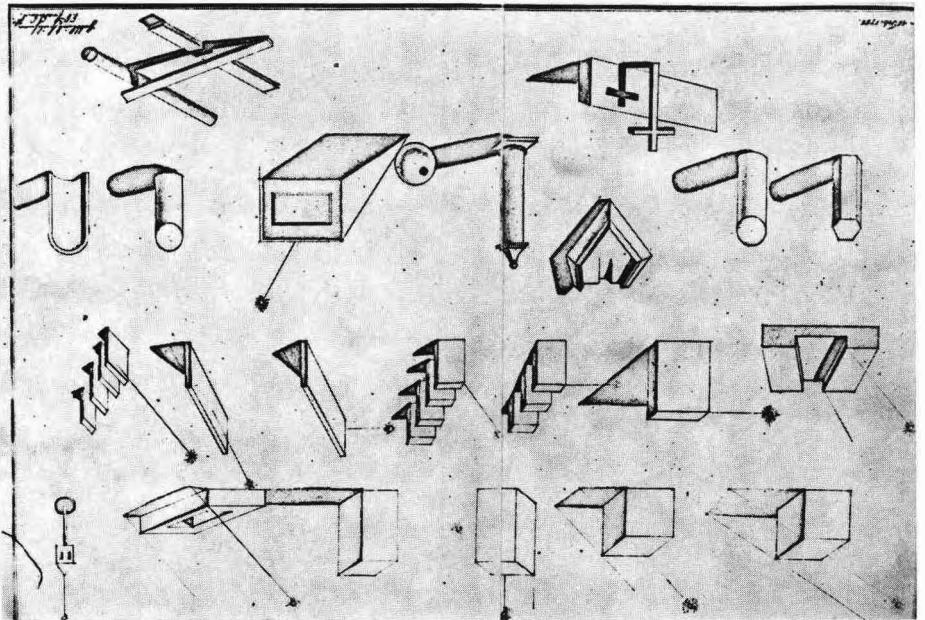
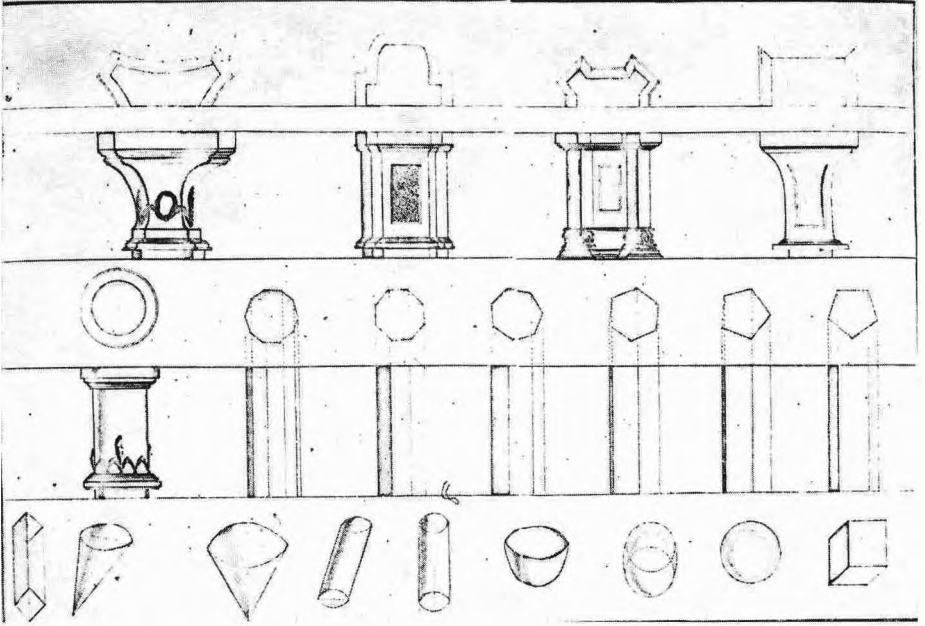

45. Pápa, főtér

46.

46—48. Selmezbányai bányamérnök-practicansok rajzai, 1788

49. Ugod, r. k. templom főhomlokzata

50. Ugod, r. k. templom enteriörje

51. Nyárad, vendégfogadó, 1965 k. (lebontották)

52. Gyömöre, r. k. templom homlokzata

53. Gyömöre, r. k. templom szentélye

54. Gyömrő, r. k. templom orgonakarzata

55. Pápa, v. ferences kolostor és templom együttese

56. Sümeg, plébániatemplom főhomlokzata

57. Devecser, r. k. templom főhomlokzata

58. Devecser, r. k. templom enteriőrje

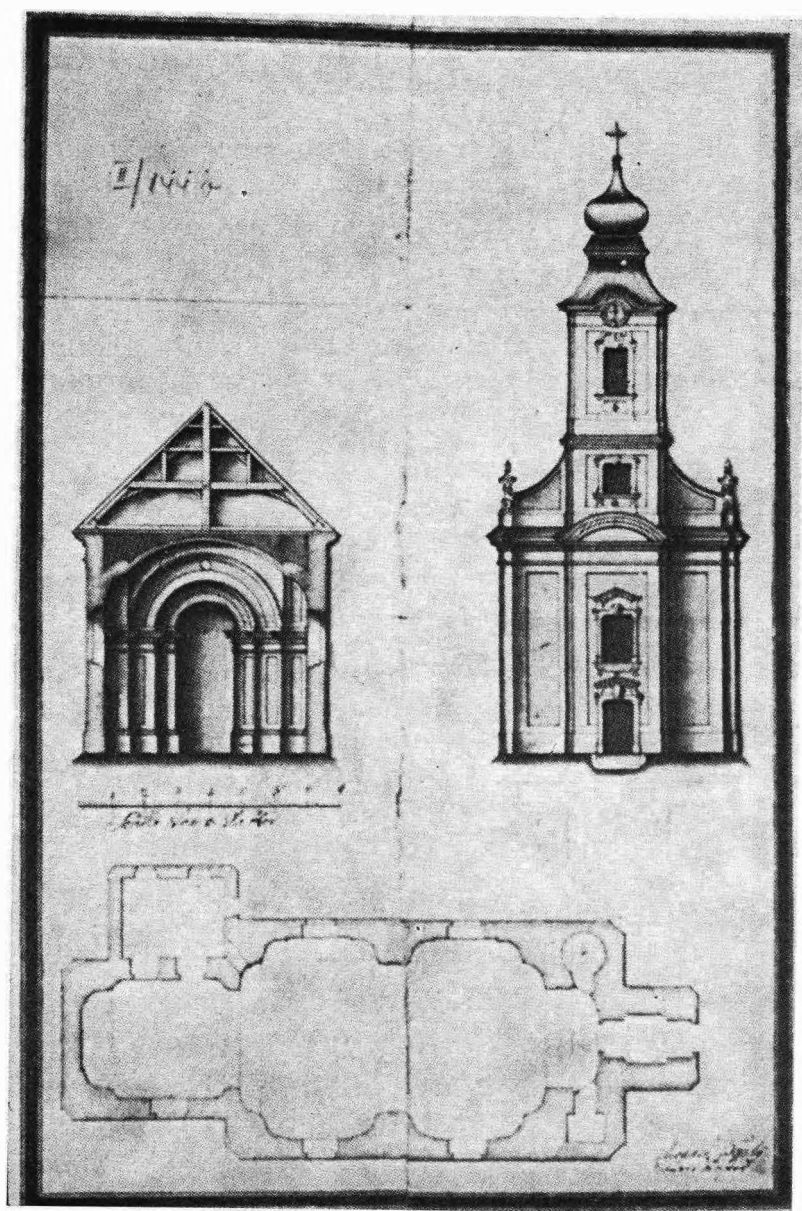

59. Pápa, Városi Kórház, v. irgalmas rendi épület

60. Pápa, plébániatemplom főhomlokzata

61. Pápateszér, r. k. templom terve. Pauly Mihály pápai építőmester, 1772 k.

62. Pápateszér, r. k. templom főhomlokzata

63. Pápateszér, r. k. templom interiőrje

64. Béb, r. k. templom és plébániaház

65. Bakonyzentiván, r. k. templom homlokzata

66. Pápakovácsi, r. k. templom homlokzata

69. Ugod, plébániaház

70. Bakonyszűcs, plébániaház

71. Pápa, v. Eszterházy-kastély

72. Pápa, v. Eszterházy-kastély kerti kapuja

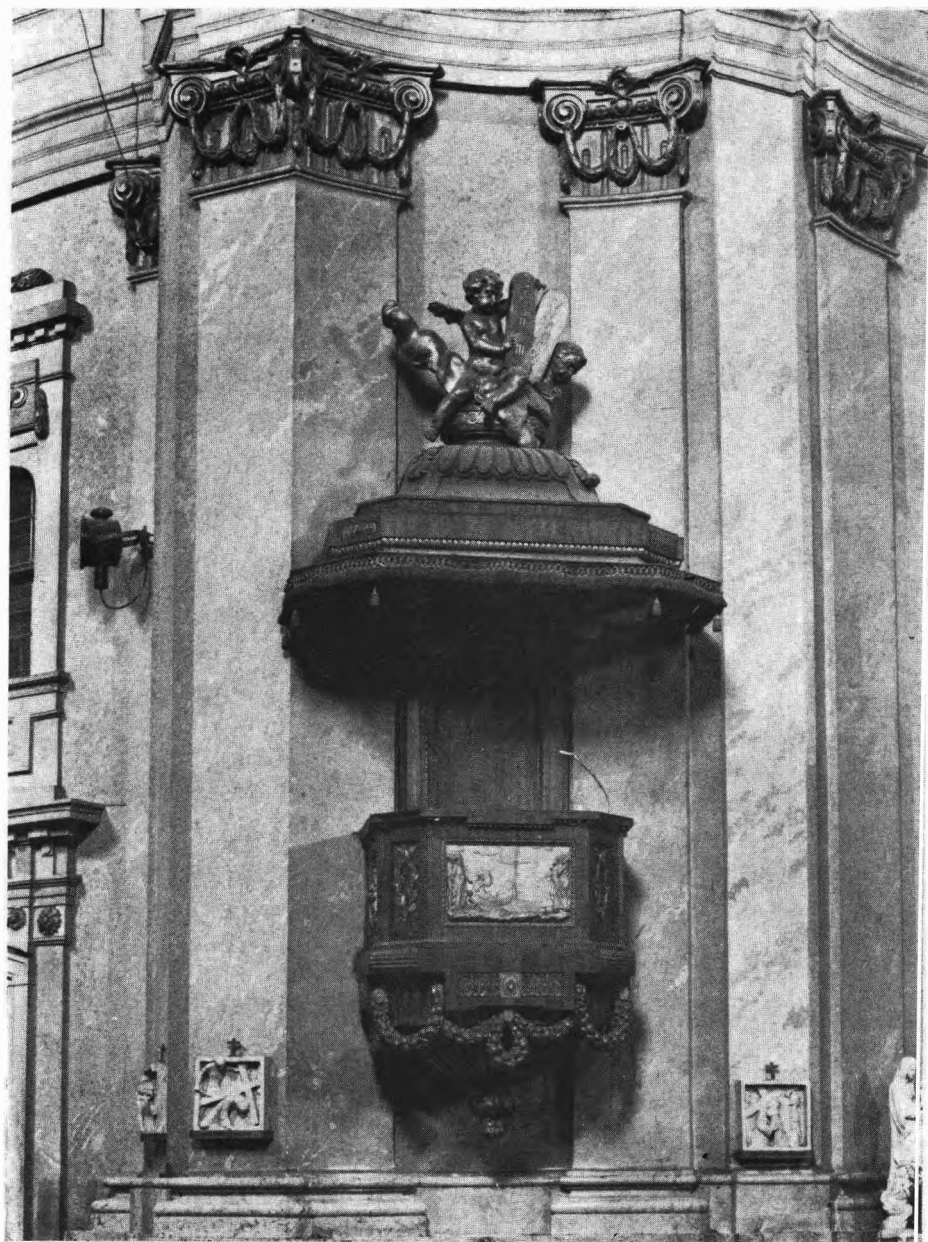
73. Pápa, v. Eszterházy-kastély, homlokzatrészlet

74. Pápa, plébániatemplom toronysisakja

77. Pápa, v. Eszterházy-kastély, nádort terem enteriőre

78. Pápa, plébániatemplom szószéke

79. Pápateszér, r. k. templom padjai

80. Pápakovácsi, r. k. templom padjai

81. Béb, r. k. templom prédikációs széke

82. Béb, r. k. templom prédikálószéke, részlet

83. Nyárád, r. k. templom kapuja

84. Gyömrő, r. k. templom, a régi pápai templom főoltára

85. Pápa. plébániatemplom ablaka

86. Pápa, plébániatemplom oromzatának szoborcsoportja

a

b

c

87a, b, c. Rokokó kővázák az ugodi, a pápateszérei és a devecseri templomon

a

b

c

d

88a, b, c, d. Copf köurnák a nyárádi, a bébi, a szerecsenyi és a bakonyszentiváni templomon

89. Pápa, plébániatemplom, a kápolna enteriőrje

90. Pula, a főoltár képe

F E N Y Ő

F A N A K H A S Z

nos vóltáról,

Es' az SENDELY tsinálóknak kellemetes
és hasznos munkájokról-való
HISTORIA.

Mely szerzeset és mostan új-botsáttatott
Oroszhegyi Mihály Deák által.
A. 1655.

Inden rendek lárván miként munkálkodnak,
hivatalluk-szerint dolgokban eljárának, de-
mak az Poéták semmit nem ültnek, az Fák
hasznairól semmit is nem írtak.

Im én elő-írtam kis papyrossámmal, am-
rán keresem el-apatréntámat, és belőle ma-
rom meg-írtam pénzümat, az Fákra szólni kértam Mu-
samata.

Kezdetben hogy Isten világot teremté, az Napot az Égre
szépen helyhezteré, Holdal s' Planétákkal azt meg-ékesíté, az
Egally az néhul Fákkal be-ülteté.

Hagyom most szollásom az Napról és Holdról, és az Töl-
lagoknak ékes világokról, Öregyogásoknak üdött hasznairól,
csak hála-adással tartozunk azokról.

Affelett szélomban írok csak az Fákra, az ki ki nevetek
szóllok csak mind arról, és épülrinek nagy fok hasznairól, az
kik ezt mivelik az hírn azokról.

Eleje

Ára: 64,— Ft

ISBN 963 05 3000 7

